

ZGODOVINSKI POGLEDI

NA ZADNJE DRŽAVNO LJUDSKO ŠTETJE V AVSTRIJSKEM PRIMORJU 1910

VABILO na SHOD radi revizije ljudskega štetja.

GORIŠKI SLOVENCII

Vabimo vas v nedeljo dne 15. t. m. ob 10. uri predpoldne na javen shod v dvorano »Central«! Pri zadnjem ljudskem štetju so zatajili v mestu na tisoče Slovencev. Vseled tega je vlada odredila revizijo ljudskega štetja. Pridite torej vsi na ta shod, da dobite potrebnih navodil glede te revizije.

Slovencl na dan!

Odbor za ljudsko štetje
v Gorici.

Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v Avstrijskem primorju 1910. Jezik, narodnost, meja

**Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje
v Avstrijskem primorju 1910. Jezik, narodnost, meja**

© 2012, Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa

Uredili Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc, Matija Godeša

Prevod Manca Gašperšič
Jezikovni pregled Helena Dobrovoljc
Oblikovanje in prelom Brane Vidmar
Recenzenta Eva Holz, Petra Svoljšak

Izdajatelj Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Za izdajatelja Petra Svoljšak
Založnik Založba ZRC
Za založnika Oto Luthar
Glavni urednik Aleš Pogačnik

Reprodukcija na ovitku

Vabilo na shod radi revizije ljudskega štetja. Objavljeno v *Soča, XLI/118, 14.10.1911.*

Vse pravice pridržane. Noben del te izdaje ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja nosilcev avtorskih pravic (copyrighta).

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

314(497.47)"1910"(082)(0.034.2

314(436-89)(082)(0.034.2)

ZGODOVINSKI pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v
avstrijskem Primorju 1910 [Elektronski vir] : jezik, narodnost, meja /
uredili Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc, Matija Godeša ;
[prevod Manca Gašperšič ; izdajatelj] Zgodovinski inštitut Milka Kosa
ZRC SAZU. - El. knjiga. - Ljubljana : Založba ZRC, 2013

Prispevki v slov., en v it.

ISBN 978-961-254-598-7 (pdf)
<https://doi.org/10.3986/9789612545987>
I. Šterbenc Svetina, Barbara
269260800

ZGODOVINSKI POGLEDI
NA ZADNJE DRŽAVNO
LJUDSKO ŠTETJE V AVSTRIJSKEM
PRIMORJU 1910

.....
JEZIK, NARODNOST, MEJA

UREDILI
Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc, Matija Godeša

ZGODOVINSKI INŠTITUT MILKA KOSA ZRC SAZU
Ljubljana 2012

KAZALO

Branko Marušič

Ob stoletnici zadnjega državnega štetja v Avstro-Ogrski monarhiji (1910) 7

Janez Cvirn

Vojaška konskripcija leta 1770/71 9

Andrej Studen

Moderni avstrijski popisi prebivalstva 1857–1910 25

Ivica Pletikosić

Viri za preučevanje popisa prebivalstva
v južnih deželah Cislajtanije v letu 1910 37

Salvator Žitko

Nacionalna in politična nasprotja v Istri in Trstu ob
avstrijskih štetjih med letoma 1880 in 1910 47

Aleksej Kalc

Predmoderna prebivalstvena statistika: značilnosti in
problemi,
s posebnim poudarkom na primer Trsta in njegove okolice 63

Branko Marušič

Ljudsko štetje 31. decembra leta 1910 na Goriškem 77

Paolo Malni

La Grande Guerra e i movimenti di popolazione a Gorizia 87

Darja Mihelič

Sončne in senčne strani štetij prebivalstva v Avstrijskem Primorju 111

Filip Čuček

Problemi popisovanja občevalnega jezika
na Spodnjem Štajerskem (1880–1910) 129

Špela Ledinek Lozej

Stavbarstvo in stanovanjska kultura v Vipavski dolini v
času zadnjega državnega ljudskega štetja v Avstrijskem Primorju 143

Viri in literatura. 157

OB STOLETNICI ZADNJEGA DRŽAVNEGA ŠTETJA V AVSTRO-OGRSKI MONARHIJI (1910)

Vsebinska pričujoče monografije opozarja na problematiko uradnih ljudskih štetij na Slovenskem od srede 18. stoletja do zadnjega štetja v avstro-ogrski monarhiji leta 1910 in posebej prikaže izvajanje štetij v Avstrijskem Primorju.

Za Slovence ugodni podatki o narodnostnem stanju v deželi Goriško-Gradiški in v deželnem glavnem mestu Gorici ter v Trstu in v njegovi okolici, ugotovljeni leta 1910 – narodnost je bila kot mimikrija posebne vrste, skrita v formulaciji »občevalni jezik« –, so bili Slovencem opora pri dokazovanju narodnostnih meja v mednarodnih diplomatskih in državniških soočanjih po prvi in drugi svetovni vojni. Zlasti v Trstu in Gorici pa so dogodki ob štetju pokazali, da je bila v narodnostno mešanem okolju, kjer je bilo soočanje dveh narodnostnih opredelitev ena temeljnih značilnosti javnega življenja, izbira organov, ki so štetje izvajali, neustrezna. V Trstu in Gorici so se dogajale ob štetju, ki je retrospektivno ugotavljalo stanje na dan 31. decembra 1910, nepravilnosti. S pomočjo njih bi bilo mogoče dejansko stanje spreminiti v korist tiste opcije, ki je vodila upravo obeh mest. In prav občinskim upravam je pripadala naloga, da popis izvedejo v okvirih, ki jih je določal zakon iz leta 1869 z vsemi kasnejšimi dodatki. Nepravilnosti so bile tolikšne, da je najprej v Trstu in nato tudi v Gorici leta 1911 državna oblast na zahtevo Slovencev zapovedala revizijo štetja, ki je dokazala nepravilnosti in v obeh mestih znatno povečala število slovenskega prebivalstva. Zlasti revizija ljudskega štetja v Trstu je bila mnogokrat, v zgodovinopisju in v publicistiki, prikazana kot primer uradne zlorabe. Prav omenjanje te zlorabe bi lahko prispevalo pri odločanju poteka italijansko-jugoslovanske

meje po prvi in po drugi svetovni vojni v duhu in v korist slovenskih/jugoslovenskih predlogov in zahtev.

Lavo Čermelj je leta 1946 v okviru jugoslovanskega inštituta za mednarodne zadeve objavil trojezično brošuro (v ruskem, francoskem in angleškem jeziku) o ljudskem štetju v Trstu leta 1910. Poglavitna vrednost te brošure je bila po sodbi prof. Frana Zwittra, »da objavlja vse dokumentarno gradivo v zvezi s parlamentarnim sporom glede te revizije v dunajskem državnem zboru« (*Zgodovinski časopis* 1/1947, str. 194). Čermelj je o štetju v Trstu leta 1910 pisal tudi leta 1958 v *Analih* zagrebskega Jadranskega inštituta. Ob tržaškem primeru, ki je imel globok odmev in je o njem razpravljala državni zbor na Dunaju, pa so ostajali v senci podatki o pogovornem jeziku prebivalstva Gorice. Zainteresirana javnost je o goriškem primeru še največ izvedla iz prispevka prof. Paola Malnija, prebranega v Gorici 22. oktobra 1999, na posvetu *Nora Gregor. Una città dimenticata. Pozabljeno mesto. Eine vergessene Stadt*; predavanje do danes ni bilo objavljeno.

Dogodki v letih 1910 in 1911 so zaznamovali preteklost primorskih Slovencev in dr. Josip Vilfan, ki je vodil na slovenski strani revizijo štetja v Trstu, je zapisal: »Tega štetja se vedno rad spominjam. Pomenil je velik uspeh za našo narodno stvar, bilo je pa tudi meni v veliko zadoščenje, saj je glavna teža vsega dela ležala na meni« (*Jadranski koledar* 1980, str. 179).

Branko Marušič

VOJAŠKA KONSKRIPCIJA LETA 1770/71

JANEZ CVIRN¹

Od leta 1695, ko je cesar Leopold I. iz davčnih razlogov v dednih deželah ukazal popis »števila duš« (izvedli so ga le v nekaterih deželah),² so si oblasti – iz finančnih in vojaških razlogov – prizadevale za natančnejši vpogled v notranje resurse države. V času Karla VI. so tako – v pripravah na reformo obrtne zakonodaje 1732 – v večini dežel izvedli podrobne popise »profesionistov« (rokodelcev in obrtnikov). Korak naprej so bili popisi prebivalstva, ki jih je za potrebe vseobsegajoče gospodarske, finančne in vojaške modernizacije po koncu nasledstvene vojne (1748) ukazala njegova hči Marija Terezija.

Avgusta 1753 so se v državnem vrhu odločili, da bodo v češko-avstrijskih deželah oblikovali nekakšno rezervno milico 24.000 rezervistov, ki bi se v mirnem času ob nedeljah in praznikih udeleževali vojaških vaj, v primeru vojne pa takoj odšli v »svoje« polke. Da bi podprli novo organizacijo izpopolnjevanja vojaških enot (*Completierungs-Miliz*), so se – z dvornim reskriptom z dne 13. oktobra 1753 – odločili za splošni popis prebivalstva, ki so ga sprva nameravali izvesti s pomočjo cer-

¹ prof. dr. Janez Cvirn, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana.

² DURDIK, Christel, *Bevölkerungs- und Sozialstatistik in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert, V: Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs. Nebst einem Überblick über die Entwicklung der Bevölkerungs- und Sozialstatistik*, ur. Heimold Helczmanovszki. München, 1973, str. 226; STRAKA, Manfred, *Verwaltungsgrenzen und Bevölkerungsentwicklung in der Steiermark 1770–1850. Erläuterungen zur ersten Lieferung des Historischen Atlases der Steiermark* (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, XXXI. Band). Graz, 1978, str. 43.

kvne organizacije.³ Reskript je od cerkvenih oblasti v posameznih deželah (razen v Spodnji Avstriji, na Tirolskem in v Prednji Avstriji) zahteval, da Direktoriju enkrat letno (konec oktobra) posredujejo »sezname duš« po župnijah in naseljih (krajih), pri čemer naj bi v sumarnem pregledu upoštevali razlike po spolu, starosti in poklicu. »Ugotovilo naj bi se število oseb vsakega posameznega kraja po gospostvih in izkazalo v treh skupinah, komunikantih, to je osebah, ki so prejemale zakramente, spoved in obhajilo, mladini, sposobni za verski pouk, ter nedoletnih otrocih. Sezname štetij naj bi vsebovali navedbo spola, starosti in družbenega položaja (*Condition*, poklic).«⁴ Teden dni kasneje (20. oktobra 1753) so popis prebivalstva ukazali tudi v Spodnji Avstriji: tu naj bi popis izvedli zgolj civilni organi (zemljiška gospostva in magistrati).⁵

Na podlagi reskripta se je duhovščina nemudoma lotila dela. Toda Direktorij, ki vanjo ni imel pretiranega zaupanja, se je 19. januarja 1754 odločil, da bodo v vseh deželah (tudi na Tirolskem, v Prednji in Spodnji Avstriji) izvedli še civilno štetje »efektivnega prebivalstva« (*population de fait*) in z njegovo pomočjo »preverili« točnost cerkvenih podatkov.⁶ Za izvedbo civilnega popisa so zadolžili magistrate in zemljiška gospostva, nadzor nad njimi pa so zaupali okrožnim (kresijskim) uradom. »Na podeželju bi morala zemljiška gospostva, v mestih in trgih pa magistrati, začetek vsakega koledarskega leta sestaviti te konsignacije duš ali konskripcijske tabele in jih poslati okrožnim glavarstvom. Naloga okrožnih glavarstev je bila, da so po navedenem obrazcu sestavili pregled za okrožje, ga poslali deželni vladi, da napravi sumarij za deželo in ga predloži dvoru.«⁷ Popisna shema je prebivalce ločevala po spolu in starostnih skupinah,⁸ pri osebah, starejših od dvajset let, pa so popisovalci

³ HOCHEDLINGER, Michael, TANTNER, Anton (Hgg.): »... der größte Teil der Untertanen lebt elend und mühselig«: Die Berichte des Hofkriegsrates zur sozialen und wirtschaftlichen Lage der Habsburgermonarchie 1770–1771 (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Sonderband 8). Wien, 2005, str. IV; XXII–XXVII; TANTNER, Anton, *Ordnung der Häuser, Beschreibung der Seelen. Hausnummerierung und Seelenkonskription in der Habsburgermonarchie* (Wiener Schriften zur Geschichte der Neuzeit, Band 4). Wien, 2007, str. 34.

⁴ VALENCIČ, Vlado, Štetje prebivalstva leta 1754 v predjožefinski ljubljanski škofiji in njegovi rezultati. V: *Zgodovinski časopis* 16, 1962, str. 27.

⁵ TANTNER, *Ordnung der Häuser*, str. 34.

⁶ VALENCIČ, Štetje prebivalstva leta 1754, str. 27; DURDIK, Bevölkerungs- und Sozialstatistik, str. 227; ZWITTER, Fran, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana, 1936, str. 19.

⁷ VALENCIČ, Štetje prebivalstva leta 1754, str. 28.

⁸ Razdeljeni so bili v pet starostnih skupin: do 15. leta starosti, od 15. do 20. leta starosti, od 20. do 40. leta starosti, od 40. do 50. leta starosti in nad 50. letom starosti. FICKER, Adolf, *Vorträge über die Vornahme der Volkszählung in Österreich* (Mitteilungen aus dem Gebiet der Statistik

navajali tudi družinski status (poročen ali samski). Popisne pole za Češko so vsebovale tudi rubriko za judovsko prebivalstvo, ki so ga dotlej popisovali posebej.

Izvedbo popisa so oblasti utemeljevale z »vielfältigen Landesmütterl[ichen] Absichten«, toda glavni motiv popisa je bil vojaški.⁹ Da bi prikriji svoje primarne vojaške cilje, so v popis zajeli tudi ženske in otroke. Dobro so se namreč zavedali, da bi v primeru popisovanja moških ljudje to razumeli kot korak na poti k vojaški obveznosti.

Še preden so na terenu začeli z izvedbo popisa, so se na zahtevo vojske odločili še za popis hiš (*Häuserbeschreibung*). Na podlagi dvornega dekreta z dne 2. marca 1754 so morala zemljiška gospostva in magistrati ob popisu evidentirati vsako hišo (gospodinjstvo) in navesti njeno »kvaliteto«. ¹⁰ V popis hiš ni bilo treba zajeti bivališč zemljiških gospodov, poslopij, ki so bila prvenstveno namenjena gospodarski dejavnosti (mlini, usnjarne, glažute itd.), službenih stanovanj gosposočinskih uradnikov in končno tudi judovskih hiš. Oblasti torej niso zanimale hiše (gospodinjstva) tistih slojev prebivalstva, ki niso prišli v poštev kot vojaški obvezniki.¹¹

Izvedbo popisa 1754 so spremljale klasične tegobe tovrstnih akcij. Zaradi nejasnih navodil, prekrivanja števnih območij in odpora izvajalcev štetja so bili rezultati popisa na moč nezanesljivi. V večini dežel so se pojavile velike razlike med cerkvenimi evidencami in civilnimi popisi, ki so jih izvajala zemljiška gospostva. Medtem ko je ponekod (npr. na Štajerskem) cerkveni popis izkazoval manj prebivalcev kot civilni,¹² je v večini dežel civilni popis evidentiral bistveno manj prebivalcev kot cerkveni (na Moravskem npr. je razlika znašala 94.540 duš).¹³ Že na prvi pogled je bilo jasno, da je zlasti število moških, primernih za vojaško službo, veliko prenizko.

17). Wien, 1870, str. 5; ZWITTER, *Prebivalstvo na Slovenskem*, str. 19; VALENČIČ, Štetje prebivalstva leta 1754, str. 27.

⁹ TANTNER, *Ordnung der Häuser*, str. 35; HOCHEDLINGER, TANTNER, »... der größte Teil der Untertanen lebt elend und mühselig«, str. XXVI; PIPP, Lojze, O zgodovini statistike, ljudskih štetij in popisov prebivalstva. V: *Kronika slovenskih mest*, 1, 1934, št. 1, str. 199.

¹⁰ Oznaka »kvalitete« ni pomenila drugega kot opis gospodarskega položaja posameznega (razširjenega) gospodinjstva.

¹¹ TANTNER, *Ordnung der Häuser*, str. 36.

¹² Župnik v Vuzenici je v neki spomenici deželni vladi priznal, da ni obiskal vseh krajev v njegovi veliki župniji, ampak se je ravnal le po izpovedi kmetov. Poleg tega, da se kmetje boje, da želijo oblasti uvesti nove davke ali kmečke fante poklicati v vojsko. Uspelo mu je »našteti« le 1753 duš, čeprav da je velikonočnih izpovednih listkov več kot 3000. Poudaril je, da so mnogi napačno navajali podatke o starosti, zlasti o starosti otrok. ZWITTER, *Prebivalstvo na Slovenskem*, str. 21. Prim. tudi: STRAKA, Manfred, Die Seelenzählung des Jahres 1754 in der Steiermark. V: *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark*, 51, 1960, str. 95–117.

¹³ TANTNER, *Ordnung der Häuser*, str. 40.

Rezultati so upravičeno vzbujali sum, da zemljiški gospodje zavestno »skrivajo« odrasle, za delo sposobne moške pred morebitnim vpoklicem v vojsko. »Gospoščinski uradniki, ki jim je bilo kot najnižjim organom zaupano štetje, so v interesu zemljiških gospodov ponarejali rezultate.«¹⁴ Z vidika predvidenega oblikovanja »nabornih okrajev« in enakomerne porazdelitve rekrutnih kontigentov (na vsakih 150 hiš naj bi prišel po en rekrut) so bili še posebej nenatančni podatki o številu hiš. Direktorij je z grozo ugotavljal, da v nekaterih deželah podatkov o hišah sploh niso navedli, medtem ko so drugod (npr. na Češkem in Štajerskem ter tudi na Kranjskem) popisovalci v rubriko »hiša« uvrščali objekte, ki si te oznake niso zaslužili (npr. šupe, barake, vrtno ute).¹⁵

Od popisa 1753/54 so si oblasti vztrajno prizadevale, da bi si z rednimi štetji prebivalstva ustvarile verodostojno sliko o »notranjih močeh države«. Toda tudi rezultati naslednjih popisov (izvajali naj bi jih na tri leta)¹⁶ so člane Direktorija oz. Državnega sveta (1761) in Dvorne pisarne znova in znova spravljali v obup. Rezultati popisa 1761, ki se vsebinsko in izvedbeno ni bistveno razlikoval od popisa 1754,¹⁷ so bili precej manj natančni kot leta 1754.¹⁸ »Če primerjamo te podatke s štetjem 1754, vidimo, da je številka za Kranjsko enostavno prepisana iz aktov prvega štetja; številke drugega štetja za Goriško in Gradiščansko, za Koroško in prav posebno še za Štajersko so pa tako različne in tako nizke, da moramo zaradi njih izgubiti vsako vero v zanesljivost drugega ali pa morda celo obeh štetij.«¹⁹ Zaradi upravičenega dvoma v pravilnost rezultatov (v dednih deželah so našteji za skoraj milijon duš manj kot pri štetju leta 1754) so se spomladi 1762 oblasti odločile za temeljito reformo konskripcijskega sistema.

Dvorni dekret z dne 24. aprila 1762, ki je napovedoval vsakoletno izvajanje popisov, je ohranjal dvotirni sistem popisovanja. Po župnijah in njihovih filijalah naj

¹⁴ DURDIK, *Bevölkerungs- und Sozialstatistik in Österreich*, str. 227, op 6.

¹⁵ Za Kranjsko primerjaj: VALENČIČ, Vlado, *Prebivalstvo po župnijah na Kranjskem v letih 1778 in okrog 1780*. V: *Zgodovinski časopis*, 50, 1996, 1, str. 59.

¹⁶ Naslednji popis so načrtovali leta 1757, toda zaradi izbruha sedemletne vojne s Prusijo ga v večini dežel niso izvedli.

¹⁷ Po novem »duš« in hiš niso več vpisovali v posebne, ampak skupne formularje. Nova sta bila tudi klasifikacija krajev (*Ortschaften*) v štiri kategorije (velika mesta, mala mesta, trgi, vasi) ter podatek o številu družin. Pojem družina je ustrezal pojmu gospodinjstva, saj so bili pri popisu z družino zajeti tudi posli. TANTNER, *Ordnung der Häuser*, str. 42; VALENČIČ, *Prebivalstvo po župnijah na Kranjskem*, str. 59.

¹⁸ Za Štajersko prim.: STRAKA, Manfred, *Die Ortschaften- und Seelenzählung von 1761 in der Steiermark*. Aus den Anfängen der österreichischen Statistik. V: *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark*, Sonderband 14, 1967, str. 82–106.

¹⁹ ZWITTER, *Prebivalstvo na Slovenskem*, str. 7.

bi župniki vsako leto sestavili sumarni pregled moškega in ženskega prebivalstva, vključno s podatki o naravnem gibanju prebivalstva (število rojstev, smrti in porok ter seznam duš v župniji).²⁰ Popis, ki naj bi ga izvajale civilne (državne) oblasti, pa je bil veliko obsežnejši. Formularji so vsebovali podatke o geografskih oz. upravnih enotah (gospodstva ali graščine, velika ali mala mesta, trgi, vasi, hiše, samostani) in o družinah (slednje so bile razdeljene v samostojne in nesamostojne). Podrobno naj bi popisali tudi vsakega posameznika (stan, starost, družinski status, poklic) in posebej »vlečno živino«.²¹ V novem formularju (1762) so znotraj posameznih starostnih kategorij opustili razvrščanje prebivalcev po spolu. Tudi pri stanovskih kategorijah so spol v sumarijih izjemoma navajali le tam, kjer je bilo govora o duhovnikih ali samostanskih ženskah (*Closterfrauen*).²² Zato pa je novi formular vseboval podroben popis duhovščine. Zdi se, da je natančno popisovanje klera (zlasti v samostanih) v tesni zvezi s kasnejšim ukinjanjem samostanov in regulacijo župnij v času Jožefa II. (Ko so leta 1768 diskutirali o rezultatu popisa na Češkem, so ugotavljali, da je 3690 menihov in 592 nun veliko preveč).²³

Reforma popisovanja iz leta 1762 pa ni prinesla zelene natančnosti. Ko je češki gubernij konec marca 1763 na Dunaj poslal končne rezultate popisa, jih je označil za skrajno nezanesljive.²⁴ (Rezultati popisa 1762 so tudi kasneje veljali za veliko bolj nezanesljive kot rezultati popisa iz leta 1754). Tudi v drugih deželah so ugotavljali, da popisi ne morejo biti točni. Dvom v natančnost popisa je izviral iz velikih razlik med rezultati cerkvenega in državnega štetja, ki so v posameznih deželah dosegle celo 31 odstotkov. (Npr. civilno štetje na Štajerskem je ugotovilo 495.514 ljudi, cerkveno pa 619.984 ljudi; na Kranjskem je civilno naštel 220.671, cerkveno pa 289.894 duš). Oblasti so ugotovile številne primere manipulacij, ko so uradniki zemljiških gospodstev zavestno navajali manjše število moških, sposobnih za vojaško službo. »Gospodstva se verjetno boje, da jim ne bi odmerili preveč davkov in rekrutov; zato naštejejo čim manjše število svojih podložnikov.«²⁵

Zaradi nerazumljivih razlik so v Državnem svetu znova začeli razmišljati o reformi popisa. V razpravi o reformi se je kot rdeča nit vleklo stališče, češ da se neka država konstituirala šele potem, ko je sposobna natančno ugotoviti število prebivalstva

²⁰ TANTNER, *Ordnung der Häuser*, str. 43; ZWITTER, *Prebivalstvo na Slovenskem*, str. 25–26.

²¹ Ibidem.

²² Septembra 1763 so (iz vojaških razlogov) znova uvedli razdelitev po spolu v vseh petih starostnih kategorijah. TANTNER, *Ordnung der Häuser*, str. 43.

²³ TANTNER, *Ordnung der Häuser*, str. 44.

²⁴ Ibidem.

²⁵ ZWITTER, *Prebivalstvo na Slovenskem*, str. 27.

in hiš. Leta 1764, ko so zaradi velikih potreb po denarju (ob koncu sedemletne vojne je državni dolg znašal 285 milijonov gld) uvedli novo glavarino, t. i. »davek na dolg« (*Schuldensteuer*), so – neodvisno od rednih štetij prebivalstva – izvedli posebno »fasiyo« prebivalstva, ki je popisne formularje »prilagodila« fiskalnim interesom države. Toda tudi ta popis prebivalstva je prinesel skrajno dvomljive rezultate. V Dvorni komori se niso mogli načuditi, da se je v čeških deželah, ki so bile v obdobju sedemletne vojne najbolj prizadete, število prebivalstva v primerjavi z letom 1754 nekoliko zvišalo, medtem ko se je v (notranje)avstrijskih deželah opazno znižalo. Presenetljivo (a glede na različno višino glavarine za odrasle in otroke povsem logično)²⁶ je bilo tudi razmerje med odraslimi in otroci. Na Goriškem-Gradiškem so npr. našteali več otrok kot odraslih (od skupaj 81.023 ljudi je bilo kar 46.457 otrok), na Kranjskem pa so ob 129.755 odraslih zgolj ocenili, da v deželi živi 120.000 otrok.²⁷ Ker se je ob popisu leta 1765 zgodba ponovila, so v državnem vrhu začeli mrzlično razmišljati o tem, kako povečati natančnost popisov. V Dvorni komori, ki je ob uvedbi glavarine računala na 2 milijona novih davkov, je prevladalo stališče, da bi bilo mogoče »poneverjanje duš« preprečiti z numeracijo hiš, torej s fiksiranjem ljudi na točno določeno hišo.²⁸ Toda v Dvorni pisarni so bili do tovrstnih idej na moč skeptični. Dvorni kanceler Rudolph grof Chotek je bil prepričan, da bi lahko numeracijo brez večjih težav izvedli le v mestih (v marsikaterem mestu so bile hiše že oštevilčene),²⁹ medtem ko bi na podeželju, zlasti v hribovitih območjih z raztresenimi kmetijami, oštevilčenje hiš zahtevalo prevelik aganžma državnega aparata, povrh vsega pa bi med kmečkim prebivalstvom sprožilo veliko nezadovoljstvo. Ker so stališču grofa Choteka pritrtili tudi stanovi in državni uradniki v večini dednih dežel, se je zoper numeracijo hiš sprva izrekla tudi Marija Terezija.³⁰ Toda na koncu je vendarle prisluhnila argumentom vojaškega vrha, ki je za uspešno izvedbo splošne vojaške obveznosti (1769) potreboval kar se da natančne podatke o (moškem) prebivalstvu in vprežni živini.³¹

²⁶ Prebivalce so razdelili po letnih prihodkih v 12 (kasneje 24) kategorij. Znotraj teh kategorij so ločevali med odraslimi in otroci, ki so plačevali nižji davek kot odrasli. Seznam prebivalcev so pripravili uradniki zemljiških gospodov.

²⁷ HOCHEDLINGER, TANTNER, »... der größte Teil der Untertanen lebt elend und mühselig«, str. XXXIV.

²⁸ TANTNER, *Ordnung der Häuser*, str. 51.

²⁹ V Trstu so npr. hiše oštevilčili že ob popisu prebivalstva leta 1754. Prim.: KALC, Aleksej, Problematika popisa stanovništva slobodnolučkog Trsta od početka sveavstrijske statistike stanovništva 1754. godine do kraja vojnog konskripcijskog sustava sredinom 19. stoljeća. V: *Historijski zbornik*, LXIII., 2010, 1, str. 150.

³⁰ TANTNER, *Ordnung der Häuser*, str. 53.

³¹ VALENCIČ, *Prebivalstvo po župnijah na Kranjskem*, str. 53.

Za vzpostavitev trajnega nadzora nad (potencialnimi) vojaškimi obvezniki so morali vsakemu prebivalcu določiti stalno bivališče. In temu je služila numeracija hiš, ki je z vidika države ljudstvo (*Volk*) spreminjala v »uporabno prebivalstvo«. ³² Hišna številka, ki je dala vsaki hiši njeno lastno, nezamenljivo pozicijo, je namreč šele omogočila državno »prilaščanje« v hiši živečih podanikov.

	1754	1761	1762	1764
Štajerska	696.606	426.365	495.514	528.967
Koroška	271.924	229.614	259.911	269.880
Kranjska	446.901	344.554	220.671	249.775
Goriška-Gradiška		88.921	79.749	81.023

Primerjava popisov v letih 1754, 1761, 1762 in 1764

Dne 10. marca 1770 je (v vseh deželnih jezikih) izšel patent o konskripciji prebivalstva in numeraciji hiš, ki je z medenimi besedami utemeljeval upravičenost popisa. ³³ S konskripcijo naj bi naredili konec praksi nasilne rekrutacije, kakršna je bila značilna v času sedemletne vojne, ko so podložnike na silo jemali »od svoiga antverha, zemle, žene, inu otrok pod ta žounirski stan. [...] Nam pak neč več per sercu na leži, koker to potrebno žounirsko moč na takšno vižo deržati, de [bi] ti meistniki, inu faberčani per souim deli inu antverhi, ti kmeti per suoih zemlah mirnu ostali, ti edini sinovi, tudi edinih hčeri možje, ti moistri tega kupčiskiga dela, ti antverharski tovarši inu fantje, ali katerikuli so k temo obdelovaino te zemle, k tem antverho, k tem faberkam, k ti kupčiji, ali drugim delam potrebni per suoimo stanu u pokoi se pustje«. ³⁴ Toda hkrati je patent podanikom zagrozil: kdor bi popisu odtegnil vlečno živino, bo kaznovan z dveletnim prisilnim delom pri gradnji utrd (»na dua leita šance kopat poslan«). ³⁵

V Šleziji in notranjeavstrijskih deželah so s popisom začeli že spomladi 1770, na Češkem, Moravskem ter v Spodnji in Zgornji Avstriji pa šele oktobra 1770. Popis naj bi bil dokončan do konca leta, a se je zaradi najrazličnejših objektivnih težav zavlekel globoko v leto 1771. Zamude ni preprečila niti – v primerjavi s prejšnjimi konskripcijami – naravnost odlična organizacija popisa.

Uspešno izvedbo popisa so poskušali zagotoviti s hierarhično razvejanim in

³² TANTNER, *Ordnung der Häuser*, str. 173.

³³ Slovenski prevod patenta je objavljen v: PIPP, O zgodovini statistike, ljudskih štetij in popisov prebivalstva, str. 201.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

dvodelno (vojaško-civilno) strukturiranim konskripcijskim aparatom.³⁶ V centralnih uradih na Dunaju sta bila za popis zadolžena Dvorni vojni svet in Dvorna pisarna, na nivoju dežel pa »glavne konskripcijske komisije«, ki so jih praviloma sestavljali predstavniki deželnih uradov in vojske. (Kot »tretja stran« so lahko sodelovali tudi predstavniki stanov, kar se je zgodilo na Štajerskem. Na Koroškem in Goriškem-Gradiškem so predstavniki stanov sodelovali le na začetku). Deželne komisije so morale pred začetkom popisa s posebnimi razglasi (tudi v slovenskem jeziku) naznaniti začetek konskripcije. Na nivoju okrožij (kresij) so oblikovali okrožne popisne komisije, ki so jih sestavljali uradniki okrožnega urada in predstavniki (častniki) »lokalnih« vojaških polkov. V idealnem primeru naj bi takšna okrožna komisija štela 38 oseb: poleg okrožnega glavarja in štabnega oficirja še 8 vojaških predstavnikov in 4 civilne uradnike ter 16 vojaških in 8 civilnih pisarjev. Okrožna komisija je morala izdelati natančen terminski načrt popisovanja znotraj okrožja. Za lažjo izvedbo popisa so okrožja razdelili v več konskripcijskih (števnih) in numeracijskih oddelkov. (Patent je predvideval oblikovanje štirih oddelkov, a v teritorialno manjših kresijah se tega navodila niso držali: v celjski kresiji so oblikovali tri, v mariborski pa samo dva.) Konskripcijske oddelke so sestavljale posamezne župnije in znotraj njih posamezni kraji (*Ortschaften*), ne pa zemljiška gospodstva. Na terenu so popis in numeracijo izvajale lokalne popisne komisije, ki so praviloma štejele pet članov. V njih je bil po en predstavnik kresije in vojske ter dva vojaška in en civilni pisar. Pred začetkom izvedbe popisa so morali župniki okrožnim uradom posredovati matične knjige, iz katerih so okrožni uradniki v posebne formularje vnesli podatke o vseh moških (rojenih po letu 1740) po krajih župnije. Te krajevne izvlečke so okrožni glavarji posredovali lokalnim komisijam, ki so nato ob popisu »preverjale«, ali se podatki iz izvlečkov ujemajo s stanjem na terenu. Ker je lokalnim komisijam veliko časa vzelo ugotavljanje imen in priimkov ljudi (imena iz izvlečkov matičnih knjig se niso ujemala z »domačimi« imeni na terenu), so z dvornim dekretom z dne 15. decembra 1770 določili, da je edini veljavni tip priimka le družinsko ime. Z dekretom, ki je ljudem prepovedoval, da bi si ob rojstvu vpisana imena in priimke samovoljno spreminjali, so želeli preprečiti prakso »izgubljanja duš« v konskripcijskih tabelah.

V skladu s patentom z dne 10. marca 1770 so morale lokalne popisne komisije

³⁶ Podrobneje o izvedbi konskripcije 1770/71: TANTNER, *Ordnung der Häuser*, str. 77–172; HOCHEDLINGER, TANTNER, »... der größte Teil der Untertanen lebt elend und mühselig«, str. XXXVI–LIII.

v vsakem kraju najprej oštevilčiti hiše.³⁷ To nalogo je imel eden izmed dveh vojaških pisarjev, ki je moral prvo hišo, na katero so naleteli v vsakem kraju, označiti z arabsko številko 1 v črni barvi (na Dunaju so bile številke rdeče), potem pa po vrsti oštevilčiti še vse ostale hiše.³⁸ V mestih naj bi dobila številko ena najbolj reprezentančna hiša v mestu (ne pa npr. prva hiša ob mestnih vratih), na Dunaju npr. Hofburg. Nato so se lotili popisa prebivalcev v vsaki »hiši« (gospodinjstvu) posebej. V formular so najprej vpisali ime okrožja in župnije, nato so vnesli hišno številko, ki so jo dali hiši med numeriranjem; sledil je podatek o zemljiškem gospodstvu, ki mu je hiša pripadala. Nato je drugi vojaški pisar vnesel podatke o vseh prisotnih in odsotnih (krščanskih) moških v »hiši«. Popisu krščanskih moških v vsaki »hiši« je bilo namenjenih kar 11 rubrik popisnega formularja (*Particular Hausbeschreibung des männlichen Geschlechts*). V prvih šestih rubrikah so popisali »prisotne« moške prebivalce. Prve tri so bile rezervirane za tiste, ki niso – zaradi stanu, položaja, starosti ali fizične nesposobnosti – prišli v poštev za služenje vojaškega roka. V njih so med drugim popisali duhovnike, plemiče in ostale honoracije, tujce, meščane (obrtnike in trgovce) in njihove sinove, rudarje, zasebne služabnike, sinove uradnikov in kmete (posestnike vsaj četrtrinskega grunta) ter njihove dediče, ki so bili v skladu z zakonom oproščeni vojaške službe. Druge tri rubrike so bile namenjene moškimi (med 17. in 45. letom starosti), ki so prišli v poštev za vojaško službo. Razdelili so jih v tiste, ki so že sposobni za vojaško službo v pešadiji (»zum Feuer gewöhr schon dermahlen tauglich«), nadalje v tiste, ki so zaradi lažje invalidnosti ali šibke telesne konstitucije (nepriemerne višine) sposobni le za opravljanje del artilerijskih ali proviantnih hlapcev (»zu Artillerie und Proviant Knechten tauglichen«), ter v tiste, ki še niso dovolj stari za v vojsko, čeprav imajo vse pogoje, da bodo za vojsko sposobni (»zum Feuer gewöhr mit der Zeit Hoffnung gebende«).³⁹ Rubrike med 7 in 11 so bile namenjene odsotnim moškimi osebami. Tudi njih so »razdelili« v enake kategorije kot prisotne: za orožje sposobni, artilerijski ali proviantni hlapci, premladi. V rubriki 10 so zajeli vse tiste moške, ki so bili iz katerega koli drugega

³⁷ Iz perspektive državnih uradnikov je bila dotlej hiša monolitni blok, ki je v sebi skrivala bogastvo in resurse, po katerih je hlepela država (davčne in vojaške oblasti). In ta hiša je bila oblastem zaprta, dokler ni obstajal državni sistem adresiranja. Po novem je imela vsaka hiša številko in ljudje, živeči v njej, so dobili naslov.

³⁸ Prim. STRAKA, *Verwaltungsgrenzen und Bevölkerungsentwicklung in der Steiermark 1770–1850*, str. 20–21.

³⁹ Na Štajerskem so ugotovili le 32.072 za vojsko sposobnih moških ali 8,2 odstotka vseh naštetih moških. V starostni skupini med 30. in 40. letom je bilo v deželi 4471 oseb. V skupini za artilerijske in proviantne hlapce sposobnostih so našeli 23.759 ali 6 odstotkov moških. STRAKA, *Verwaltungsgrenzen und Bevölkerungsentwicklung in der Steiermark 1770–1850*, str. 45.

razloga nesposobni za vojaško službo (»untauglich zu Soldaten«). »Pri tem pa je treba upoštevati, da se je izvršila dodelitev v posamezne rubrike tajno, da popisanci niso smeli vedeti, za kaj gre in v katero rubriko jih bodo vpisali, in da je moral dotični oficir presoditi sposobnost ali nesposobnost za vojaško službo kar po vtisu, brez preiskave.«⁴⁰

Medtem ko so moške popisali izjemno natančno, so ženske popisovali brez imen in priimkov in natančne starosti.⁴¹ (Podatke o ženskah, ki vojske niso zanimale, je v formularje vnašal civilni pisar.) Sumarne tabele o ženskem prebivalstvu so (v okviru treh kategorij: samske, poročene, vdove) posebej navajale le podatke o dekletih pod petnajstim in ženskah nad petnajstim letom starosti. Približno enako pozornost kot ženskam so v popisu namenili judovskemu prebivalstvu. Tudi njih je popisoval civilni pisar, ki je moral – iz fiskalnih razlogov – natančno popisati le poročene in ovdovele judovske moške (otroke, samske moške in ženske so popisali zgolj sumarično). Zato pa so temeljito prešteli vso vlečno živino (vole in konje), ki je bila izjemnega pomena za vojsko. Popis vlečne živine, ki ga je izvedel drugi vojaški pisar, je vseboval podatke o številu volov in konj, pri čemer so konje razvrstili še po starosti in jih razdelili v tri kategorije: žrebci, kobile in skopljenci.

»Agregacijo« podatkov so morali narediti na vsakem nivoju popisovanja, pri čemer so še vedno ločili vojaško od civilne sfere. Predstavniki vojske so preračunavali le podatke o (krščanskih) moških in živini, predstavniki civilnih oblasti pa o ženskah in Judih. Oboji so morali izdelati sumarije na lokalnem nivoju in nivoju okrožja. Vojaške zbirnike o moškem prebivalstvu neke kresije so poslali na pristojno vrhovno komando, zbirnike o ženskah in Judih pa na deželne organe. Tu so izdelali sumarije za celotno deželo in jih poslali na Dunaj. Od generalne komande izdelane sumarije so poslali Dvornemu vojnemu svetu, civilne sumarije pa Dvorni pisarni.

Na podlagi okrožnice Dvornega vojnega sveta z dne 14. novembra 1770 so morali vojaški člani popisnih komisij hkrati z »agregacijo« podatkov v posebnih poročilih strniti svoja opažanja o gospodarskih in socialnih razmerah na terenu. Poročila lokalnih in okrožnih komisij so na nivoju dežel strnili v skupna poročila, ki so jih poslali Dvornemu vojnemu svetu in Dvorni pisarni na Dunaju.⁴² »Politične

⁴⁰ ZWITTER, *Prebivalstvo na Slovenskem*, str. 31.

⁴¹ KALC, *Problematika popisa stanovništva slobodnolučkog Trsta*, str. 150.

⁴² Vojaške komisije so morale odgovoriti na 14 vprašanj, med drugim o odzivih prebivalstva na konskripcijo, o sodelovanju s civilno upravo in duhovščino, zdravstvenih in higienskih razmerah, delovni morali kmetov, osebnih in gospodarskih stikih obmejnega prebivalstva s tujino, stanju vlečne živine itd. HOCHEDLINGER, TANTNER, »... der größte Teil der Untertanen lebt elend und mühselig«, str. 1–2.

opazke« vojaških popisnih komisij, ki so z veliko mero realnosti opisovali splošne življenjske razmere (pretežno kmečkega) prebivalstva v posameznih deželah, pa so vsebovale tudi številne predloge nujnih reform, ki sta jih Marija Terezija in zlasti Jožef II. v naslednjih dvajsetih letih v veliki meri upoštevala.

In kaj so ugotavljala poročila vojaških konskripcijskih komisij?⁴³

Velika večina kmečkega in podkmečkega prebivalstva je živela v neznosni revščini, ki je koreninila v neurejenih posestnih razmerah (hasnovalna pravica), previsoki tlaki in dednem pravu ter pomanjkanju vsakršne izobrazbe. Revščina je bila še posebej značilna za območja s prevladujočim kolonatom (avstrijska Istra in Gradiška) in zakupnim pravom (Dolenjska, Notranjska). Položaj kolonov v Gradiški so primerjali s položajem sužnjev. Zakupnik kmetije, ki ni vedel, ali bo po njegovi smrti kmetija prešla na njegovega potomca, ni imel pravega interesa za boljše delo. Zlasti na Dolenjskem in Notranjskem so popisovalci povsod opazili slabo obdelana polja in srečevali množico »lenih«, pijači in usodi vdanih ljudi, ki so živeli v katastrofalnih življenjskih razmerah. Na območjih s prevladujočim kupnim pravom so bile življenjske razmere nekoliko boljše. Na Gorenjskem so popisovalci registrirali večje blagostanje kmečkega prebivalstva, višjo stopnjo vključenosti (pod)kmečkih slojev v neagrarne dejavnosti (delo za rudnike in fužine, prevoznništvo) in relativno dobro razvito »delo na domu« (suknarstvo, nogavičarstvo in platnarstvo).

Pomemben vzrok za slabo stanje kmetijstva so popisovalci videli tudi v nadpovprečni obremenitvi kmeta s tlako. Za razliko od Goriške, kjer tlake skorajda niso poznali, so morali na Dolenjskem in Notranjskem ter v celjskem okrožju mnogi kmetje na – običajno precej oddaljeni – posesti svojih zemljiških gospodov delati tudi po šest dni na teden. Zaradi obremenjenostjo s tlako jim je zmanjkovalo časa za obdelovanje lastne zemlje. (Le redki premožnejši kmetje so na tlako pošiljali svoje hlapce.) Poročevalci so menili, da bi bilo treba tlako omejiti in jo natančno definirati, predvsem pa kmetu omogočiti, da se od nje odkupi proti zmerni odškodnini. (Relucija, tj. možnost odkupa od tlake, je sicer obstajala, a zneski, ki so jih od kme-

⁴³ Poročila za posamezne dežele so objavljena v: HOCHEDLINGER, TANTNER, »... der größte Teil der Untertanen lebt elend und mühselig«, str. 11–17 (Goriška-Gradiška), str. 18–23 (Koroška), str. 24–35 (Štajerska), str. 36–41 (Kranjska); o poročilu za Goriško-Gradiško glej: ŠTIH, Peter, »Kmečko prebivalstvo v grofijah Goriška in Gradiščanska je sicer delavno, vendar zelo revno ...«. Poročilo dvornega vojnega sveta o socialnem in gospodarskem stanju na Goriškem in Gradiščanskem iz leta 1770. V: *Marušičev zbornik, Goriški letnik*, 33–34/I (2009–2010), str. 319–334; o poročilu za Štajersko: STRAKA, Manfred, Die soziale und wirtschaftliche Lage der steirischen Bevölkerung im Spiegel der Seelenzählung von 1770. V: *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark*, 70, 1979, str. 5–19.

tov zahtevali zemljiški gospodje, so bili previsoki.) Dodatni razlog za težave kmeta je po mnenju popisovalcev tičal tudi v posestni strukturi. Tako na območjih z realno delitvijo kmetij kot na območjih nedeljivosti kmetij ob dedovanju je prevladovala drobna kmečka posest, ki je le s težavo omogočala preživetje kmečke družine. Zlasti ob frekventnih prometnicah (Notranjska) in drugih virih neagrarnega zaslužka so popisovalci opazili nadpovprečno visoko število podkmečkih slojev (kajžarjev in gostačev), ki so v času poljskih del pomagali večjim kmetom, pozimi pa so hodili po vaseh in se preživljali z drobnimi obrtniškimi opravili (npr. kot čevljarji, krojači).

Konskripcijski komisariji so si vestno beležili tudi pritožbe kmetov o stiskanju s strani zemljiških gospodov in države. Kmečkim trditvam sicer niso v celoti verjeli, toda tudi sami so se lahko prepričali, da so ponekod (npr. na Dolenjskem, v celjskem okrožju) s terezijansko davčno rektifikacijo (1748–57) kmetom odmerili veliko previsoke davke in da je država pri pobiranju davkov vse preveč neizprosna. (Za več kot trimesečno zamudo pri plačilu davkov so oblasti kmetom zaračunavale tudi desetodstotne obresti.) V celjskem okrožju so bili kmetje tako preobloženi s tlako in davki, da so trumoma zapuščali domove in se (nezakonito) selili na Hrvaško in v Slavonijo. Ilegalno izseljevanje na Hrvaško, v Vojno krajino in celo v turško Bosno je bilo razširjeno tudi na Dolenjskem in Notranjskem. Z obmejnega območja Goriške-Gradiške so se ljudje množično izseljevali na ozemlje Beneške republike. Po mnenju vojaških popisovalcev bi bilo treba – iz vojaških razlogov – izseljevanje nemudoma zaustaviti. Edini možni način so videli v zmanjšanju davčnega pritiska in celovitem izboljšanju življenjskih razmer kmečkega prebivalstva.

Konskripcijske komisije so na podeželju registrirale neznosne zdravstvene in higienske razmere. Velika večina ljudi je (razen na Krasu) še vedno živela v lesenih hišah, pogosto skupaj z živino in domačimi živalmi. Popisovalci, ki so vstopali v kmečke koče, so bili naravnost zgroženi nad umazanijo in smradom. Povsod so srečevali pohabljenе, gluhe in slepe, pa golšave, škrofulozne in slaboumne ljudi, ki niso bili niti približno primerni za vojaško službo. Ugotavljali so, da so kmetje vraževerni in brez vsakršne izobrazbe (nepismeni). V odročnejših, hribovitih območjih so srečevali celo ljudi, ki so bili brez verske oskrbe. Za izboljšanje razmer so predlagali okrepitev pastoralnega dela z zgotovitvijo cerkvene organizacije in ustanavljanje osnovnih šol, ki bi otrokom nudile temeljni pouk in vzgojo. Za večjo prisotnost cerkve na terenu so se zavzeli tudi zaradi nevdržnih nraštvenih razmer. Zlasti v hribovitih predelih Štajerske in Koroške, kjer so prevladovalе velike kmetije z večjim številom poslov, so v okviru »razširjenih gospodinjstev« popisovalci registrirali nadpovprečno visoko število nezakonskih otrok. Še bolj moralno sporno se jim

je zdelo oddajanje nezakonskih otrok v najdenišnice na ozemlju Beneške republike, ki je bilo splošno razširjeno na Goriškem, v Pazinski grofiji in na Notranjskem. (Ko so spraševali ženske, zakaj svoje otroke pošiljajo v najdenišnice, so jim prostodušno odgovarjale, češ da ne morejo preživeti niti sebe.) Zato so predlagali, da bi bilo smiselno v vsaki deželi ustanoviti najdenišnico, ki bi sistematično skrbela za sirote. V vinorodnih območjih (zlasti na Dolenjskem in Notranjskem ter Spodnjem Štajerskem) so opazili tudi zasvojenost z alkoholom. Poročilo konskripcijske komisije za Kranjsko je ugotavljalo, da so se zlasti Notranjci navzeli bolj »svobodnega« živiljenjskega sloga, ki da je sicer značilen za Istro. V Istri pa so registrirali nadpovprečno stopnjo kriminala (preteпов, umorov in cestnega razbojništva). Povsod so srečevali tudi veliko »beračev«, ki so se pomikali po deželi in si iskali preživetja. Menili so, da bi morali po deželah ustanoviti prisilne delavnice in iz »vlačugarjev« narediti koristne ljudi.

Čeprav so se popisne komisije na terenu soočale z velikim nezaupanjem kmečkega prebivalstva in sovražno nastrojenimi uradniki zemljiških gospodstev, ki so njihovo delo poskušali ovirati,⁴⁴ so bili rezultati konskripcije veliko bolj zanesljivi kot prejšnji popisi. Na podlagi praktičnih izkušenj popisa so v naslednjih letih konskripcijski sistem izpopolnili in racionalizirali. Pomemben je bil zlasti konskripcijski patent z dne 15. decembra 1777, ki je uvajal podroben popis celotnega prebivalstva (tudi žensk in otrok).⁴⁵ Temeljna enota popisa so bile družine, katerih člane so po določenem vrstnem redu vpisali v družinsko polo (*Familienbogen*). (Preostale člane gospodinjstev so kot »einheimische Elternlosen« popisali v posebnih formularjih.) Patent, ki je z uvedbo populacijskih knjig (v njih je imela vsaka rodbina poseben list) predvideval stalno spremljanje naravnega in dejanskega gibanja prebivalstva ter redno vojaško revizijo populacijskih knjig (od leta 1781 enkrat letno),⁴⁶ je zemljiškim gospodstvom v veliki meri odvzel možnost vplivanja na rezultate popisov. Zato se lahko strinjamo s Franom Zwitterom, češ da so vojaške konskripcije »dale prve zadovoljive rezultate za število prebivalstva; šele z njimi dobimo trdno izhodišče, Arhimedovo točko vsega sklepanja o nadaljnjem razvoju.«⁴⁷

⁴⁴ Tako kmetje kot zemljiški gospodje so se dobro zavedali, da pri konskripciji ne gre zgolj za »štetje prebivalstva«, ampak hkrati tudi za vojaški nabor. ZWITTER, *Prebivalstvo na Slovenskem*, str. 31.

⁴⁵ TANTNER, *Ordnung der Häuser*, str. 125–128; DURDIK, *Bevölkerungs- und Sozialstatistik in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert*, str. 229; PIPP, *O zgodovini statistike, ljudskih štetij in popisov prebivalstva*, str. 306.

⁴⁶ ZWITTER, *Prebivalstvo na Slovenskem*, str. 32.

⁴⁷ ZWITTER, *Prebivalstvo na Slovenskem*, str. 38.

MILITARY CONSCRIPTION IN 1770/71

SUMMARY

After 1753/54, when the first comprehensive population census was carried out in the hereditary lands for fiscal and military purposes, the authorities persistently endeavoured to provide a credible demonstration of the »internal strength of the state« by conducting regular population counts. However, the results of censuses that were carried out every three years at first and annually after 1761 would time and time again drive members of the State Council and representatives of the Court Office in despair. The figures they received on their desk would raise suspicion that feudal estates especially were deliberately »hiding« adult males with the ability to work from potential enlistment.

The need for a more detailed knowledge of human resources became acute in 1770, when long discussions ultimately led to the decision to institute »universal« military service with a new system of recruiting and training of military units (»recruiting districts«). For the purposes of the military reform, the hereditary lands carried out a conscription of the population in 1770/71 which surpassed all previous ones, especially in terms of organisation. A successful implementation of the census was to be ensured with a hierarchically ordered and dual-structure (civil-military) conscription apparatus. In Vienna-based central offices the task of conducting the census was the responsibility of the Court Military Council and the Court Office, whereas at the provincial level it was put into the charge of the »main conscription commissions« generally consisting of representatives of provincial offices and the army. (In Styria representatives of provincial estates as well took part in the procedure as well, serving as the »third party.«) At the level of administrative districts, *kresije* (Germ.: Kreis), district census commissions were set up consisting of officers from the district office and representatives of »local« military units. At the lower level, local census commissions were formed generally comprising five members (one representative each from the *kresija* and the army, two military representatives and one civil clerk).

Before the actual census was taken, parish priests were obliged to submit to district offices registers of births, marriages and deaths from which district officers obtained data on every man (born after 1740) in every locality (Germ.: Ortschaft) of the parish and then entered them into special forms. These local abstracts were submitted to local commissions which then »verified« over the course of the cen-

sus whether the data from the abstracts were in conformity with the situation in the field.

In accordance with the Patent of 10 March 1770, local census commissions were first to undertake house numbering in every locality. Then they carried out a detailed census of every present and absent male at every (newly numbered) house. No less than eleven columns in the census form (Particular Hausbeschreibung des männlichen Geschlechts) were dedicated to the census of Christian men at every »house« (household). The first six columns listed every »present« male inhabitant. The first three were reserved for those unfit for the military service – be it because of their social status or rather qualification, because of their position in the house or their physical incapacity. The other three columns were reserved for men fit for the military service. They were divided into those fit to serve in the infantry, then those suffering from moderate invalidity or weak physical constitution (inappropriate height) who were fit only to serve as hired men in the artillery or provision units, and those were not yet old enough for the military service, although they met all requirements to do the military service. (The age requirement was clearly set: those fit for the army were to be aged between seventeen and fortyfive). Columns seven to eleven were reserved for absent males. They were »divided« into the same categories as the present ones: those fit to carry arms, those fit to serve as hired men in the artillery or provision units, and those who were under military age. The tenth column dealt with men who, for various reasons, were unfit to serve in the army.

Whereas the census of men was carried out with utmost precision, women were counted without first and family names, and precise age. Summary tables about the female population provided special indication only of the data on girls under fifteen and women over fifteen years of age (within the framework of the three categories: single, married and widowed). Jews were given similar attention as women. (For fiscal reasons, commissions in Moravia were to take a detailed census only of married and widowed Jewish men.) On the other hand, they conducted a thorough census of all working animals (bullocks and horses) which were of utmost importance for the army.

Apart from »aggregating« data, military members of census commissions were to prepare special reports (»political remarks«) summing up their observations on economic and social situation in the field. Reports by local and district commissions were then incorporated into common provincial-level reports which were submitted to the Court Military Council and the Court Office in Vienna. »Political remarks« by military census commissions which provided a fairly realistic de-

scription of the general living conditions of the (mainly rural) population in some provinces also contained numerous proposals of necessary reforms to which Maria Theresa and especially Joseph II gave their full consideration over the course of the following twenty years.

MODERNI AVSTRIJSKI POPISI PREBIVALSTVA 1857–1910

ANDREJ STUDEN¹

Osnovo za zbiranje statističnih podatkov in organizacijo upravne statistike je vzpostavil na novo ustvarjeni upravni aparat novoveške države, ki se je začel zanimati za število prebivalstva, za gospodarsko stanje in za davčno moč svojega ozemlja. Nastanek statistike je torej najožje povezan z nastankom moderne države, njen razvoj v posebno znanstveno panogo, ki je vključevala tudi statistiko prebivalstva, pa sta do 19. stoletja zaznamovala dva tokova – t. i. »univerzitetna statistika« in »politična aritmetika«.

Že Lojze PIPP je ugotavljal, da poznamo »le malo pojmov, katerih pomen bi se tako izpreminjal, kakor pojem statistike«². Besede statistika oz. statističen so pomen, ki ga imajo še danes, dobile sredi 19. stoletja, v času velikega belgijskega učenjaka in enega najvplivnejših statistikov, Lamberta Adolpha Jacquesa Queteleta (1796–1874).³ Takratna nova znanstvena statistika kot enotna disciplina pravzaprav pomeni združitev stare univerzitetne statistike, za katero je na splošno značilna popolnoma opisovalna metoda, številčni podatki pa se navajajo le mimogrede in niso deležni sistematične obdelave in politične aritmetike, ki noče več samo opiso-

¹ doc. dr. Andrej Studen, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana.

² PIPP, Lojze, O zgodovini statistike, ljudskih štetij in popisov prebivalstva. V: *Kronika slovenskih mest*, letnik 1, 1934, št. 3, str. 195.

³ Quetelet pa ni združil samo naziranja nemške univerzitetne statistike in politične aritmetike in dal statistiki današnji pomen, temveč je statistiko razširil tudi na mednarodno področje. – PIPP, O zgodovini statistike, str. 198.

vati in uporabljati čiste deskriptivne metode, temveč hoče najprej številčno ugotoviti posamezne socialne pojave, »katerih nosilci so za te nominaliste vedno le socialni atomi, tj. individuumi, nato pa hoče ugotoviti njihovo medsebojno odvisnost in razvojno linijo«. Struja politične aritmetike, ki se torej ukvarja predvsem z znanstveno analizo številčnih podatkov, je kmalu postala tudi izraz borbe proti vsemogočnosti države na gospodarskem, političnem in kulturnem polju, proti državnemu absolutizmu in merkantilizmu. »Objekt njenega študija ni več samo država, ampak vsa človeška družba, ki se razvija po lastnih, od državne avtoritete neodvisnih zakonih.« Cilj študija političnih aritmetikov so zakoni socialnega življenja, borijo se proti poseganju države v gospodarsko življenje in sploh proti absolutni državi, ki ji služijo univerzitetni statistiki. Nova struja je torej izraz gibanja, ki ga je ustvarilo razsvetljenstvo 18. stoletja in ki ga pozneje označujejo kot gospodarski in politični liberalizem.⁴ Sredi 19. stoletja se je z združitvijo obeh omenjenih struj oblikovala nova statistika, katere vsebina se je »bistveno spremenila in je mnogo bližje politični aritmetiki kakor pa stari univerzitetni statistiki. Objekt moderne statistične vede – ali bolje: statistične metode – ni več samo država, ampak vse družbeno življenje; pri tem se pa omejuje statistika le na one družbene pojave, ki jih je mogoče številčno fiksirati. Številčno fiksiranje pa ni končni namen, ampak je treba ugotoviti tudi medsebojni odnos in zakonitost razvoja socialnih pojavov.«⁵

Za ljudska štetja v preteklosti lahko zapišemo, da njihov pomen »ni le v številčnih podatkih prebivalstva, marveč bolj v popisu prebivalstva, ki nam pokaže socialno in gospodarsko strukturo prebivalstva, kar je za narodno gospodarstvo in gospodarsko politiko države izredno velikega pomena«. ⁶ Pričujoči oris bo obravnaval tehnično-metodološko stran modernih avstrijskih popisov prebivalstva od srede 19. stoletja naprej, omejil se bo torej predvsem na deskriptivno naštevanje statističnih metod in skušal prikazati dobo po vojaških konskripcijah, ko je način popisovanja prebivalstva doživljal nadvse opazen razvoj.

Po zmagi nad revolucionarji je bilo leta 1850 izvedeno zadnje štetje po sistemu vojaške konskripcije, ki se je opiralo na »konskripcijski patent z dne 25. oktobra 1804, po katerem so tvorili glavni vidik štetja vojaški obvezniki«. ⁷ Popisnice prebi-

⁴ ZWITTER, Fran, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1936, str. 7–9.

⁵ Ibidem, str. 9.

⁶ PIPP, O zgodovini statistike, str. 195.

⁷ LADSTÄTTER, Johannes, Wandel der Erhebungs- und Aufarbeitungsziele der Volkszählungen seit 1869. V: HELCZMANOVSKZI, Heimold (hrsg.), *Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs*, Wien: Oldenbourg Verlag, 1973, str. 268.

valstva Ljubljane od leta 1830 naprej, ki jih v izvorniku hrani mestni Zgodovinski arhiv, lepo ponazarjajo, da so štetja potekala več mesecev ali let in so podatki veljali le za dan, ko je bila popisovalna komisija na določenem kraju. Da je popis potekal za namene vojaške konskripcije in da so popisovalce zanimali predvsem moški, kaže posebna rubrika klasifikacije moškega spola (*Classification des männlichen Geschlechtes*), ki jo je vseboval.⁸

Splošna reorganizacija uprave, ki je sledila revoluciji, je dokončno opustila omejnjeni zastareli sistem vojaških konskripcij. Zakon z dne 23. marca 1857, ki je bil izdan in razposlan 11. aprila 1857 in po katerem se je izvedlo štetje 31. oktobra 1857,⁹ je pomenil v smislu moderne statistike velik korak naprej. Prvič je bil namreč določen kritični datum, to je datum, za katerega veljajo vsi podatki, vpisani na ta dan. Izvedba štetja je bila zaupana političnim okrajem in občinam in ne več vojaškim oblastem. Zakon o izvedbi ljudskega štetja leta 1857, ki naj bi »državni upravi posredoval najpomembnejše podatke o stanju prebivalstva v cesarstvu«,¹⁰ je vseboval izredno podrobne in natančne predpise. V primerjavi s prejšnjo prakso popisovanja je imel naslednje prednosti: »veljal je za celotno monarhijo, štetje se je izvajalo za celotno državno upravo in ne samo za kakšen namen in da so vsa dejstva veljala za skupen ključni dan«.¹¹

Ob popisu leta 1857 se je prvič ugotavljala natančna starostna, stanovska in poklicna statistika, medtem ko so bili do tedaj merodajni le vojaški vidiki. Med prvim modernim štetjem in prejšnjimi vojaškimi konskripcijami ni bilo bistvene razlike, razlikovali so se samo v enem oziru: glede števila prebivalstva. Fran ZWITTER, ki je v slovensko zgodovino pisje med drugim vpeljal tudi sociološko-statistično metodo,¹² je za obe vrsti štetja namreč poudaril, da »medtem ko trdi avstrijska uradna publikacija še leta 1855, da so številke vojaških konskripcij za 5 do 6 odstotkov prenizke, mora po dovršenem štetju 1857 in po primerjanju številke po štetjih 1850

⁸ Glej izvorne popisne pole, ki jih hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana: Popis prebivalstva 1830 in sledi. Vladislav Fabjančič je leta 1934 sestavil Indeks popisa prebivalstva 1830, ki obsega 498 tipkanih strani in je fonetsko urejen po abecedi, poleg imena je naveden rojstni datum, mestni okraj in hišna številka bivališča.

⁹ *REICHS-GESETZ-BLATT für das Kaiserthum Oesterreich*. Wien, Jahrgang 1857 (dalje: RGBL. 1857), str. 167–249.

¹⁰ *RGBL.* 1857, str. 168.

¹¹ LADSTÄTTER, Wandel der Erhebungs- und Aufarbeitungsziele, str. 268.

¹² O tem glej: VODOPIVEC, Peter, O življenju in delu profesorja dr. Frana Zwittera (1905–1988). V: ŠTIH, Peter (ur.), *Zwittrov zbornik. Ob stoletnici rojstva zgodovinarja dr. Frana Zwittera (1905–1988)*, Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije: Oddelek za zgodovino FF Ljubljana, 2006, Zbirka Zgodovinskega časopisa 31, str. 8.

in 1857 ter gibanja prebivalstva v vmesni dobi [ugledni statistik Adolph von] Ficker priznati, da sta obe štetji na približno isti stopnji zanesljivosti.¹³

Zakon iz leta 1857 je bil v nekaterih pogledih pomanjkljiv: odločilno je bilo namreč predvsem pristojno in ne, kot bi bilo zaželeno, celotno prisotno prebivalstvo. Pojem prisotnega prebivalstva je bil slabo opredeljen, preostale rubrike pa so bile premalo izčrpne.¹⁴ Zato je bil 29. marca 1869 izdan nov zakon, ki je odpravil te pomanjkljivosti. Z njim se je uveljavilo načelo modernega načina štetja prebivalstva, kot si ga je zamislil belgijski statistik Adolph Quetelet in pod katerim razumemo naslednje: vpeljavo načela individualnosti pri popisu, ki naj zajame vse prisotno prebivalstvo¹⁵ in ugotavljanje najpomembnejših individualnih poizvedovalnih okoliščin.¹⁶

Zakon iz leta 1869, ki ga je vse od ustanovitve c. kr. statistične komisije na Dunaju leta 1863 pod vodstvom Karla barona von Czoerniga in kasneje ministrskega svetnika Josefa viteza von Glanza intenzivno pripravljala posebni komite,¹⁷ je po dualistični preobrazbi monarhije leta 1867 veljal samo za avstrijsko polovico Avstro-Ogrske, torej samo za Cislajtanijo. Na njegovi podlagi so nato izvajali štetja 31. decembra 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910. »V ogrski polovici so se vršila štetja v istih terminih kakor v avstrijski, a po drugem zakonu.«¹⁸ Pri popisovanju prebivalstva so bile najmanjše statistične enote okrajna glavarstva, deželna glavna mesta in mesta z lastnimi statuti. Zakon pravi, da »štetje izven okrajev deželnih glavnih mest in občin z lastnim statutom izvedejo okrajna glavarstva. Toda tudi tiste občine, ki jim niso poverili popolno opravljanje štetja na njihovem teritoriju, so imele nalogo, da sodelujejo na ta način, da izvedejo štetje v vsakem kraju, ki pripada njenemu ozemlju, toda brez krajevnega in občinskega pregleda (*Orts = und Gemeindeübersicht*) /rezultatov

¹³ ZWITTER, *Prebivalstvo na Slovenskem*, str. 55.

¹⁴ Ibidem, str. 55; LADSTÄTTER, *Wandel der Erhebungs- und Aufarbeitungsziele*, str. 268.

¹⁵ Namesto domačega pristojnega prebivalstva (*population de droit*) je bilo štetje naravnano na celotno prisotno prebivalstvo (*population de fait*). – DENKSCHRIFT der k.k. Statistischen Zentralkommission zur Feier ihres fünfzigjährigen Bestandes. Wien: k. k. Statistische Zentralkommission, 1913, str. 99.

¹⁶ BRIX, Emil, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*. Wien – Köln – Graz: Böhlau Verlag, 1982, str. 31. Quetelet je utemeljeval svoj predlog za izvedbo prvega, na znanstveni podlagi zasnovanega ljudskega štetja (ki se je izvajalo v Belgiji leta 1846) s sledečimi besedami: »Natančno poznavanje prebivalstva je osnova, s katero se izvajajo rešitve vseh važnejših političnih vprašanj.« – PIPP, *O zgodovini statistike*, str. 195.

¹⁷ Denkschrift der k.k. Statistischen Zentralkommission, str. 99–100.

¹⁸ ZWITTER, *Prebivalstvo na Slovenskem*, str. 55.

štetja/.«¹⁹ Pomembna določba novega zakona je bila, kot sem že poudaril, da se mora v vsakem kraju prešteti celotno prisotno (domače in tuje) civilno prebivalstvo, ločeno od tega pa tudi odsotno domače prebivalstvo. Prisotno prebivalstvo naj se popisuje po naslednjih glavnih vidikih: spol, starost, vera, stan, domovinstvo, poklic ali zaposlitev, odsotno prebivalstvo pa po spolu in kraju bivanja. Poleg tega – in to je pomembno za naslednje popise prebivalstva – so lahko popisali še »druge, statistično pomembne podatke, npr. število slepih in gluhih, kakovost stanovanjskih razmer ipd. Popis aktivnega vojaštva je bil prepuščen vojaškimi oblastem.²⁰ Postopek popisovanja je bil različen. Izvedel ga je občinski upravni organ, ali po postopku samoizpolnjevanja, po katerem so imeli hišni posestniki nalogo razdelitve in zbiranja t. i. naznanilnic (*Anzeigezettel*), ali pa s števnimi komisarji, ki so morali po ustnih navedbah vprašanega spisati t. i. popisnice (*Aufnahmsbögen*). Popisovalna enota je bil potemtakem najemnik.²¹ Popisovanje od hiše do hiše s strani števnih komisarjev, ki so jih postavile občine, njihovo postavitvev pa so morale potrditi državne oblasti, je bilo mnogo bolj razširjena praksa.

Sistem samoizpolnjevanja, ki je bil prepuščen načelniku gospodinjstva posameznih najemnikov stanovanj, je seveda imel za pogoj določeno mero izobrazbe, zato so ga izvajali domala izključno v mestnih naseljih. Avstrijski zgodovinar Emil Brix pri tem upravičeno opozarja, »da prebivalstvo zaradi svoje nizke stopnje izobrazbe pogosto ni moglo prebrati vprašanj ljudskega štetja, jih razumeti ali smiselno odgovoriti. Paradoks pri tem je, da se je znanstveni dokaz nemožnosti samoizpolnjevanja v kvantitativnem smislu lahko pokazal šele v rezultatih štetja, ki je ugotavljalo znanje branja in pisanja prebivalcev. Predvsem v jadranskih in vzhodnih področjih države je bil velik del prebivalstva odvisen od navzočnosti števnih komisarjev.«²² Kot vemo, je do raznih mahinacij prihajalo zlasti pri izpolnjevanju rubrike o občevalnem jeziku od leta 1880 naprej, zato so se pogosto usule tudi kritike na pripravo in izvedbo štetij. Po Brixovih ugotovitvah naj bi imeli večji vpliv na navedbe občevalnega jezika števnimi komisarji, ki so izpolnjevali popisnice. Pri metodi samoizpolnjevanja naznanilnic pa naj bi bilo mnogo manj napak in raznih poneverb.²³

Popisnice so se med posameznimi popisi le malo spreminjale, dodajali so nekatere nove rubrike. Kot rečeno, je zakon iz leta 1869 določal glavne vidike popisovanja, v nadaljevanju pa bomo malo bolj podrobno razčlenili popisovalne rubrike posa-

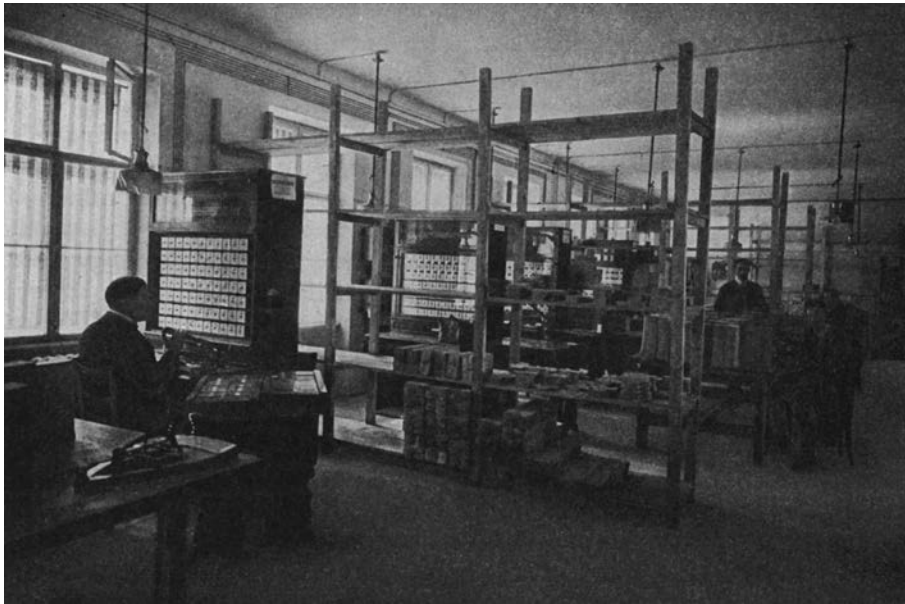
¹⁹ RGBl. 1869, str. 310.

²⁰ Ibidem, str. 309 in 310.

²¹ LADSTÄTTER, Wandel der Erhebungs- und Aufarbeitungsziele, str. 269.

²² BRIX, Die Umgangssprachen in Altösterreich, str. 33.

²³ Ibidem.

Obdelava statističnih podatkov v prostorih c. kr. statistične komisije na Dunaju (Denkschrift der k. k. Statistischen Zentralkommission, str. 104)

meznih modernih avstrijskih popisov. Po stanovanjskih enotah so leta 1869 popisovali priimek in ime, sorodstveno razmerje z imetnikom stanovanja, spol, datum in kraj rojstva,²⁴ domovinsko pravico in državljanstvo, veroizpoved, rodbinski stan, glavni poklic in pridobitno dejavnost, tj. vir preživljanja in zaslužka. Poklicnim razmeram so odslej namenjali posebno pozornost. Še leta 1857 so poklice prebivalstva razvrščali v skromno število poklicnih skupin, odslej pa so zahtevali bolj natančno navedbo poklica z besedami. Za sestavljanje krajevnih pregledov poklicne strukture so nastavili posebne usposobljene uradnike, kot pomagalo pa so poleg splošnih navodil občinam vročili tudi na kratko povedan abecedni razvid navajanja poklicev (*Das alphabetische Verzeichnis der im Erwerbssteuer-Kataster vorkommenden Gewerbe*). Štetje 1869 je bilo tudi prvo, po katerem so za celotno cesarstvo izdajali krajevne repertorije.²⁵ Leta 1880 so uvedli rubrike o občevalnem jeziku, morebi-

²⁴ Pred tem so postavljali samo vprašanje o letu starosti.

²⁵ LADSTÄTTER, *Wandel der Erhebungs- und Aufarbeitungsziele*, str. 270.

Kopice prispelega statističnega pramateriala čakajo obdelavo (Denkschrift der k. k. Statistischen Zentralkommission, str. 105)

tnem postranskem zaslužku poleg glavnega poklica, znanju branja in pisanja, morebitnih telesnih hibah (število blaznih in slaboumnih). Medtem ko leta 1890 ni bilo večjih sprememb v popisnicah, je bilo leta 1900 novo spraševanje in analiza prisotnosti stanovalcev, nova pa je bila tudi razširitev vprašanja o »razmerju do imetnika stanovanja« na podnajemnike. Statistiko gospodinjstev so lahko tako izboljšali in razširili. Odpadlo pa je vprašanje o hišni in zemljiški posesti ter o telesnih hibah.²⁶

Zadnje avstrijsko štetje pred prvo svetovno vojno predstavlja višek dotedanjega statističnega razvoja. Potem ko je bilo pri ljudskem štetju leta 1900 že izrecno ugotovljeno število gospodinjstev, so tedaj odpravili zbiranje podatkov samo za gospodinjstva, ki jih v razlagi ne moremo поблиže definirati. Po avstrijskih določbah iz leta 1901 naj bi imeli »eno stanovanjsko in gospodarsko enoto za temeljno načelo gospodinjstva«.²⁷ Prva oseba vsakega gospodinjstva je morala biti na naznanilni-

²⁶ Podrobneje: *ibidem*, str. 269–272; BRIX, *Die Umgangssprachen in Altösterreich*, str. 31–35.

²⁷ LADSTÄTTER, *Wandel der Erhebungs- und Aufarbeitungsziele*, str. 272.

cah označena z zaporedno številko 1. Vprašanje o razmerju do imetnika stanovanja so temu primerno razširili na »predstojnika gospodinjstva«. Ponovno so vključili vprašanje o telesnih hibah. Vrhunec je doseglo tudi štetje poklicev. Izboljšali so pojasnila, izrecno so spraševali po delovni panogi, da bi omogočili nadzor oziroma da bi zajeli zaposlene v t. i. »neznanih podjetjih« (*in fremden Betrieben*). V tabelah poklicne statistike so prvič poskušali ločevati poklic, ki se opravlja, in panogo, četudi sta bili obe navedbi kodirani po isti sistematiki. Novost je predstavljalo tudi vprašanje o poklicu in o položaju v poklicu leta 1907. S tem so hoteli zajeti poklicno mobilnost prebivalstva.²⁸

Povsem novo je bilo tudi popisovanje stanovanjskih razmer v obliki treh vprašanj: lega stanovanja, sestavine stanovanja in njegova morebitna uporaba za poslovne namene. Popisovali so tudi domače koristne živali, rezultati te statistike pa so nudili podlago za leta 1879 uvedeno statistiko kužnih boleznih živali.²⁹ Po zakonu iz leta 1869 se je popis stanovanjskih razmer smel izvajati samo v gosto obljudenih mestih. V Trstu so tako popis stanovanjskih razmer izvedli že v letih 1869 in 1880, leta 1890 pa je centralna statistična komisija na Dunaju popis stanovanjskih razmer razširila že na 19 večjih mest monarhije in na tiste predmestne občine, ki so bile z njimi v gospodarskem in socialnem smislu tesneje povezane v enoto. Leta 1890 je popis stanovanjskih razmer zajel tudi Ljubljano in Spodnjo ter Zgornjo Šiško, Maribor in Celovec. Leta 1900 se je popis stanovanjskih razmer razširil že na 60 krajev monarhije. Omejen popis stanovanjskih razmer je na Kranjskem poleg Ljubljane in Spodnje in Zgornje Šiške zajel še Idrijo, v Trstu pa so izvedli razširjeni popis stanovanjskih razmer. Leta 1910 so v Ljubljani izpeljali poseben popis hiš in, v nasprotju s popisi v letih 1890 in 1900, tudi razširjen popis stanovanjskih razmer. Identični popis stanovanj je bil izveden tudi v Spodnji Šiški. V Zgornji Šiški in v Idriji so izvedli samo poseben popis hiš in omejen popis stanovanj. Na Spodnjem Štajerskem pa so leta 1910 poleg mariborskih popisali hiše in stanovanja tudi v Celju, kjer pa je bil v nasprotju z Mariborom opravljen samo omejen popis stanovanj.³⁰

Marčna revolucija je tudi dokončno odpravila načelo o tajnosti statističnih podatkov in statistične publikacije so bile odtlej vedno številnejše in izčrpnjše. Že v decembru 1829 je bil končan prvi letnik znamenitih »Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie« s podatki za leto 1828, z večjimi ali manjšimi zamu-

²⁸ Prim.: ibidem, str. 272–273.

²⁹ Denkschrift der k.k. Statistischen Zentralkommission, str. 100.

³⁰ STUDEN, Andrej, *Stanovati v Ljubljani. Socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno*. Ljubljana: Studia Humanitatis. Apes 4, 1995, str. 20–22.

dami pa so mu sledili zvezki za naslednja leta, dokler ni bila leta 1853 starejša serija »Tafeln« (XX. in XXI. letnik za leti 1847 in 1848) zaključena. Novi seriji »Tafeln«, ki v petih zvezkih vsebuje podatke za leta 1849 do 1865, je sledila kot glavna publikacija virov avstrijski »Statistisches Jahrbuch«, ki je izhajal med letoma 1863 in 1881. Po letu 1881 pa je kot glavna zbirka virov začela izhajati »Österreichische Statistik«, ki je ostala vse do propada monarhije glavna zbirka statističnih podatkov, ki jih je, urejene po deželah, obdelala centralna statistična komisija na Dunaju (93 zvezkov stare serije do 1910 in 14 zvezkov nove serije od leta 1911 pa do konca monarhije, torej do leta 1918). Rezultati štetja v letu 1857 so bili izčrpno objavljeni v »Statistische Uebersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich«, rezultati za leto 1869 v »Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder im Jahre 1869«, lokalni rezultati kasnejših štetij pa v krajevnih repertorijih; rezultati gibanja prebivalstva in tudi mnogi drugi rezultati štetij pa se nahajajo samo v že omenjenih publikacijah. Deloma statistično gradivo, predvsem pa razprave na podlagi gradiva, sta objavljali dve glavni reviji: »Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik« (20 letnikov od leta 1852 do leta 1873/74) in »Statistische Monatschrift« (od leta 1875, nova serija od leta 1896).³¹

Obdelava pridobljenih podatkov za leto 1869 je potekala decentralizirano. Občine so iz števnega materiala izdelale tabele v taki obliki, v kakršni so bile nazadnje objavljene v publikacijah, najprej za kraje, potem pa so s seštevkom teh, t. i. krajevnih pregledov sestavili še pregled za občine. V okrajnih upravnih organih so morali sestaviti okrajne preglede, ki jih je statistična centralna komisija seštela in sestavila preglede za dežele in cesarstvo.³² Velike zasluge pri centralizirani obdelavi pridobljenih statističnih podatkov zadnjih treh avstrijskih popisov pred razpadom monarhije je imel gotovo direktor centralne statistične komisije, Karl Theodor von Inama – Sternegg, mož modernih nazorov, ki mu je že ob popisu leta 1890 uspelo prilagoditi obdelavo podatkov modernim zahtevam znanosti. Izjemnega pomena je bila gotovo uvedba električnega postopka štetja. Potem ko je Herman Hollerith izumil stroj za tabeliranje (*tabulating machine*), je Inama naročil elektrotehniku Ottu Schäfferju, da je razvil in izdelal »za statistične potrebe več kot samo zadosten števni stroj, ki je bil mnogo bolj zmogljiv kot originalni stroj Američanov. Zmogljivost stroja je tako doma kot v tujini zbudila kar največjo pozornost in pripravila tudi Njegovo veličanstvo cesarja Franca Jožefa I., da si je 9. maja 1891 sam ogledal njegove zmogljivosti v stavbi centralne komisije. V znamenju električnega stroja se

³¹ ZWITTER, *Prebivalstvo na Slovenskem*, str. 45 in 55–56.

³² LADSTÄTTER, *Wandel der Erhebungs- und Aufarbeitungsziele*, str. 269.

Električni števeni aparati (Denkschrift der k. k. Statistischen Zentralkommission, str. 102)

je razvila popolnoma centralizirana obdelava podatkov in povsem nov tip dela: statistična tovarna z zelo obsežno delitvijo dela, mehanizacijo in avtomatično kontrolo vseh opravil, izključevanjem človeških virov napak in suverenim obvladovanjem materiala.«.³³ Nov postopek je tudi pri naslednjih popisih po eni strani omogočil bolj detajlno obdelavo podatkov, po drugi pa je bil dosežen velik napredek tudi pri točnosti podatkov na podlagi analize pramateriala.

Da bi si ustvarili vtis o iz desetletja v desetletje naraščajočem obsegu dela na modernih avstrijskih ljudskih štetjih, si na koncu oglejmo še izdatke za njegovo izvedbo, ki je bila v pristojnosti c. kr. centralne statistične komisije: po podatkih iz leta 1913 so leta 1869 znašali 39.408 kron, leta 1880 51.876 kron, leta 1890 617.085 kron, leta 1900 794.205 kron in leta 1910 (v skladu s preliminarno vsoto leta 1913) kar 1.143.000 kron. V spominskem zborniku ob petdesetletnici c. kr. centralne statistične komisije so še zapisali, da »so pri trenutnih najbolj intenzivnih delih na popisu prebivalstva za obdelavo rezultatov navzoči: 5 konceptnih in 8 računskih ura-

³³ Denkschrift der k. k. Statistischen Zentralkommission, str. 102–103.

dnikov, 31 stalnih nameščencev in 380 izrednih pomožnih uslužbencev in končno še 12 pomožnih slug. Za izvedbo opravil štetja se uporablja 10 števnih strojev na električni pogon in 200 strojčkov za luknjanje števnih kartic na ročni pogon«. ³⁴

MODERN AUSTRIAN POPULATION CENSUSES 1857–1910

SUMMARY

This contribution depicts the technical and methodological side of modern population censuses, with the main focus on descriptive enumeration of statistical methods. In 1850 the last population census was carried out according to the system of military conscription. A major step forward in terms of modern statistics was the act of 23 March 1857 stipulating that the population census was to be conducted on 31 October 1857. This was the first time that a critical date was set, i.e. a date on which all data were applicable, as opposed to previous censuses which took place for months, rendering the data applicable only on the day on which a census commission was visiting a certain place. Thenceforth the task of carrying out population census was entrusted to political districts and municipalities and no longer to the military authorities. This was also the first census that determined the precise age, as well as professional and vocational structure of the population. Nevertheless, the act of 1857 also had its shortcomings, with some of its columns not thorough enough and the statistics caught between the categories of present and competent population. Therefore on 29 March 1869 a new act was issued to eliminate the said shortcomings, after the Austrian half of the monarchy effected the principle of modern population census as envisaged by the Belgian statistician Adolph Quetelet. The aforementioned act applied only to Cisleithania, i.e. the Austrian part of the monarchy, and provided the basis on which censuses subsequently took place on 31 December 1869, 1880, 1890, 1900, and 1910. The March Revolution also brought to the definitive abolition of the principle of confidentiality. Statistical publications were thenceforth more numerous and comprehensive. The introduction of the electrical counting machine in 1890 was surely of utmost significance for the processing of data contained in the ancient statistical materials. The new procedure enabled more detailed data processing, on one hand, and contributed to a major progress in data accuracy, on the other.

³⁴ Ibidem, str. 106–107.

The smallest statistical units in population censuses were district boards and towns with their own statutes. Census forms changed very little from one census to another, with the exception of a few added columns. Censuses also covered domestic animals. From 1890 onwards several major cities also performed limited censuses of housing conditions (Ljubljana, Maribor and Klagenfurt). In 1900 a limited housing census in Carniola was taken in Ljubljana and Idrija, and an extended census of housing conditions was conducted in Trieste. In 1910 an extended census of houses and apartments took place in Ljubljana as well. In Lower Styria that same year a census of houses and apartments was conducted in Maribor and Celje.

VIRI ZA PREUČEVANJE POPISA PREBIVALSTVA V JUŽNIH DEŽELAH CISLAJTANIJE V LETU 1910

IVICA PLETIKOSIĆ

UVOD – ŠEST MODERNIH POPISOV PREBIVALSTVA NA OZEMLJU CISLAJTANIJE

Habsburška monarhija je leta 1857 vstopila v klub statistično razvitih držav, saj je takrat izpeljala svoj prvi moderni popis prebivalstva. Le-ta je edini, ki ga je izvedlo notranje ministrstvo (*Ministerium des Innern*), breme vseh naslednjih popisov prebivalstva pa je država prenesla na ramena hišnih posestnikov (v deželnih središčih ter velikih oz. večjih mestih) in predvsem občinskih uprav.

Brez večjih težav in pretresov je potekal tudi drugi popis prebivalstva v letu 1869, s tretjim (v letu 1880) pa je popis prebivalstva postal pereče politično vprašanje. Takrat so v popisne liste vstavili rubriko (imela je št. 9) z vprašanjem o občevalnem jeziku. Državno definicijo tega pojma si je tendenciozno, nacionalno-politično motivirano občinsko uradništvo na jezikovno mešanih (italijansko-slovensko-hrvaških) ozemljih razlagalo po svoje oz. jo je prilagajalo svojim nacionalističnim željam (težnjam) in političnim potrebam (interesom). Zaradi protizakonitega enačenja občevalnega jezika z uradnim jezikom so iridentistične nacionalno-liberalne občinske uprave uspevale statistično ohraniti njim všečno (izkrivljeno) jezikovno podobo Avstrijsko-ilirskega Primorja tudi v vseh naslednjih popisih (leta 1890, ko

je imela rubrika o občevalnem jeziku št. 11 ter leta 1900 in 1910, ko je imela omejenjena rubrika št. 13).

To samovoljo občinskih oblasti (ki jo je država vzela v zakup, ko je breme popisa preložila na občine) je država tolerirala do leta 1910, ko je uporabila za te priložnosti oz. namene pripravljen (proti)ukrep: državno revizijo (občinskih podatkov).

POTEK POPISA¹

Kritični datum tega šestega (in hkrati zadnjega) modernega habsburškega popisa prebivalstva je bil zadnji dan v letu 1910 (31. 12.). Do takrat so bile opravljene vse pravne podlage za njegovo izvedbo,² hišni lastniki (posestniki) poučeni o svojih obveznostih, občinske administracije pa so izbrale številne komisarje oz. določile uradne popisovalce.

Kot je bilo uvodoma omenjeno, je država v velikih mestih in deželnih središčih, kjer je bila pismenost prebivalstva neprimerno večja kot na podeželju, breme popisa preložila na hišne posestnike, drugod pa na občinske uprave. Tako je popis prebivalstva v Cislajtaniji leta 1910 potekal na dva različna načina.

V tistih, približno 60 bolj pismenih urbanih središčih so občinske službe od državne tiskarne (*k. k. Hof- und Staatsdruckerei*) dobljeno popisno gradivo razdelile med hišne lastnike. Ti (ali njihovi pooblaščenec) so dobili ovojno polo, nekakšno hišno mapo, na kateri so bila vprašanja o hiši, in v ovojno polo vstavljene naznanilnice, na katerih so bila vprašanja o osebah, stanujočih oz. živečih v hiši. Število naznanilnic, ki jih je dobil hišni posestnik, je bilo odvisno od števila stanovanj v objektu. Lahko je bila samo ena, če je v hiši živel lastnik sam, ali pa celo 30, 40 kot v velikih tržaških stavbah, ki so jih oddajali bogati Judje.

Te naznanilnice je moral lastnik objekta razdeliti med najemnike, ki so mu jih v dnevni ali dveh (do 3. ali 4. januarja) izpolnjene vrnili. Lastnik (ali njegov pooblaščenec) je moral po uradni dolžnosti naznanilnice pregledati oz. popraviti očitne napake, izpolniti neizpolnjene rubrike in popisati nepismene podnajemnike. Do konca prvega tedna v januarju je moral te popisne liste (v ovojno polo vstavljene naznanilnice) predati pooblaščenemu občinskemu organu, ki je po službeni dolžnosti vse prejeeto popisno gradivo (številni operat) ponovno revidiral (odpravil vse

¹ Potek popisa je pomemben za odkrivanje storilcev nepravilnosti oz. zlorab.

² Na ta zadnji popis prebivalstva so se državni in občinski administratorji pripravljali na podlagi zakona o ljudskem štetju z dne 29. 3. 1869 in ukaza št. 148, ki ga je 23. 8. 1910 izdalo Ministrstvo za notranje zadeve in objavilo v Državnem zakoniku za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru dne 23. 8. 1910 (*Bollettino delle Leggi dell'Impero, Legge 1910 sul censimento, 148. ordinanza del Ministero dell'Interno del 23. 8. 1910*).

nepravilnosti oz. uskladil z zakonom) in objavil podatke, ki so leta 1918 povzeti v *Spezialortsrepertoriumu* (dalje SOR).

Drugo pot je država ubrala na nepisnem podeželju in v manjših mestih, torej na veliki večini svojega prešernega ozemlja. Tam so števeni komisarji takoj po novem letu začeli popisovati prebivalstvo tako, da so obhodili vse hiše v občini in sami izpolnjevali popisne obrazce, zapisnice. Ti popisni listi (zapisnice) so nekoliko drugačni od naznanilnic. So nekakšna kombinacija naznanilnice in ovojne pole, saj vsebujejo tako podatke o stavbi kot o njenih prebivalcih. Izpolnjene zapisnice so števeni komisarji (tako kot hišni posestniki) oddali pooblaščenemu občinskemu uradu, kjer so jih (tako kot naznanilnice) občinski uradniki po službeni dolžnosti revidirali oz. pregledali in pripravili številke za SOR.

Ta občinski pogled na jezikovno sestavo ozemlja, ki se zrcali v SOR, je obveljal vedno in povsod, razen v zadnjem popisu, ko so posredovali državni revizorji in spremenili občinska jezikovna razmerja v Trstu in Gorici.

Popisno gradivo (števeni operat) so v obeh primerih obdržale občine in prav od ozaveščenosti posameznih občinskih uprav je bila najbolj odvisna njegova usoda. Večina obravnavanih virov se je ohranila predvsem tam, kjer so poznali arhivsko službo.

VIRI

Viri so poimenovani po ozemlju, na katerem so nastali. Tako tržaški vir obsega vso tržaško občino (poleg Trsta še vasi Bani, Bazovica, Čarbola, Kadinj, Kolonja, Gropada, Lonjer, Opčine, Rojan, Škedenj in Trebče), ljubljanski mesto Ljubljana, piranski piransko občino (s Kaštelom in Savudrijo) ter koprski mesto in občino Pomjan (vasi Manžan, Planjave, Pomjan, Srgaši, Šmarje in Župančiči) v njegovem zaledju. Le pazinski vir je poimenovan po sedežu arhiva, v katerem se nahaja, gradivo pa obravnava nekatera naselja agrarnega zaledja Poreča (Grožnjan, Kaštelir, Kostanjica, Kuberton, Livade, Motovun, Sv. Nedelja, Šterna, Vižinada, Završje).

Vse tri vrste virov (naznanilnica, *carta di notificazione*, *Anzeigezettel*; ovojna pola, *involto*, *Umschlagsbogen*; zapisnica, *foglio d'iscrizione*, *Aufnahmsbogen*, *upisnik*) so enakih dimenzij. Vsaka popisna pola je velika 73,0 x 46,4 cm in prepognjena čez polovico tvori štiri strani.

Pri popisu je država uporabila deset uradnih jezikov,³ jezikovno mešanim oze-

³ To so bili nemški, madžarski, češki, slovaško-moravski, poljski, maloruski (rusinski), slovenski, srbsko-hrvaški, italijanski (ladinski) in romunski jezik. Ti jeziki so tudi na vseh avstroogrskih

mljem pa je ponudila dvojezične popisne liste. Za popis piranske občine je bil uporabljen en jezik, za popis koprskega podeželja dva, za Trst tri in za mesto Koper štiri.

TRŽAŠKI VIR⁴

Daleč najobsežnejši vir hrani v svojem Splošnem arhivu (*Archivio generale*) tržaška občina. V njegovih depojih je približno 20 tekočih metrov gradiva (ovojnih pol in naznanilnic), ki vsebuje podatke za približno četrto milijona Tržičanov.

Vse tržaške naznanilnice so dvojezične, večinoma nemško-italijanske, medtem ko je italijansko-slovenskih veliko manj. Tudi ovojne pole so bile dvojezične, vendar samo nemško-italijanske. Glede na število pripadnikov posameznih jezikovnih skupnosti bi bilo pričakovati večino italijansko-slovenskih popisnih listov, toda tržaška občinska uprava se je odločila drugače.

Posebna zanimivost tržaških naznanilnic je v tem, da nazorno prikažejo, kako je občinska uprava namerno in umetno zviševala število italijansko govorečega prebivalstva. Še leta 1900 so uporabljali (recimo jim) prikrita ali mehke tehnike poitalijančevanja. Obvezno občinsko revizijo so podaljševali še v poletje, ves ta čas (od prejema gradiva do objave rezultatov) pa opravljali uradne razgovore s tistimi, ki kot občevalni jezik niso navedli italijanščine. Če je bil uradni pogovor uspešen, so na dnu vprašalnika pripisali »rattificata lingua d'uso« ter v rubriki št. 13 prečrtali stari in vpisali novi občevalni jezik, praviloma italijanski.

V desetletju 1900–1910 pa je slovenska nacionalna zavest v takrat največjem slovenskem mestu že tako napredovala, da stare (mehke) tehnike poitalijančevanja ob popisu prebivalstva leta 1910 niso bile več mogoče oz. ne bi bile uspešne. Zato so pri obvezni občinski reviziji obravnavanega popisa prebivalstva občinski revizorji ubrali nove (trde) tehnike. Dogovorili so se, da bodo enačili občevalni jezik z uradnim in so vsem rojenim Tržičanom pripisali samo italijanski občevalni jezik, ker je le ta uradni jezik v Trstu. Ta zamenjava pojmov je bila rezultat splošnega dogovora, ki so ga upoštevale tudi druge iridentistične (nacionalno-liberalne) občinske uprave na večjezičnih ozemljih.

Tako je bilo v Trstu na tisoče vpisov v rubriki »slovenski« preprosto prečrtano in namesto tega pripisano (*lingua d'uso*) »italiana«. Ker pa je bil tržaški števni operat podvržen še državnim revizijam⁵, katere naloga je bila izničiti tendencioznost

bankovnih. Nemški in madžarski na sprednji (nemški levo od madžarskega), drugih osem pa na zadnji strani.

⁴ Archivio generale, Comune di Trieste, Censimenti, Censimento 1900 in Censimento 1910.

⁵ PLETIKOSIĆ, Ivica, Revizije popisa prebivalstva Trsta iz leta 1910. V: *Annales, Series Historia et Sociologia*, XVI, 2, 2006, str. 477–482.

občinskih uradnikov (oz. vrnitev v prvotno stanje), so državni revizorji čez vse napise v rubriki št. 13 udarili še zeleni pečat z napisom »slovenisch«. Pečatirali so čez 20 tisoč rubrik (približno desetino tržaškega števnege operata) in močno povečali število slovensko govorečega prebivalstva v Trstu.

Vse od državnih revizorjev revidirane naznanilnice je po naročilu tržaškega župana (za potrebe pariške mirovne konference) leta 1946 še enkrat revidiral prof. dr. Diego de Castro in tako postal najboljši poznavalec tega gradiva in njegove problematike. To je dokazal s člankom, napisanim tri desetletja pozneje.⁶

LJUBLJANSKI VIR⁷

Drugo po velikosti je gradivo v ljubljanskem Zgodovinskem arhivu. Ovojne pole in naznanilnice s podatki o takratnih prebivalcih Ljubljane so razvrščene v 45 tehničnih enot. Ljubljanski popisni listi so dvojezični, tj. nemško-slovenski. Kakih posebnih nepravilnosti občinskih uradnikov ni zaslediti, zato lahko zaključimo, da so vestno opravljali svoje delo. To gradivo še ni v celoti obdelano.

Do sedaj obravnavano, torej tržaško in ljubljansko gradivo je edino, ki je ohranjeno v celoti, za gradivo, obravnavano v nadaljevanju pa je sreča že to, če so ohranjeni vsi popisni listi za kako posamezno katastrsko občino (k. o.). Le tako so namreč ti podatki primerljivi s podatki, objavljenimi v SOR. Na osnovi te primerjave pa so ugotovljive tudi nekatere zlorabe izvajalcev popisa.

PIRANSKI VIR⁸

Tretje po obsegu je gradivo na policah piranskega arhiva, obsega pa štiri arhivske škatle oz. približno 1900 zapisnic za piransko občino. Na njih so podatki za 10.088 ljudi oz. za približno dve tretjini prebivalstva občine. Za mesto se je ohranila le polovica zapisnic, za mestno zaledje devet desetlin, izgubljene so zapisnice za k. o. Portorož, Sv. Peter in Padno, povsem primerljivi s SOR pa so podatki za soline ter k. o. Kaštel, Nova vas in Savudrijo.

Piranska občinska uprava si je zagotovila enojezične italijanske zapisnice za vso občino, le dva primerka (od 1900) sta dvojezična (nemško-italijanska). Prvi je bil za finančne stražnike na sečoveljskih solinah in ga je v nemškem jeziku izpolnil njihov

⁶ DE CASTRO, D., La revisione luogotenenziale del censimento austriacodel 1910 a Trieste. V: *Rivista Italiana di economia demografia e statistica*, XXXI, pos. št. 1977, 137–180.

⁷ SI ZAL LJU 504, Mesto Ljubljana: statistični popis, Popis prebivalstva 1910, t. e. 1–45.

⁸ SI PAK PI 188, Občina Piran, II. avstrijsko obdobje, t. e. 30, 31, 32 in 33, Popis prebivalstva 1910.

poveljnik, drugi pa za nemško govorečo, komaj priseljeno bogato Pirančanko. Tega je v italijanščini izpolnil števeni komisar ob popisu.

Piranski števeni komisarji so zelo nevestno opravljali svojo, od države zaupano jim nalogo. Namesto s predpisanim črnilom so zapisnice izpolnjevali s svinčnikom,⁹ rubrike so izpolnjevali nedosledno, prazne oz. neizpolnjene pa so puščali tudi rubrike št. 13. Tako so njihovi nadrejeni v občinskih pisarnah lahko naknadno vpisali »pravi« občevalni jezik. Proti pravilom so vpisovali tudi dva občevalna jezika, nato so v pisarnah nezaželeni jezik prečrtali in po predpisih upoštevali samo enega. Tendencioznost oz. prizadevanje za čim večje število italijansko govorečega prebivalstva je navzoče v vseh k. o., razen v Novi vasi, ki je cerkveno pripadala Krkavčam, in v državnih solinah.

Pri primerjavi podatkov vseh treh popolnih k. o. (Kaštel, Nova vas, Savudrija) s podatki v SOR nas preseneti ugotovitev, da je glavni uradnik v občinski pisarni (tisti, ki je odgovoren za podatke v SOR) abstrahirал oz. odmislił 53 oseb (oz. 2,5 % prebivalstva omenjenih k. o.), ki jih je števeni komisar popisal.

Posebej pa bode v oči diskrepanca med podatki v rubriki št. 13. Kaštel je res lep primer. Števeni komisar je naštel 904 italijansko govoreče osebe, 55 slovensko govorečih, 65 hrvaško govorečih in 254 prebivalcev z vpisano besedo (*lingua d'uso*) »slava«. Občinski revizor je število italijansko govorečih zmanjšal za sto (na 812), ker je ocenil, da je njegov podrejeni (števeni komisar) v svoji vnemi šel le predaleč. Tudi število slovensko govorečih oseb (362) je posledica imaginacije (občinskega revizorja) in ne dejanskega stanja na terenu. V državi je bilo uradno priznanih 10 jezikov, vendar (*lingua d'uso*) »slava« ni bil med njimi, zato so z eno uradniško potezo »Slavi« pretvorjeni v »Slovence«.

Piranske zapisnice dajo odličan vpogled v tehnike in tehnologije umetnega povečevanja števila italijansko govorečega prebivalstva in neizpodbitno dokazujejo, da je jezikovna slika Avstrijsko-ilirskega Primorja, kakršna je prikazana v SOR, le izraz

⁹ Država je proizvodnjo, promet in trgovino s soljo na sečoveljskih solinah nadzirala s pomočjo 12 stražnikov, ki so delovali v dveh objektih. Iz že omenjenega sredi solnih polj so kontrolirali same soline, iz drugega v zalivčku Porto Madonna ob savudrijski obali na samem robu solin, pa morje pred njimi. Stražniki iz Porta Madonne so prebivali v hiši nedaleč stran od delovnega mesta. Števeni komisar, ki je vso Savudrijo popisal s svinčnikom, je ob prihodu v to hišo potegnil na plan pero in črnilo ter državne uslužbenca popisal po predpisih. Torej je pisalni pribor nosil s seboj samo zaradi njih. To je edina piranska zapisnica, ki so jo števeni komisarji izpolnili s črnilom. Sicer sta bili pravilno izpolnjeni (s črnilom) dve. Drugo (in edino, ki jo ni izpolnil števeni komisar) je popisal (omenjeni) poveljnik stražnikov na Leri. Med drugim, je ta zapisnica edina (od 1900) z vpisanim datumom. Pisanje s svinčnikom je bila dogovorjena praksa izvajalcev popisa (števnih komisarjev), saj jo je zaslediti tudi drugod po zahodni Istri.

želja oz. potreba italijanskega iredentistično-nacionalističnega gibanja. Dokumenti so torej vse prej kot nekakšno dejansko stanje.

Avtor pričujočega članka je še vedno edini uporabnik obravnavanega vira iz piranskega arhiva.

KOPRSKI VIR¹⁰

Naslednje (po velikosti) je gradivo, ki se nahaja v državnem arhivu v Trstu (*Archivio di Stato*), kjer je spravljeno v dveh arhivskih škatlah. V eni je 254 zapisnic za mesto Koper, v drugi pa 366 zapisnic za naselja v občini Pomjan. Koprške (mestne) zapisnice predstavljajo približno petino mestnega števnege operata, v celoti pa so ohranjeni podatki (zapisnice) za vasi Manžan, Planjave, Pomjan, Srgaši in Župančiči.

Medtem, ko sta za popis koprškega podeželja zadostovala dva jezika (italijansko-slovenske zapisnice, so v mestu potrebovali štiri jezike. Prevladujejo sicer nemško-italijanske zapisnice, toda vsi jetniški pazniki (velika večina državnih uslužbencev v koprskih zaporih je govorila slovensko) so popisani na italijansko-slovenskih zapisnicah, dalmatinskim menihom v samostanu sv. Ane, pa je bila namenjena italijansko-hrvaška zapisnica. Tako izvemo, da se zapisnici po hrvaško reče upisnik in da je bil Koper kvadrolingvistično oz. štirijezično mesto. Slovenščina in hrvaščina sta bila uradna jezika tudi na učiteljišču.

O koprskih števni komisarijih pa lahko govorimo samo v superlativih. Zapisnice so izpolnjevali vzorno (ni zaslediti praznih rubrik), pisali so s črnilom, vsak popisni list je podpisan in opremljen z datumom, da je mogoče slediti popisu. Na podlagi datumov je razvidno, da so za vsako od navedenih vasi v zaledju mesta potrebovali po en dan, le za Šmarje tri.

In kljub temu je bil koprski števni operat deležen državne revizije. To potrjujejo revizorjevi žigi na vseh zapisnicah. Čeprav je državni revizor pregledal vse popisne liste, je našel samo eno napako (oz. 17 nepravilnih vnosov v rubriko št. 13), in sicer v samostanu sv. Ane. Števni komisar je vsem prebivalcem samostana vpisal italijanski občevalni jezik in s tem sprožil pritožbo slovensko govorečega predstojnika samostana. Teh 17 nepravilnih vnosov (v primerjavi s Trstom, kjer jih je bilo več kot 20.000 ali z Gorico z več kot 5.000) ni bilo vredno obešati na velik zvon, zato je koprška državna revizija utonila v pozabo.

Tudi to gradivo še ni bilo sistematično obdelano.

¹⁰ Archivio di Stato Trieste; Capitanato distrettuale di Capodistria; šk. 214 A in 214 B.

GORIŠKI VIR¹¹

Zadnje obravnavano gradivo tvori vzorčna naznanilnica v goriškem državnem arhivu. Prva stran le-te je nekoliko drugačna od prvih strani naznanilnic, uporabljenih v Trstu in Ljubljani. Leži v arhivski škatli med gradivom, ki je nastalo zaradi popisa ali neposredno ob popisu (zapiski o izplačanih dnevnicah števnih komisarjev, navodila za izvedbo popisa, tudi v slovenščini ...), zato je tudi ta škatla uvrščena med vire.

PAZINSKI VIR¹²

Enako velja za še eno škatlo iz državnega arhiva v Pazinu. V njej sicer ni nobenega popisnega lista, toda razna poročila števnih komisarjev in državnih revizorjev ter pritožbe prizadetih strank nazorno prikažejo potek popisa prebivalstva v delu agrarnega zaledja Poreča. Listine iz obravnavane arhivske škatle pričajo, da so bile nekatere tehnike poitalijančevanja identične tehnikam, ki so jih uporabljali v Piranu, kar je samo še dokaz več o povezanosti izvajalcev teh tehnik oz. popisa prebivalstva.

ZAKLJUČEK

Zakaj so torej ti viri pomembni, če so pa podatki popisa prebivalstva že objavljeni v odličnih in izjemnih publikacijah, kot so Krajevni leksikon in SOR?

Prvič: iz pragradiva dobimo posamezne podatke, ki so se v statističnih publikacijah izgubili v morju števil. Poleg tega pragradivo podaja najbolj natančno prostorsko porazdelitev prebivalstva (in domačih živali), saj SOR in Krajevni leksikon členita svoje podatke le do nivoja katastrskih občin.

V celoti ohranjeno gradivo za posamezne katastrske občine (Kaštel, Manžan, Nova vas, Planjave, Pomjan, Savudrija, Srgaši in Župančiči) je povsem primerljivo s podatki iz SOR. In ravno na podlagi te primerjave je mogoče ugotoviti vsa odstopanja (diskrepance) med obema viroma, ter jih ob serialnem branju popisnih listov tudi razložiti. To pragradivo je pomembno tudi zaradi medsebojne primerjave. Le

¹¹ Archivio di Stato, Gorizia; Archivio storico del comune di Gorizia, serie: Fascicoli separati (1802–1926), busta 1376, Censimento 1910. Pri zavrnitvi doktorske disertacije na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem mi je član ocenjevalne komisije očital, da ne poznam goriških popisnih listov oz. gradiva, ki ne obstaja. Verjetno je zaradi neznanja italijanskega jezika ta »naš« popis zamenjal s popisom iz leta 1869, ki je v Gorici res ohranjen v celoti. Toda takrat rubrike o jeziku še ni bilo na popisnih listih.

¹² Državni arhiv Pazin; CK kotarsko poglavarstvo u Poreču; Spisi – šk. 156 (1911).

na podlagi videnega, vzorno izpolnjenega koprškega vira je mogoče piranske popisne liste označiti kot pomanjkljivo izpolnjene in na podlagi žigov državnega revizorja zapisati, da je bila leta 1910 tudi v Kopru izvedena državna revizija števne operata.

Ker so popise (razen prvega leta 1857) izvajale politične strukture (občinske administracije) s političnimi pretenzijami, so ponekod (na jezikovno mešanih ozemljih) rezultati prirejeni, predvsem tisti o občevalnem jeziku. To je sicer splošno znano dejstvo, toda načini in tehnike (statističnega) spreminjanja jezikovne slike popisane ozemlja so razpoznavne samo s serialnim branjem gradiva. Kot sem že (nekje) zapisal, vsak novi popisni list popisa prebivalstva prinaša nova spoznanja o času in prostoru, v katerem je nastal. Zato je za čim boljše poznavanje popisa prebivalstva treba preučiti čim več gradiva iz virov.

SOURCES FOR STUDYING THE 1910 POPULATION CENSUS IN THE SOUTHERN LANDS OF CISLEITHANIA

SUMMARY

The study of the last Habsburg population census of 1910 mostly involves interpreting data from official statistical publications, most often from the *Spezialortsrepertorium*. While this is indeed an outstanding achievement of the Habsburg statistics, the sources listed in this article make fully explicit the relativity of data concerning the language of communication (column 13) in multilingual areas (municipalities). That these data did not reflect the actual situation is essentially clear to everyone familiar with the course of the census and that particular point in history. Results that appeared in official publications were the responsibility of municipal reviewers, hence municipal officials taken into service by municipal councillors elected at local elections. But what were municipal councils like e.g. along the western Istrian coast, in Gorizia or Trieste? They were predominantly national liberal and irredentist throughout the age of constitution. Municipal councillors across the entire Cisleithania had the power to determine the linguistic image of the territory at their will or in line with the political needs of the majority in municipal councils, which placed them in office. Whenever necessary, they were also free to use this power and every opportunity that came with it. That census takers were tailoring the data is already known from literature, but the methods of manipulating the

data are made known only from the sources listed here. Only with their help is it possible to follow the course of the census and determine the inaccuracies made by census takers. Sources (in particular for Trieste, Piran, Koper and Pazin) presented in this article clearly demonstrate how much care must be taken in interpreting official data on the language of communication in multilingual areas. Unfortunately, they are not many or, rather, they cover a very small part of Cisleithania, but just about enough to place the official results on the language of communication under a big question mark.

NACIONALNA IN POLITIČNA NASPROTJA V ISTRI IN TRSTU OB AVSTRIJSKIH ŠTETJIH MED LETOMA 1880 IN 1910

SALVATOR ŽITKO¹

Leto 1880 predstavlja osrednji mejnik tako za narodnostno statistiko kot za Avstrijsko notranjo politiko nasploh. Kot ideal liberalnemu meščanstvu stare Avstrije, zlasti po letu 1867, je, predvsem kar zadeva zahteve na podlagi narodne solidarnosti, prevladoval namen, da se politične odločitve in ustavne reforme nadomesti z upravnimi akti. Tak upravni akt je tudi ljudsko štetje oziroma popis prebivalstva; pri narodnostnih vprašanjih pa imajo statistike vedno tudi politično dimenzijo.

Narodnostne statistike niso nudile le informacije o številčni moči neke narodne skupine, temveč so tudi neposredno vplivale na nacionalne spore in antagonizme. Izid štetja narodnih skupin ni tako nikoli predstavljal le realnega številčnega stanja, temveč tudi gospodarsko in politično moč ter sposobnost uveljavljanja raznih etničnih skupin.

Za državo je bil glavni argument za uvedbo narodnostne statistike administrativna potreba po uresničevanju ustavnega načela o enakopravnosti narodnih skupin, zato so izrazile zahtevo po narodnostni statistiki pred letom 1880 ravno neenakopravne narodne skupine, ki so upale, da bodo s pomočjo dokazila o svoji navzočnosti lahko zahtevale nacionalne pravice v skladu z 19. členom temeljnega

¹ Salvator Žitko, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Garibaldijeva 1, 6000 Koper.

državnega zakona št. 142 iz leta 1867. Poleg tega so te skupine pričakovale, da bo imela narodnostna statistika – in to velja za vse jezikovne skupine – nekakšno narodno zbiralno funkcijo in da bo hkrati izkazovala narodni uspeh oziroma neuspeh.²

Marca 1880 je Taaffejeva vlada sklenila v vseh kronovinah Cislajtanije uvesti dejanski popis narodnosti. Predpisano vprašanje o »običajnem občevalnem jeziku« je merilo bolj na jezikovno uporabo, ki so jo določali socialnoekonomski faktorji in ni nujno ustrezalo osebni nacionalni pripadnosti. Ta formulacija je bila po svoji tendenci bolj v prid nemški jezikovni skupini na Koroškem in Štajerskem ter italijanski narodni skupini v Avstrijskem Primorju, saj so te skupine lažje uveljavljale svoje močne družbene pozicije. Tako je tržaška *Edinost* že ob prvem štetju po kriteriju »občevalnega jezika« leta 1880 zapisala: »Kako nesrečen sad rodi ta izrek (*Umgangssprache*) pri popisovanju ljudstva, to se očitno kaže dan za dnem. Na Dunaju magistratove komisije iz popisovalnih pol brišejo slovenščino ter jo nadomeščajo z nemščino. V Trstu je o tem še vse tiho, zvedeli pa smo, da nekaterim slovenskim strankam hišni gospodarji niso izročili popisnih pol in so jih izpolnili sami, da strank še vprašali niso.«³

Že pred volitvami je *Edinost* opozarjala na italijanski pohlep in nakane pri napovedanem ljudskem štetju, zato je potrebno, »da vsak izobraženi narodnjak že zdaj začne ljudstvo na to opozarjati, naj se za nobeno ceno ne da pregovoriti in prevarati, ko pridejo dotični uradniki, ali če jim pošljejo popisne pole, ampak naj vanjo razločno zapiše, da je Slovan in da je njegov domači jezik slovanski jezik«. Posebej je zato *Edinost* prebivalstvo opozorila na rubriko »občevalni jezik« (rubrika IX), kjer je bilo zapisano: »Za vsako osebo naj se navede jezik, katerega uporablja v navadnem občevanju, vsekakor pa samo enega izmed navedenih jezikov, in sicer: nemški, češko-moravski-slovaški, poljski, rusinski, slovenski, srbo-hrvaški, italijansko-ladinski, romunski, madžarski.«⁴ Število našega ljudstva, nadaljuje *Edinost*, bo namreč podlaga za naše narodne pravice, kar je najvažnejše, saj se bo po tem ravnala vlada, ko nam bo odmerjala politične pravice, ustanavljala šole in sprejemala odredbe v našo korist.

² BRIX, Emil, Številčna navzočnost nemštva v južnoslovanskih kronovinah Cislitvanije med leti 1848 do 1918. Problemi narodnostne statistike. V: *Zgodovinski časopis*, 1987, 41, str. 297–308.

³ »Umgangssprache«. V: *Edinost*, št. 4, 1881.

⁴ *Edinost*, št. 52, 1880. Iz povzetka poročila tržaškega magistrata je razvidno, da je v popisne pole glede občevalnega jezika navedlo: italijanski jezik 88.773 prebivalcev, slovenski 26.035, nemški 4.098 in druge jezike 123 prebivalcev, skupaj torej 119.629. *Edinost* pripominja, da sem ni bila všteta okolica, ki ima 22.111 prebivalcev, in sicer zgolj Slovencev; tako naj bi imela tržaška občina nad 48.000 Slovencev, kar pomeni, da je Slovencev, če se odbije 16.178 Italijanov iz Italijanskega kraljestva, toliko, kolikor Italijanov. *Edinost*, št. 32, 1881.

Tudi Carl von Czoernig je v svoji razpravi opozoril, da je pri popisu prebivalstva leta 1880 nastalo več različnih napak, ki so preprečile, da bi bili njegovi rezultati zanesljivi in brez kakršnih koli pomanjkljivosti, česar pa pri takšnih velikih nalogah pravzaprav sploh ni mogoče doseči. Predvsem je hotel opozoriti na to, da uradni podatki v popisu ne kažejo vedno v resničnem življenju uporabljenega občevalnega jezika. Tako se v državah, ki jih razjedajo nasprotja med njihovimi državljani različnih narodnosti, pri zajemanju podatkov o občevalnem jeziku tako pri uporabi prijavnega lista kot tudi pri ravnanju uradnih popisovalcev dogajajo nepravilnosti, katerih posledica je največkrat ta, da manjšine izpadejo še manjše, kot so v resnici. Na primer: za pomožne delavce in služabnike, ki pripadajo drugi narodnosti kot njihov gospodar, bo le-ta prav gotovo izjavil, da pripadajo njegovemu občevalnemu jeziku, ker z njim dejansko govorijo v njegovem jeziku. Ugovora proti taki gospodarjevi izjavi domala nikoli ni, že zato, ker služabnik ali pomožni delavec večinoma niti ne vidi, kaj je zapisano v prijavnem listu. Tudi marsikateri družinski poglavar, ki živi in dela v kraju z mešanim prebivalstvom dveh narodnosti in obvlada oba jezika, bo kot občevalni jezik zase in za svojo družino navedel jezik večine lokalnega prebivalstva; to bo storil bodisi iz poslovnih razlogov, bodisi ker mu ni dosti do pravilnosti svojega odgovora, ali ker se, tako po nekaterih krajih v Istri, dva jezika prelivata med seboj do take stopnje, da skorajda že nastane njuna mešanica.⁵

Zlasti v Istri se je torej v zvezi s popisom pojavila vrsta vprašanj, zvezanih s političnimi manipulacijami z italijanske strani, saj se je dal termin »občevalni jezik« razlagati na različne načine, ker je šlo po zakonskem besedilu za jezik, ki se ga oseba »poslužuje v navadnem občevanju«, vendar je to pomenilo razliko od »družinskega« ali »materinskega« jezika.⁶

Po splošnem mnenju je opredelitev »občevalnega jezika« kot jezika, ki se uporablja v javnosti, zlorabljena v avstrijskih razmerah za prikrievanje resničnega etničnega stanja v deželah z neenotno narodnostno sestavo s strani tistega naroda, ki je bil močnejši v političnem pogledu in »starejši po svoji civilizaciji in kulturi«, to pa je bil v Istri seveda italijanski živelj. Sodbe, ki so letele na rovaš avstrijskih državnih oblasti, je hotel Carl von Czoernig sicer nekoliko omiliti, zato je v svoji razpravi, v kateri je nameraval predstaviti razprostranjenost obstoječih občevalnih jezi-

⁵ O napakah pri popisu prebivalstva v zvezi z občevalnim jezikom govori SCHIMMER, G. A., *Die einheimische Bevölkerung nach der Umgangssprache*, *Wiener statistische Monatschrift*. Wien: Hölder, 1882, str. 105.

⁶ GRAFENAUER Bogo, Miti o »Istri« in resnica istrskega polotoka. V: *Acta Histriae*, 1993, I., str. 13.

kov, poudaril, da dokazane nepravilnosti pri popisu prebivalstva leta 1880 v zvezi z zajemanjem podatkov o občevalnem jeziku niso tako velike, da bi bistveno spremenjale v odstotkih prikazana razmerja med narodnostmi (ki se kažejo v rabi jezika) v Avstrijskem Primorju, kajti na eni strani sta vrhovna državna kontrola in kljub vsemu kar najbolj skrbna izbira popisovalcev preprečili večje napake, na drugi strani pa so bile opisane pomanjkljivosti v končnih rezultatih deloma ublažene.⁷

Narodna prebuja nerazvitih (t. i. nehistoričnih) narodov z novimi zahtevami po jezikovnih pravicah in sorazmerno hitrem upadanju asimilacijske moči vladajoče skupine je pri tem spodbudila praviloma oster odpor zoper novosti, v 19. stoletju zlasti pri liberalno-nacionalnih skupinah, ki so zelo poudarjale svojo kulturno in civilizacijsko premoč ter dopuščale jeziku »nehistoričnega« prebivalstva le ruralno okolje s t. i. ljudsko kulturo.

V nacionalnih gibanjih druge polovice 19. stoletja so torej v ospredju zlasti jeziki večnacionalnih držav, sama štetja prebivalstva pa so v skladu s kriterijem občevalnega jezika tako statistično kot politično dajala prednost vodilnemu jeziku. Ideja se je, kot v svojem delu navaja Patric Cabanel,⁸ uveljavila na podlagi del nemškega statistika Richarda Böckha in po priporočilih mednarodnih statističnih kongresov (1853, 1860, 1873), da jezik postane glavni označevalec nacionalne pripadnosti. Toda, kateri jezik, se sprašuje Böckh? Materni jezik (*Muttersprache*) ali občevalni jezik (*Umgangssprache*), katerega učenje in poznavanje sta tesno povezana z geografskim okvirom, medtem ko gre pri drugem za prestiž in vlogo upravnega oziroma prevladujočega jezika. V primeru avstro-ogrske monarhije si je Ogrska izbrala prvo rešitev, Avstrija pa drugo, da bi v obeh primerih v spornih statističnih prikazih dosegla domala isti rezultat: sistematično zmanjševanje števila nacionalnih manjšin in povečevanje števila vladajočih narodov.⁹

⁷ Na konkretne napake je Czoernig opozoril na primeru Romunov severno od Čepičkega jezera v Istri v davčnih občinah Brdo, Grobovnik, Jesenovica, Sušnjevica, Letaj in Novigrad, za katere je popis navajal italijanski občevalni jezik, v Žejanah (okraj Podgrad) pa srbohrvaškega. Nadaljnji primer je bil v občini Nerezine na Malem Lošinju in Draguču v osrednji Istri, kjer so družinski poglavarji kot občevalni jezik vpisali italijanshčino, čeprav so v njihovih družinah govorili hrvaško. Podobna napaka se je zgodila pri popisu slovanskega prebivalstva v političnem okraju Poreč, kjer so v davčnih občinah Mušalež, Žbadanj, Baderna, Bačva, Sv. Ivan v Šterni, Sv. Vital, Višnjan in Novigrad kot občevalni jezik navedli slovenščino, čeprav je prebivalstvo uporabljalo izključno hrvaščino. CZOERNIG, *Die ethnologische*, str. 9.

⁸ CABANEL, Patric, *La question nationale au XIX siècle*. Paris : Édition La Découverte, 1997.

⁹ Z izrazom »občevalni jezik« so mislili na materni jezik na mednarodnem kongresu statistikov v St. Petersburgu (Rusija) leta 1873, kjer so skovali izraz »langue parlée«. Da bi se pri ljudskem štetju zbirali podatki o narodnosti, je nasprotovala večina udeležencev kongresa, češ da bi se v narodnostno enotnejših državah, kot so npr. Francija, Anglija, Italija itd., narodnost v etničnem

Istra je do sredine 19. stoletja sodila med dežele srednje in vzhodne Evrope, v katerih sta živeli dve narodnostni skupini, različni po socialni strukturi. Eno je sestavljala večina (podeželskega) prebivalstva, drugo pa manjšina, sestavljena iz pripadnikov višjih družbenih slojev (poleg plemstva znaten del meščanstva, nato novega uradništva in inteligence). Socialni dvig je bil pogosto zvezan tudi z jezikovno asimilacijo. Kulturna neenotnost se je izražala tudi v prepričanju, da je za slovanske podeželane »italijanizacija pomenila civilizacijo«. To poudarjanje skladnosti jezikovne in kulturne dvojnosti istrskega prebivalstva se je vse močneje poudarjalo pri Italijanah po začetku političnih bojov v drugi polovici 19. stoletja.¹⁰

Kriterij občevalnega jezika je bil za italijansko stran torej edini sprejemljiv zaradi njihovega splošnega odnosa do prevladujočega jezika v upravi, šolstvu oziroma javnem življenju v provinci. V daljšem članku z naslovom *L'unità della lingua ufficiale scritta* tednik *L'Istria*, sicer glasilo liberalno-nacionalnega tabora, temeljni avstrijski zakon o splošnih pravicah državljanov (21. december 1867) interpretira tako, da se v vsaki etnično heterogeni deželi lahko uporablja le »učeni in literarni jezik«, ki je lasten razvitejši populaciji, ne pa tudi ostali dialekti in govori, kar bi bilo v popolnem nasprotju z dikcijo zgoraj omenjenega zakona. Zato *L'Istria* izrecno poudarja, da je v Istri »pisni, učeni in literarni jezik«, ki ga je prebivalstvo vedno uporabljalo v znanosti, književnosti in javnem življenju, izključno italijanski. *L'Istria* sicer priznava, da v deželi obstojijo tudi drugi jeziki oziroma različni dialekti, npr. srbohrvaški, slovenski, romunski itd., toda to so le »govorjeni jeziki« (*lingua parlata*), ne pa pisni in govorjeni hkrati (*lingua scritta e parlata*) in jih uporabljajo le manj izobraženi sloji na podeželju. Res je, dalje ugotavlja *L'Istria*, da je mnogo priselkov, ki so se naselili v Istri in pišejo hrvaško, slovensko pa tudi češko, toda to so bolj ali manj posamezniki in razen tega še tujci, ki ne morejo diktirati zakonov, niti spreminjati italijanske civilizacijske podobe dežele.¹¹

smislu zamenjala z državno pripadnostjo, tj. z narodnostjo v političnem smislu, ki bi se ujemala z etnično narodnostjo večinskega naroda. To bi lahko privedlo do zatiranja etničnih manjšin, zato je kongres priporočil, naj se pri vprašanju etnične pripadnosti za podlago vzame materni ali »govorjeni« jezik. Ker je tudi izraz »langue parlée« v nekaterih primerih dopuščal dvom, je kongres v takih primerih ponudil možnost, da se izprašana oseba sama odloči. V Avstro-Ogrski, ki je sprejela sklepe kongresa, pa so rabo izraza »govorjeni jezik«, ki so ga prevedli v »občevalni jezik« (*Umgangssprache, lingua d'uso*), privilegirani oziroma historični narodi izrabljali v škodo drugih narodov: tako Nemci proti Čehom in Slovakom, Poljaki proti Malorusom, Madžari proti nemadžarskim narodom in Italijani proti Slovencem in Hrvatom. ČERMELJ, Lavo, O ljudskem štetju v Trstu leta 1910. V: *Anali Jadranskega inštituta*, II, 1958, str. 10.

¹⁰ GRAFENAUER, Miti o »Istri«, str. 38.

¹¹ TAMARO, Marco, *L'Unità della lingua ufficiale scritta*. V: *L'Istria*, XI, n. 575, 1892.

Iz mnogih italijanskih člankov, ki se nanašajo na popis prebivalstva v letih 1880 do 1910, je razvidno, da jih je naraščajoča ekonomska in politična moč slovanskega prebivalstva v Istri vodila k zavračanju vseh tistih kriterijev, ki bi lahko kakor koli ogrožali italijansko hegemonijo. Njihova kritika se tako prvenstveno nanaša na nadzornike posameznih okrajnih glavarstev, ki naj bi jih državne oblasti leta 1900 vzpostavile z namenom, da bi korigirali ali celo izničili delo italijanskih popisnih komisarjev, saj naj bi cele vasi brez izjeme pripisali srbohrvaškemu prebivalstvu in se pri tem sklicevali na kriterij, ki naj bi ga vsilila Naša Sloga, da bi namreč za opredelitev nacionalne pripadnosti uporabili »občevalni jezik« domače duhovščine po cerkvah in jezik, ki ga prebivalstvo uporablja v domačem okolju. Pri tem je seveda ob hudi kritiki na račun državnih oblasti in hrvaških agitatorjev v članku posebej poudarjeno, da ni namen štetja prebivalstva ta, da bi odkrivali nacionalno pripadnost ali pa jezik, ki ga duhovščina uporablja v cerkvah ali pa ga ljudje govorijo doma, temveč le pogovorni jezik v odnosu z drugimi v najrazličnejših življenjskih potrebah.¹²

V polemikah s hrvaškim listom *Il Diritto Croato* je *L'Istria* zaradi naraščajoče številčne premoči hrvaškega in slovenskega prebivalstva začela poudarjati tudi nekdanji obseg beneške Istre oziroma t. i. geografsko Istro, ki naj bi za razliko od administrativne še vedno ohranjala njen povsem italijanski značaj, tako s številnimi mesti kot socialno strukturo oziroma davčnimi prispevki italijanskega prebivalstva.¹³ Zlasti pa je bila *L'Istria* kritična in polemična po velikem porastu hrvaškega prebivalstva po štetju leta 1890, ko je navedla, da so Hrvatje »terorizirali in raznarodovali ne le Italijane, pač pa tudi Slovence in v celoti asimilirali Romune«. ¹⁴ »Ob

¹² TAMARO, Marco, Come si fece l'anagrafe in qualche parte della provincia. V: *L'Istria*, XX., n. 973, 1901. Avtor navaja primere Irske, Škotske in Belgije, kjer se pri popisih beleži poznavanje različnih jezikov, v Franciji je nacionalnost sinonim za državno pripadnost; o nacionalnem jeziku so vodili račune le v Nemčiji ob zadnjem popisu prebivalstva leta 1895. Po njegovem tako interpretacija kot praktična uporaba avstrijskega državnega zakona ne puščata nobenega dvoma, kar pomeni, da bi morali popisni komisarji upoštevati le jezik, ki je v uporabi v vsakdanjem življenju, zlasti v poslovnih in drugih odnosih, ne pa maternega jezika, saj jezik vsakodnevnih komunikacij, ki je izključno italijanski, uporablja najmanj 90 % prebivalstva.

¹³ TAMARO, Marco, Il diritto sta per loro!. V: *L'Istria*, VIII, n. 371, 1889. Avtor je izbral 20 občin, in sicer Labin, Buje, Koper, Cres, Novigrad, Vodnjan, Grožnjan, Izola, Mali Lošinj, Motovun, Milje, Vrsar, Poreč, Piran, Pazin, Pulj, Rovinj, Umag, Bale in Brtonigla, kjer naj bi bilo po štetju leta 1880 (po kriteriju občevalnega jezika) 94.967 Italijanov in 54.689 Slovanov. Hkrati naj bi teh 20 občin leta 1887 vplačalo v državno blagajno 183.044,90 forintov, kar pomeni tri četrtine vseh predvidenih davkov.

¹⁴ TAMARO Marco, Il censimento decennale ed il controllo del Governo. V: *L'Istria*, a.XIX., n. 966, 1900. Avtor v članku posebej izpostavlja problem Romunov, ki naj bi jih bilo po štetju iz leta

upoštevanju«, nadaljuje *L'Istria*, »da je štetje leta 1880 potekalo v mirnejšem ozračju kot štetje leta 1890, se lahko vsakdo prepriča, da so rezultati štetja pred desetimi leti nedvomno bolj zanesljivi in realni glede vseh tistih krajev, kjer izjemnega porasta ne moremo pojasniti s posebnimi razlogi, kot npr. s priseljevanjem ali prisotnostjo tujcev, ki bi v določeni občini pripadali samo določeni nacionalnosti, kar velja npr. za Nemce in druge nacionalnosti na splošno v Voloskem, Pulju, Rovinju itd.«.

Razmerje med narodnostmi, ki ga navaja *L'Istria*, je bilo leta 1890 torej sledeče: Italijani 38,4 %, Hrvati 45,4 %, Slovenci 14 % in Nemci 2 %. Če te odstotke, nadaljuje *L'Istria*, primerjamo z onimi iz leta 1880, pri Italijanih zaznamujemo porast za 5.641 oseb oziroma za 5 %, pri Hrvatih za 18.858 oziroma za 15 %, pri Slovencih za 1.339 ali 25 % in pri Romunih zmanjšanje za 1.094 oseb, torej na 70 % nekdanjega prebivalstva v letu 1880.

Veliko povečanje števila Italijanov leta 1880 v Trstu, na Goriško-Gradiščanskem in v Istri je razvidno tudi iz Czoernigovega tabelaričnega prikaza v njegovi razpravi.¹⁵ Pri tem avtor utemeljuje predvsem velik porast italijanskega prebivalstva v primerjavi s popisom iz leta 1846, ki je še upošteval kriterij maternega jezika. Glede Trsta to povečanje pojasnjuje z dejstvom, da v mestu živi močna kolonija več kot 16.000 državljanov Kraljevine Italije, ki zasedajo pomembne družbene položaje, osnovnošolski pouk je od ukinitve normalke z nemškim učnim jezikom v 60. letih 19. stoletja potekal samo v italijanščini (v okolici tudi v slovenščini), poleg tega pa

1880 najmanj 1564, čeprav naj bi bilo njihovo število po mnenju zgodovinarjev in filologov znatno višje. Njihovo radikalno znižanje na borih 470 v letu 1890 avtor pripisuje popustljivosti popisnih uradnikov, ki naj bi s tem dopustili povečanje števila hrvaškega in slovenskega prebivalstva v Istri. Glede na kolonizacijske tokove z balkanskega prostora od konca 15. do 17. stoletja je po njegovem mnogo večji odstotek srbskega, grškega in albanskega prebivalstva od hrvaškega. Dunajska vlada je torej napravila veliko napako, da je v Istri razen italijanske nacionalnosti priznala še tri druge: hrvaško, slovensko in romunsko, slednja pa se od štetja do štetja nenehno zmanjšuje, medtem ko so ostale prisiljene, da se asimilirajo s Hrvati namesto z Italijani.

Po navedbah Czoerniga (glej op. 8) je bila po navodilih za popisovanje leta 1880 navedba romunskega jezika dovoljena, zato domneva, da so popisovalci v Žejanah (okraj Podgrad) ali pa v davčnih občinah severno od Čepičkega jezera romunsko prebivalstvo lahko zavestno uvrstili ali k Italijanom ali pa k Srbom oz. Hrvatom (konkretno naj bi v Istri živelo 2121 Romunov, od katerih jih je popis 1590 prišteval k Italijanom, 531 pa k Srbom oz. Hrvatom). Po Czoernigovih ugotovitvah naj bi sicer ljudje na splošno še uporabljali romunščino kot edini občevelni jezik, vendar so pridige, spoved in šolski pouk v teh krajih v hrvaščini, zato je hrvaški jezik – in ne le italijanščina – dobil takšno veljavo, da ga razumejo skoraj vsi odrasli Romuni in ga lahko uporabljajo v sporazumevanju s svojimi sosedi. Ker je romunščina izrinjena iz vsakršnega šolskega izobraževanja, se tudi romunska govornica po družinah vedno bolj meša s hrvaškimi prvinami, vendar zaradi svoje nenavadne trdnosti še zmeraj živi.

¹⁵ CZOERNIG, *Die ethnologische*, str. 34–35.

italijanske srednje šole, ki jih je ustanovila mestna občina, omogočajo mladini, da se v humanistiki in realijah izobražuje v italijanskem jeziku, v katerem delujejo tudi sodišča. Avtor poleg tega navaja, da je italijanščina občevalni jezik večine mestnega prebivalstva in je nujno potrebna v pomorskem in trgovskem poslovanju, zato same razmere zahtevajo, da se posameznik in pa njegova družina naučita tega jezika. Tako so pri zadnjem popisu prebivalstva italijanščino mnogi navedli kot svoj občevalni jezik, čeprav njihova materinščina in narodna pripadnost nista bili italijanski.

Glede Istre je bil leta 1846 odstotek Italijanov in poitalijančenih Slovanov (32,46 %) manjši od odstotka tistih, ki so leta 1880 izjavili, da je njihov občevalni jezik italijanščina (39,66 %). Pri tem je treba upoštevati dejstvo, da so že pri popisu leta 1846 našteali okoli 57.000 takih Slovanov, ki so bolj ali manj dobro obvladali tudi italijanščino.

Ker je bila italijanščina uradni jezik sodišč in večine upravnih organov in ker so se je prebivalci do tedaj učili tudi v šoli, potrebna pa je bila tudi podeželskemu prebivalstvu v stikih z mestnim prebivalstvom, od katerega so bili mnogokrat tudi materialno odvisni, se je njena raba – ne glede na mogoče napake v popisu prebivalstva, kot ugotavlja Czoernig – vedno bolj uveljavljala. Kot tradicionalni in najbližji dosegljiv kulturni jezik je prevladala nad skromno razvitimi slovanskimi narečji v Istri.

V tem kontekstu so po eni strani razumljiva vehementna stališča italijanskih liberalno-nacionalnih krogov, ki jim sledimo zlasti v njihovih glasilih *L'Istria*, *Idea Italiana* in *Il Piccolo*, da je v Istri edini »pisni, učeni in literarni jezik« italijanščina, po drugi strani pa je mogoče prepoznati vedno večji strah pred radikalnimi zahtevami hrvaško-slovenskega političnega tabora po enakopravnosti jezikov v javnem življenju in zahtevah po upoštevanju maternega jezika oziroma nacionalne pripadnosti.

To italijansko ekskluzivistično stališče in pojmovanje jezika se idejno napaja že iz stališč radikalnejših angleških piscev iz konca 18. stoletja, ki so se dobro zavedali »središčnosti jezika za svojo politično argumentacijo«. Obča predstava o naravi jezika, kot navaja Edmund Burke,¹⁶ da namreč jezik razodeva duha, je jezik delila na »običajen/vulgaren in uglajen/rafiniran« oziroma »pokvarjen in čist, barbarski in civiliziran, partikularen in obči«. Lingvistične kategorije torej niso opisovale samo kvalitete duha, ljudi so kategorizirale tudi civilizacijsko in moralno ter ne nazadnje socialno: govoriti vulgarni jezik je dokazovalo pripadnost nižjemu, vulgarnemu ra-

¹⁶ BURKE, Edmund, *Razmišljanja o revoluciji v Franciji in o ravnanju nekaterih londonskih združb v zvezi s tem dogodkom*. Ljubljana: Založba Krtina, 1989, str. 22.

zredu. Ti lingvistični kriteriji so polarizirali prebivalstvo na tiste, ki so pripadali civiliziranemu svetu in so lahko sodelovali v kulturnem in političnem življenju, in tiste, ki so bili zunaj civilizacije in jim je bil dostop v javnost zaprt.

Jezikovni svet se je tako razcepil na »govorjeni oziroma pogovorni« in pisni jezik, na jezik življenja in jezik literarnih del, na konkretni jezik in jezik idej, na jezik čutov in jezik misli, kar se je ujemalo z delitvijo družbenih sfer, seveda v istrskem primeru ne le po razrednem oziroma socialnem, pač pa tudi po etničnem oziroma nacionalnem kriteriju. Časovno nekoliko bližji primer Tretje francoske republike po letu 1871 je kazal na njeno izrazito težnjo po kulturnem, zlasti pa jezikovnem poenotenju države. Za utemeljitelje Tretje republike je postalo nesprejemljivo dejstvo, da bi bil lahko nekdo hkrati francoski državljani, a bi obenem ostajal pripadnik prvobitne baskovske, bretonske ali katalonske kulture. Lokalne partikularizme, ki so jih opredelili kot arhaične regionalizme, so oblasti potlačile oziroma izrinile v zasebno sfero. Brez šol, časopisov in ustanov so bile te kulture postopno obsojene na propad ali pa vsaj na folklorizacijo in naraščajočo marginalizacijo. Učitelji so pogosto zaradi pragmatizma, včasih pa tudi zaradi privrženosti pokazali določeno toleranco do regionalnih jezikov, sicer pa je bilo vse podvrženo promociji francoskega knjižnega jezika, monopolu francoščine v šoli, razvrednotenju regionalnih jezikov, ki so jih pogosto povezovali s klerikalizmom in antimodernizmom. V francoskem primeru gre torej za pojav jezikovnega nacionalizma, ki ga je sprožila država, in do poskusa dekulturalizacije Bretoncev, Alzačanov oziroma Provansalcev in drugih etničnih skupin.¹⁷

V Istri sta se že v času beneške nadvlade pod vplivom družbeno-ekonomskih procesov, ki so po eni strani pospeševali razvoj avtonomnih mestnih komun, po drugi strani pa stimulirali odpornost tradicionalnih institucij na celotnem izvenmestnem območju, konstituirala dva različna kulturna, družbena in gospodarska kroga. To sicer ni bil specifičen istrski pojav, saj so mestna in ruralna območja gotovo povsod v Evropi gradila svoje duhovne in družbene strukture na kontroverznih osnovah, vendar se je v Istri razen gospodarskih in družbenih dejavnikov kot konstitutivni dejavnik družbene in kulturne diferenciacije pojavilo tudi vprašanje jezikovne oziroma etnične pripadnosti. V zaprtem krogu mestnih komun je na temelju beneškega vpliva in merkantilističnih odnosov prevladoval italijanski jezik, patriarhalno kmečko območje, ki je bilo tudi zaprto in izolirano, pa je ostalo vezano skoraj izključno na svoj jezik in tradicijo.

¹⁷ DIECKHOFF, Alain, JAFFRELOT, Christophe (ur.), *Repenser le nationalisme / Théories et pratiques*. Paris: Presses de Sciences Po, 2006, str. 117–118.

Italijanizem nekdanjih beneških mest je postal atribut mestne civilizacije in kulture neodvisno od etničnega izvora meščanov. Na enak način je bil hrvaški oziroma slovenski jezik bistvena prvina kmečkega življenja, vsi tisti pa, ki so prešli ostro razredno mejo, so spremenili ne le družbene navade in obleko, pač pa tudi jezik. Ta pojav je postal karakterističen za celotno družbeno in kulturno situacijo v Istri glede na mejno črto, ki je delila beneške posesti in Pazinsko grofijo.¹⁸

Toda z ozirom na gospodarske temelje življenja in demografsko ekspanzijo je bil kmečki kulturni krog trajnejša etnična osnova v stoletnem razvoju Istre, saj je bil kmečki sloj edini čuvar etnične tradicije in narodnosti.

Težnja mest, da bi bila njihova kultura superiornejša od kmečke v zaledju in čim bližja samim Benetkam, je bistveno okrepila vlogo jezika v družbeni diferenciaciji med mesti in podeželjem. Po drugi strani je najvišji kulturni domet v istrskem kmečkem krogu predstavljala glagolica, ki pa ni mogla postati osnova za razvoj hrvaške oziroma slovenske mestne kulture, temveč je v določenem smislu le krepila tradicionalno odpornost in konservatizem kmečkega življa proti tujim kulturnim vplivom. Tako sta bila oba kulturna kroga v glavnem zaprta in nedostopna za medsebojno oplajanje in prepletanje, s tem pa so se postopno kopičili pogoji za izbruh širših družbenih antagonizmov v 19. stoletju.

Nacionalna borba, ki se je razvila v tem obdobju, je imela izrazite družbeno-ekonomske korenine in se je, razen v Liburniji, gotovo v celoti pokrivala s tradicionalnim spopadom med podeželjem in urbanimi središči. Zaradi tega priliv hrvaškega ali slovenskega kmečkega elementa v istrska mesta oziroma v mestno-kapitalistični krog ni nikjer močnejše ogrozil starega mestnega in nekdanjega kampanilističnega italijanizma. S prilagajanjem mestnemu načinu življenja so se kmečki prišleki relativno lahko odrekli svojemu jeziku in sprejeli mestni, torej italijanski jezik, ki je bil med drugim tudi jezik družbenega prestiža. Ob neznatnih kolebanjih in odstopanjih je bil ta proces oster in permanenten ter je v dobi kapitalističnega razvoja znatno okrepil italijanski kulturni krog, zato so bili poglobilni cilji nacionalne prebuje istrskih Slovencev in Hrvatov krepitev nacionalne zavesti, širjenje izobrazbe in materialna emancipacija, da bi na nek način zajezili raznarodovanje in asimilacijo podeželskega prebivalstva.

Ob siceršnji istrski jezikovni pluralnosti, podeželsko prebivalstvo dejansko ni uporabljalo enega samega jezika, temveč je občevalo v več jezikih, vendar so bila njihova mesta točno opredeljena in so nesporno prehajala iz enega v drugega vnaprej določeno in nezavedno. Tako so preprosti, v veliki meri nepismeni kmetje, da-

¹⁸ ČRNJA, Zvane, Simbioza narodnosti. V: *Knjiga o Istri*, Zagreb: Školska knjiga, 1968, str. 65–66.

leč od mestnih središč živeli sredi več različnih jezikovnih sistemov: v enem jeziku (cerkveni slovanščini) so molili pri maši, v drugem prepevali, v tretjem govorili v družinskem krogu, in kadar so morali opismenjenemu sovaščanu ali meščanu narekovati prošnjo kakemu uradu, so poskušali uporabljati četrtega (uradnega). Vse to so po abstraktnih socio-dialektoloških značilnostih že različni jeziki, toda v jezikovni zavesti preprostega kmeta ti jeziki niso bili medsebojno odvisni; nezavedno, samodejno je prehajal iz enega v drugega: vsak jezik je imel svoje določeno mesto in mesto vsakega je bilo nesporno. Istrski in drugi pokrajinski jeziki so po mnenju ruskega teoretika ideološke večjezičnosti Mihaila Bahtina neprevedljivi samo v njihovi vsakokratni sociolingvistični povezavi; tu dvojezičnost ni podvojitve, temveč posebnost dvokulturne pokrajinske identitete.¹⁹

Poleg jezikovne heterogenosti, ki je vplivala na opredelitve po »občevalnem jeziku«, v Istri druge polovice 19. stoletja zaznavamo tudi njeno etnično in etnolingvistično heterogenost, ki je posledica zgodovinskega razvoja in je sestavni del istrske etnogeneze. Poznavanje in priznavanje etnolingvistične heterogenosti Istre in njeno spreminjanje v kulturno vrednoto je doprineslo k nastanku posebne etnične zavesti, ki se kaže v kategoriji »istrijanstva«. ²⁰ Že v avstrijskih popisih prebivalstva v letih 1880 do 1910 srečujemo namreč prebivalstvo, ki se je opredeljevalo za »Istrane«, čeprav »istrijanstvo« kot svojevrstna avtohtona istrska identiteta ni bil nikoli etnično homogen koncept, saj je vedno vseboval najmanj dve temeljni komponenti: romansko-italijansko in slovensko-hrvatsko ali samo slovensko.

O veliki zapletenosti razmerij glede na narodno pripadnost prebivalstva v Istri je govoril že Carl von Czoernig. Ob štetju prebivalstva leta 1846, ko so morale centralnemu statističnemu uradu na Dunaju lokalne oblasti podati k rezultatom štetja označbo jezikovne pripadnosti prebivalstva posameznih krajev, je npr. delil Slovence v »Šavrine« in »Brkince«, južno hrvaško ozemlje pa v »srbske« govore zahodno od Snidričev pri Sovinjaku, Čiče od tod do Podgrada ter Liburne vzhodno od tod do meje s Kranjsko, razlikuje pa še tretji pas mešanega življa, na zahodu »srbsko«-slovenskega, na vzhodu »liburnsko«-hrvaškega in slovenskega ozemlja. Na zahodu mu sega ta pas od Savudrije do Buj, Završja in Oprtalja, nato pa proti severu do Ogrinov pri Sočergi, medtem ko na vzhodu označuje kot mešano ozemlje

¹⁹ STRUTZ, Johann, Istrska polifonija – večjezičnost in literatura. V: *Annales*, 8/96, Series historia et sociologia, št.3, 1996, str. 187–196.

²⁰ MEDICA, Karmen, »Kategorizacija istrijanstva« – izmedu »centra« i »periferije«. V: *Annales*, 12/98, Series historia et sociologia, št. 5, 1998, str. 31–38.

znotraj trikotnika od Velikega Brda do Lipe (južno od Rupe) in Sušaka ob kranjski meji.²¹

Po njegovem je bila etnografska opredelitev narodnih skupin na tem območju zelo zapletena predvsem zaradi medsebojnega prelivanja različnih sorodnih ali pa nesorodnih plemen, ki svojega jezika niso imela zapisanega, njihov živi jezik pa je bil sestavljen iz nadvse različnih, komaj razvidnih prvin, tako da so celo redki izobraženci teh etničnih skupin le težko ugotovili, s katerim knjižnim jezikom je bila njihova govorica najbolj v sorodu. Tako je pri svojih raziskavah in popisih srečeval ne le pohrvatene in tudi posrbljene Hrvate, temveč tudi pohrvatene Vlahe, poitalijančene Hrvate, ki so pozabili svojo materinščino (zlasti ob zahodni obali Istre), pohrvatene Italijane, ki so prav tako opustili svojo materinščino (v notranjosti istrskega polotoka) in, končno, nekakšno mešanico etnij, ki je bila po narodni noši italijanska, po običajih slovanska, njen jezik pa je bila mešanica italijanskih in srbskih besed.²²

V drugi polovici 19. stoletja se je kljub italijanskim asimilacijskim težnjam, ali pa ravno zaradi njih, počasi in postopno že odvijala individualizacija slovenstva in hrvatstva oziroma slovenskega in hrvaškega jezika, zgodovine in kulture kljub italijanskim prizadevanjem, da bi oslabili moč zlasti hrvaške strani s podpiranjem drugačnih jezikovnih opredelitev (ilirski, slovenski ali »istrski« jeziki in podobno) in zanikanjem njihove nacionalne individualnosti. Postopno ustaljevanje prostora slovenskega oziroma hrvaškega »občevalnega jezika« izraža ustaljevanje zavesti o pripadnosti enemu ali drugemu narodu. To je res včasih motila možnost italijanskih okrajnih oblasti s pomočjo števnih komisij za izvedbo štetij na podeželju bodisi za »podpiranje« vpisovanja italijanskega občevalnega jezika bodisi z uvajanjem »manj nevarnih« jezikovnih kategorij, ki so zabrisovale jasnost jezikovnega stanja, vendar to smeri razvoja ni moglo spremeniti, lahko pa ga je zavlačevalo, čeprav je to uspevalo bolj v hrvaškem kot slovenskem delu Istre.²³

Tako je tržaška *Edinost* po štetju prebivalstva leta 1890 zapisala, da je ljudsko štetje v Istri potrdilo veliko krivico. »V večini okrajev«, pravi *Edinost*, »kjer neomejeno gospodarijo naši nasprotniki, so postopali enako kot pri nas v Trstu. Kljub temu je v Istri 185.249 Slovanov, medtem ko je Italijanov le 118.301, torej je od leta 1880 za 20.297 več Slovanov. Če bi se popis vršil pošteno in brez pritiskov, bi bilo gotovo še za 15.000 več Slovanov. Tako lahko mirno zatrdimo, da sta 2/3 istrskega

²¹ GRAFENAUER, Miti o »Istri, str. 20–22.

²² CZOERNIG, *Die ethnologisch*, str. 22.

²³ GRAFENAUER, Miti o »Istri«, str. 37.

prebivalstva slovanskega in le 1/3 italijanskega rodu. Te številke govore v prid tega, da bi morala vlada iz tega povleči zaključke in spremeniti svoje postopanje. Zahtevamo, da se istrskim Slovanom dajo iste pravice v narodnem, narodnogospodarskem in političnem pogledu, kakor jih uživajo Italijani, zahtevamo enakopravnost!«²⁴

Stara deželna (»istrska«) zavest se je torej začela umikati hrvaški oziroma slovenski zaradi jezikovnega boja glede uradnega jezika (posebej po letu 1880, ko je pri istrskih Hrvatih nastopila nova pravaško usmerjena generacija); ta razvoj je še posebej pospeševalo širjenje političnih pravic, ki je zahtevalo tudi intenzivnejše delo med vedno širšim volilnim telesom.

Gibanje za splošno volilno pravico leta 1906 je zato znova spodbudilo razprave in polemike med *Edinostjo* in listom *Il Piccolo* glede tega, da bi morali Slovencem in Hrvatom glede na številčno premoč, ki jo je izkazovalo štetje leta 1900, spremeniti razmerje poslanskih mandatov za dunajski parlament. »Nič ni torej čudno«, pripominja *Edinost*, »da je *Il Piccolo* rezultate ljudskega štetja v Istri pustil previdno ob strani in se raje omejil na zahtevo, da mora tudi po novi volilni reformi ostati v veljavi staro razmerje«. »Ti rezultati *Il Piccolu* ne dišijo,« nadaljuje *Edinost*, »zato se na meji med Trstom in Istro konča njihov rešpekt pred rezultati ljudskega štetja, pri tem pa seveda vztraja, da naj tudi za Istro ostaja »stara proporcija,« to je, Italijani imajo 4/5 parlamentarnega zastopstva v državnem zboru! Tu imamo kričečo ilustracijo neverjetne predrznosti, s katero se reklamira Istro kakor italijansko posest«, zaključuje *Edinost*.²⁵ V nadaljevanju omenjene polemike se *Edinost* pri štetju prebivalstva Trsta in okolice oziroma ocene, da je ob štetju leta 1900 v samem mestu le 5.017 Slovanov, sklicuje predvsem na vse tiste meščane, ki so na zadnjih državnozbornih volitvah glasovali za peto kurijo. Na podlagi oddanih glasov je *Edinost* povsem realno ocenila, da je število slovanskega prebivalstva v Trstu presega 20.000, v okolici pa najmanj 30.000, torej skupaj okoli 50.000 ali blizu 30 odstotkov skupnega prebivalstva, tj. več kot tretjini avstrijskih državljanov na tržaškem ozemlju.²⁶

Do zasuka v taktiki italijanskega liberalno-nacionalnega tabora je prišlo šele

²⁴ Ljudsko štetje / Podatki štetja za Trst in okolico. V: *Edinost*, št. 42, 1891.

²⁵ Volilna reforma. Razdeljevanje mandatov po narodnosti (III). V: *Edinost*, št. 17, 1906.

²⁶ *Edinost* se pri izračunu opira na glasove, oddane za italijanskega kandidata Hortisa (6.816 glasov) in slovenskega kandidata Rybáča (2.679 glasov), ki naj bi torej dobil tretjino Hortisovih glasov. Ker je v peti kuriji prišel en volilec na pet prebivalcev, izračun pokaže, da je bilo število slovenskega prebivalstva v Trstu petkrat tolikšno, kot je bilo oddanih glasov za slovenskega kandidata, torej blizu 14.000. Obratno je Hortis dobil v okolici 1.243 glasov, Rybáč pa 3.759, torej trikrat toliko, kar naj bi pomnoženo s pet prineslo število 18.795 Slovencev. *Edinost*, št. 18, 1906, IV.

maja 1907, ko je le-ta doživel hud poraz na državnozborskih volitvah. S splošno in enako volilno pravico je končno prišla do veljave številčna premoč tržaških oziroma istrskih Slovencev in Hrvatov, po drugi strani pa se je pričela diferenciacija znotraj italijanskega političnega tabora: krščanski socialisti so liberalni stranki vzeli dragocene glasove v Kopru, Izoli, Piranu in Rovinju, socialdemokrati pa v Miljah in Pulju.

Po državnozborski volilni reformi so se pričele kazati tudi težnje po uveljavitvi splošne in enake volilne pravice za deželne zборе in po reformi ljudskih štetij, vendar je Avstrija vse do konca monarhije vztrajala pri cenzusu in sistemu kurij pri deželnih volitvah in pri kriteriju občevalnega jezika pri ljudskih štetjih, s tem pa jasno pokazala svoje konzervativno stališče glede malih oziroma nehistoričnih narodov. To je pred zadnjimi volitvami leta 1910 (pa tudi po njih) izzvalo veliko nacionalnih konfliktov in napetosti. Z uvedbo in ohranjanjem občevalnega jezika so se torej v avstrijskih ljudskih štetjih na široko odprla vrata vsej veliki mistifikaciji narodnostnega stanja na Tržaškem in v Istri, obenem pa so štetja na tej podlagi predstavljala jedro političnih krivic, ki so tako v veliki meri ovirala normalen politični, socialni in kulturni napredek slovenskega in hrvaškega življa v Avstrijskem Primorju do I. svetovne vojne.

NATIONAL AND POLITICAL ANTAGONISMS IN ISTRIA AND TRIESTE ACCOMPANYING AUSTRIAN CENSUSES BETWEEN 1880 AND 1910

SUMMARY

Owing to many manipulations and distortions of the actual population structure, the criterion of the »language of communication«, which was introduced by the Taaffe government in the Austrian population censuses in 1880, and remained valid until the very last census conducted in 1910, soon led to national disputes and antagonisms. This manifested itself especially in nationally mixed areas, such as Istria, where the Italian population dominated in political, economic and cultural spheres, and where cultural disunity also found its expression in the belief that the Slavic rural population »considered Italianisation as civilisation.« The national awakening of the Slovenes and Croats with new demands for language rights and their numerical strength stirred stark opposition especially from the liberal-national

camp constantly stressing its cultural and civilizational supremacy and consistently opposing the introduction of other criteria to be employed in population censuses, such as the language of worship or the language spoken at home. For the Italians, the »language of communication« was the only acceptable criterion also because of their general attitude towards the dominant language in administration, education and public life. In this connection, the liberal-national camp interpreted the basic law on the universal rights of citizens (1867) or on language equality that each province may only use »the learned and literary language« of the more developed population rather than dialects and vernaculars of the less educated strata in rural areas. The said interpretation already reflects the viewpoints of some English intellectuals from the end of the 18th century who even employed classification of linguistic categories to divide the population into those who belonged to the civilised world and could take part in the cultural and political life and those who were left outside the civilisation and thus denied access to the public sphere.

In the second half of the 19th century Istria was marked not only by linguistic plurality, which influenced the determinations regarding the »language of communication,« but also by ethnic and ethnolinguistic heterogeneity, as well as gradual emergence of a specific ethnic awareness expressed in the category of »Istrian identity,« although the latter never constituted an ethnically homogeneous concept as a unique autochthonous Istrian identity.

In the second half of the 19th century individualisation of Slovenian and Croatian identity or, rather, the Slovenian and Croatian language, history and culture, was already underway, despite Italian assimilation tendencies, and the gradual establishment of the area of Slovenian or Croatian »language of communication« also reflects the growing awareness of belonging to one or the other nation.

The introduction of the criterion of the »language of communication« in population censuses therefore opened wide the door to the great mystification of the national situation in Trieste and Istria, while at the same time censuses performed on this basis constituted the core of political injustices that significantly hindered a normal political, social and cultural progress of the Slovenian and Croatian population before World War I.

PREDMODERNA PREBIVALSTVENA STATISTIKA: ZNAČILNOSTI IN PROBLEMI, S POSEBNIM POUDARKOM NA PRIMERU TRSTA IN NJEGOVE OKOLICE

ALEKSEJ KALC¹

Sredi 18. stoletja je Avstrija s terezijanskimi reformami napravila zgodovinske korake na poti razvoja in uveljavljanja moderne države in njenih upravno-političnih struktur. Med pomembnejše inovacije sodi tudi prvo vsedrjavno ljudsko štetje prebivalstva (v letih 1753–54), s katerim se je začejala doba splošne centralizirane državne statistike. Izdelava in vzpostavitev enovitega števnege sistema za ugotavljanje stanja in sprememb v prebivalstvu sta bili pogojeni z zapletenimi konceptualnimi vprašanji in izvedbenimi težavami, ki so jih metodološko razčistili in tehnično ter organizacijsko rešili šele sredi 19. stoletja. Z ljudskim štetjem leta 1857, ko so prvič popisali prebivalstvo po načelu kritičnega datuma in na povsem nediskriminiran način, se je tako začela doba moderne prebivalstvene statistike, medtem ko moremo za prejšnjo, več kot stoletno razvojno fazo, govoriti o predmoderni statistiki.

V slednji lahko ločimo dve obdobji. V začetnem obdobju so od 1753 potekala cerkvena poimenska štetja po župnijah in od 1754 posvetna, samo številčna po gospodstvih, mestih in trgih, kjer so bili dolžni poročati tudi o statistiki hiš. Obe štetji sta bili zapovedani na tri leta, od leta 1762 pa so jih bili dolžni izvajati vsako leto, s

¹ doc. dr. Aleksej Kalc, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Garibaldijeva 1, 6000 Koper.

tem, da so odtlej župniki morali sporočati, ob celokupnem številu prebivalstva, še podatke o naravnem gibanju ter o porokah in obhajilih. Posvetno štetje po gospodstvih in magistratih pa je poleg števila prebivalstva moralo ugotavljati tudi nekatere demografske in družbenogospodarske oziroma stanovske strukturne značilnosti. Z reformo vojske in uvedbo nabornega sistema rekrutacije se je leta 1770 začelo novo obdobje, ko je ugotavljanje števila prebivalstva prešlo v vojaško pristojnost v okviru vojaške konskripcije. Štetij niso več izvajale gosposke in magistrati, pač pa konskripcijske komisije, in to vsakih pet let, v vmesnih letih pa so število izračunavali s pomočjo podatkov o naravnem gibanju, ki so jih še dalje trikrat na leto prispevale župnije, in selitvenem gibanju, ki so ji zbirale gosposke. Pomembna novost je bila tudi vzpostavitev nabornih okrajev, ki so postali teritorialne šteвне enote in ki so jih začrtali na podlagi predjožefinskih župnijskih meja. Z natančnejšo klasifikacijo družbenega položaja prebivalstva, na osnovi katere so ugotavljali vojaške obveznike, je bil leta 1777 konskripcijski sistem, ki je zaradi vojaškega namena jemal v poštev predvsem moško in samo sumarno tudi žensko prebivalstvo, izpopolnjen in tak je z manjšimi spremembami ostal v veljavi do srede 19. stoletja.²

Kljub enotnim načelom in prizadevanjem državnih oblasti po kolikor toliko doslednem izvajanju, so zlasti za prvo fazo razvoja te prebivalstvene statistike značilna močna odstopanja od predpisov in negotovost rezultatov, kar je povezano s sistemskimi vprašanji kot tudi z objektivnimi in subjektivnimi problemi izvajanja popisovanj. S temi vidiki in celotno problematiko delovanja popisnih sistemov se je mogoče nazorno seznaniti na primeru Trsta, ki razpolaga z razmeroma dobro ohranjenim zadevajočim arhivskim gradivom. Sicer pa je tržaški primer po svoje poseben, ker so tudi po uvedbi konskripcijskega sistema ostala popisovanja v tržaški občini zaradi prostopristaniških privilegijev civilnega značaja in sta tu dolgo časa sobivali dve varianti popisovanja, ena za mesto, druga pa za podeželje.

Prvo tržaško štetje v 18. stoletju sega v leto 1735, opravili so ga, kot vse kaže, za vojaške potrebe in najbrž ni zajelo celotnega prebivalstva.³ Sledilo je štetje leta 1754

² Zgodovinski razvoj predmoderne prebivalstvene statistike v Avstriji je podrobno prikazan v delih ZWITTER, Fran, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana, Znanstveno društvo, 1936 in BLAZNIK, Pavle, GRAFENAUER, Bogo, VILFAN, Sergij (ur.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, I., Ljubljana: DZS, 1970, str. 34–45.

³ Ohranjen je poimenski register z naslovom *Notta di tutte le famiglie con la distinta di tutte le persone che le compongono tanto Paesane, che forestiere, che si ritrovano permanentemente nella città di Trieste* (Biblioteca civica di Trieste – dalje BCT, Archivio diplomatico – dalje AD, *Due Anagrafi 1735 1765*).

in nato v letih 1758, 1760, 1765, 1767 in 1769⁴. Ta popisovanja so bila povezana z uvajanjem vsedrjavne prebivalstvene statistike, vendar je iz razpoložljivega gradiva razbrati, da so ostajala posebna in so odstopala od splošnega sistema. Medtem ko je bil namen prvega vsedrjavnega popisa iz leta 1754, da koristi davčnim reformam in drugim potrebam,⁵ je v Trstu Komerčna intendantca ukazala oštevilčiti hiše in poimensko popisati prebivalstvo zaradi boljšega policijskega nadzora, vzdrževanja javnega reda in zagotavljanja varnosti. Vse to pa je bilo povezano z reformo policije in uvajanjem modernega policijskega sistema, ki je stopil v polno veljavo s policijsko inštrukcijo leta 1755.⁶ Omenjena serija tržaških štetij je sledila drugačni kronološki sosledici in kriterijem popisovanja, zaradi česar končnih rezultatov niso uvrstili v sumarne državne prospekte po deželah.⁷ Poleg tega v popisovanje ni bila zajeta tržaška okolica ali *teritorij*, tj. podeželski del tržaškega občinskega ozemlja v flišnatem in naplavinskem pasu okrog mesta ter na kraških tleh nad kraškim robom. Tu je do prvih popisov prišlo v sedemdesetih letih z uvedbo konskripcijskega sistema.

Prve konskripcije so ponekod v državi izvedli že leta 1770,⁸ v Avstrijskem primorju pa leta 1773, ko je generalna komanda regimenta v Ljubljani odredila konskripcijo vseh mest, trgov in vasi te dežele, z izjemo prostih pristanišč Trsta in Reke ter Bakra. Komerčna intendantca v Trstu je morala v ta namen sestaviti seznam krajev, ki so spadali v Primorje, s številom hiš vsakega kraja.⁹ V okviru tega popisovanja je bil popisani tudi tržaški *teritorij*, in sicer na osnovi obstoječe notranje teritorialne delitve na vasi (*Ville*) in soseske (*Contrade esterne*). Pri oštevilčenju in sestavi seznamov hiš so sodelovali magistratni uradniki, krajevni župani in včasih kurati. Župa-

⁴ Archivio di Stato di Trieste (dalje AST), *C. r. Superiore Intendenza Commerciale per il Litorale (1748–1776)* (dalje CRSIC), f. 109, dok. 2–3, 4. 4. 1754; BCT AD, *Registro Generale risguardante gli affari li più rimarcabili di Pulizia. Principiando dall'anno 1753 fino al 1785*; BCT AD, *Atti di Polizia (12 febbraio – 21 luglio 1769)*: Giornali di Polizia, 6. 4. 1769; MONTANELLI, Pietro, *Il movimento storico della popolazione di Trieste*, Trieste, 1905, str. 10.

⁵ ZWITTER, *Prebivalstvo*, str. 18–19.

⁶ ČEČ, Dragica, KALC, Aleksej, Vzpostavitev modernega policijskega sistema v prostopristaniškem Trstu sredi 18. stoletja, V: *Acta Histriae*, 18, 2010, 3, str. 515–538; MONTANELLI, *Il movimento storico*, str. 10. Prim. TANTNER, Anton, *Ordnung der Häuser, Beschreibung der Seelen. Hausnummerierung und Seelenkonskription in der Habsburgermonarchie*. Wien: Studien Verlag, 2007, str. 28–33.

⁷ BLAZNIK, GRAFENAUER, VILFAN (ur.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, str. 37.

⁸ O tem vprašanju glej HOCHEDLINGER, Michael, TANTNER, Anton (Hrsg.), "*der grösste Teil der Untertanen lebt elend und mühselig*". *Die Berichte des Hofkriegsrates zur sozialen und wirtschaftlichen Lage der Habsburgermonarchie 1770–1771*, Innsbruck: StudienVerlag, 2005.

⁹ AST CRSIC, b. 786, dok. 23, 15. 3. 1773.

ni so pri vsaki hiši navajali tudi imena družinskih poglavarjev ter njihov družbeni položaj (kmet, najemnik, spolovinar).¹⁰ Odredba vojaške komande je ukazovala tudi, naj se sestavijo vojaške knjige in precizirala, naj se vanje vpišejo samo vojaške osebe, ne pa celotno prebivalstvo.¹¹ Te knjige, imenovane *Militarbücher*, so služile tekoči evidenci bodočih rekrutov in sprememb v sestavu družin oziroma gospodinjstev. Ohranila se je le vojaška knjiga za soseske tržaškega *teritorija*,¹² ki vsebuje sledeče rubrike: hišno številko, ime in priimek lastnika hiše, število bivajočih družin z razlikovanjem med stalno in začasno prebivajočimi, ime in priimek moškega prebivalstva, poklic oziroma družbeni položaj, sorodstveno razmerje z družinskim poglavarjem, izpostavitvev poglavarjevega naslednika, stan, starost in leto vpisa v register. Po rubrikah so bili nadalje razvrščeni primerni za rekrutiranje in nesposobni za vojaško službo zaradi telesnih vzrokov (prenizke višine ali hib). Prvi so razdeljeni med mladoletne in že sposobne »za orožje« (*atti al fucile*) in pri teh je navedena telesna višina v čevljih in palcih. Nadalje so navedeni odsotni in tisti, o katerih ni bilo podatkov. Spremembe v stanju so v register vpisovali do leta 1775, potem so vodenje evidence opustili.

Leta 1775 je prišel na vrsto nov popis mesta, ki ga je izvedel konskripcijski komisar Antonio Tognana de Tonnefeld, takrat še praktikant, a bodoči policijski aktuar in dolgoletna desna roka tržaškega policijskega direktorja barona Antonia Pittonija.¹³ Kot vsi prejšnji in tisti do srede 19. stoletja, tudi ta popis ni slonel na kritičnem datumu in zato izkazuje stanje, kakršnega je popisovalec zabeležil v obdobju izvajanja od hiše do hiše med 13. januarjem in 6. aprilom. Po strukturi rubrik in popolnosti zapisov pa je bil v primerjavi s prejšnjimi najbolj dovršen, čeprav ni upošteval prebivalstva na enovit način in je nekatere kategorije beležil samo številčno. Kot prvi je temeljil na tiskanih obrazcih, zvezanih nato v knjigo, v katerih je po tekoči hišni številki izkazano stalno naseljeno prebivalstvo, razvrščeno po gospodinjstvih. Zabeleženi so sledeči podatki: hišna številka, priimek in ime lastnika in stanovalcev

¹⁰ BCT, AD, *Nota delle case e rispettivi capi di famiglia esistenti nella villa ... data da ... suppano per ordine del magistrato. 30 marzo 1773*. Ti seznami so objavljeni v MONTANELLI, *Il movimento storico*, str. 109–121.

¹¹ AST CRSIC, b. 786, dok. 23–24, 10. 3. 1773; prim. MONTANELLI, *Il movimento storico*, str. 109.

¹² Register, brez naslova, hrani diplomatski arhiv tržaške mestne knjižnice (BCT, AD) pod geslom *Anagrafe 1773*.

¹³ Tognana de Tonnefeld (včasih Tonnenfeld) je nastopil službo pri tržaški policiji leta 1774 in popis leta 1775 je bil njegova prva naloga v vlogi odgovornega za ljudska štetja oziroma konskripcije (KALC, Aleksej, *Žensko prebivalstvo v Trstu leta 1775: nekaj socialno-demografskih in gospodarskih vidikov ter metodoloških vprašanj*, V: *Zgodovinski časopis*, 58, 2004, str. 338–339).

s položajem znotraj družinskega kroga (sorodstvenim ali drugim razmerjem v odnosu do poglavarja), krajevni izvor, čas bivanja v mestu, starost, veroizpoved, poklic ali družbeni položaj, stan, število otrok (pri teh so izkazani samo spol, starost, delovna sposobnost poklic), priimek in ime poslov ali drugih delavcev, njihova starost, krajevni izvor, veroizpoved in poklic. Popisni register vsebuje na koncu še statistični elaborat, s prikazom prebivalstva po starosti, veroizpovedi in poklicih ter primerjavo s podatki popisa iz leta 1758, s prebivalstvom Reke, Senja, Bakra, Karlobaga, Ogleja, Cervignana in Terza ter sumarni prikaz prebivalstva Avstrijskega primorja po veroizpovedi in poklicu za leto 1775.¹⁴ Popis je policija izkoristila tudi za sistematični pregled stanovanjskih razmer in preverjanje požarne varnosti v hišah ter za zbiranje informacij za upravljanje javnega reda. Popisovalec je tako vodil tudi protokol z imeni začasno prisotnih oseb, tistih »dvomljive morale« ali »poštenosti« ter stanovanj z neprimernimi bivalnimi razmerami.¹⁵

Nov popis *teritorija* so izvedli leta 1777/78, tokrat v skladu s predpisi izpopolnjenega konskripcijskega sistema, ki je stopil v veljavo leta 1777. Med pomembnejšimi novostmi je sistem uvajal enotne rubrike za klasifikacijo prebivalstva po družbenih kategorijah, na podlagi katerih so ločevali oproščene vojaške službe od obveznikov, in standardne sumarne prospekte, medtem ko so bili do tedaj tabelarični izkazi približni in precej neenotni. Popisovanje je sedaj temeljilo na izpolnjevanju tiskanih obrazcev – družinskih pol, v katere so poimensko vpisovali celotno moško in žensko prebivalstvo in jih nato spenjali za vsako teritorialno števno enoto v populacijske knjige, številčne rezultate popisa pa so strnili v sumarne izkaze, tudi te izdelane na tiskani podlagi. Pri vodenju knjig za izkazovanje tekočih sprememb in izračunavanje končnega vsakoletnega stanja je sodelovala duhovščina, ki je bila dolžna posredovati podatke o novorojencih, preminulih osebah in novonastalih družinah. O priselitvah in odselitvah so morala poročati gospostva ali druge civilne upravnopolitične oblasti, v tržaškem primeru pa so bili k tej nalogi pritegnjeni vaški župani. Konskripcijo tržaškega *teritorija* je policijski aktuar Antonio Tognana de Tonnefeld opravil med koncem novembra 1777 in koncem februarja 1778.¹⁶ Pred

¹⁴ Popisni register z naslovom *Coscrizione Generale della Città e Porto Franco di Trieste fatta nell'anno 1775 da me G. Antonio Tognana de Tonnefeld* hrani BCT, AD. V istem arhivu je ohranjen tudi register popisa iz leta 1765 *Due Anagrafi, 30 gennaio 1765. Coscrizione fatta del popolo ch'abita nella città di Trieste principiando a' Riborgo al num, 1...*

¹⁵ BC, AD, *Atti di Polizia (1 gennaio 1775–30 giugno 1775)*, dok. 12, 16, 18, 19, 20, 25, 30, 33, 34, 35 ("Continuazione del Protocollo de' rimarchi sopra li mancamenti ritrovati nella visita delle Case fatta in occasione della coscrizione generale").

¹⁶ BCT AD, *Registro Generale risguardante gli affari li più rimarcabili di Pulizia. Principiando*

tem so na novo oštevilčili hiše v soseskah, ki so se sedaj upoštevale kot samostojne enote in dobile vsaka svoje hišne številke, medtem ko je bilo prvo oštevilčenje skupno.¹⁷ V skladu z izvedbeno inštrukcijo je Tognana poimensko popisal celotno prebivalstvo in sestavil za vsako popisno enoto (sosesko ali vas) dva identična registra, enega *ad uso politico* za deželno vlado, drugega *pro militari* za mestni magistrat, ki je bil krajevna referenčna ustanova vojaških oblasti. Hkrati je deželni vladi posredoval tudi sumarne izkaze o stanju prebivalstva in goveje živine, namenjene dvorni pisarni na Dunaju.¹⁸

Že januarja 1779 je Antonio Tognana de Tonnefeld moral obnoviti popis *teritorija*,¹⁹ ker sprotno ažuriranje družinskih pol z vnašanjem tekočih sprememb ni potekalo kot bi moralo in evidenca je nezanemarljivo odstopala od dejanskega stanja.²⁰ Tržaškega podeželja niso potem popisovali vse do leta 1784,²¹ leta 1782 pa so z dvoletno zamudo ponovno popisali mesto. Ker so bili tabelarični izkazi popisov znova nepopolni in so pri mestu odstopali od družbene klasifikacije prebivalstva, ki jo je predvideval konskripcijski sistem, so leta 1785 izvedli nov splošni poimenski popis, prvi, ki je zajel hkrati mesto in *teritorij*. S tem je nastal prvi celovit sumarni tabelarični izkaz prebivalstva tržaškega občinskega ozemlja oziroma tržaškega okrožja, ki je, razen v sekciji, namenjeni vojaškemu podatkom, popolnoma odgovarjal predpisom konskripcijskega statističnega sistema.²² Do naslednjega splošnega poimenskega popisa mesta in *teritorija* ter obnove populacijskih knjig je prišlo leta 1792,²³ nakar do konca desetletja ni več sledov o ponovnih neposrednih popisovanjih, ki pa so se zopet odvijala v 19. stoletju. Za *teritorij* se je ohranil operat popisa iz leta 1800, ki pa se formalno ponovno ne ujema s konskripcijskimi predpisi in so ga zato vladne oblasti zavrnil. Register navaja namreč poimensko samo družinske poglavarje po vaseh in soseskah, njihovo starost in poklic oziroma družbeni položaj, ostalo prebivalstvo pa je le štetu in moško razporejeno po dveh starostnih razredih. Pri vsaki hiši je tudi statistika domačih živali.²⁴

dall'anno 1753 fino al 1785; AST, *Cesareo Regio Governo del Litorale (1776–1809)* (dalje CRG), b. 97, 26. 5. 1777 in 3. 1778.

¹⁷ AST CRG, b. 97, 29. 5. 1778.

¹⁸ AST CRG, b. 97, 3. 1778.

¹⁹ AST CRG, b. 97, 19. 2. 1779.

²⁰ AST CRG, b. 97, 31. 12. 1778; f. 101, 2. 4. 1779.

²¹ AST CRG, b. 257, 20. 6. in 16. 9. 1784.

²² Popis so izvedli med 7. 11. 1785 in 4. 3. 1786.

²³ AST CRG, b. 876, 22. 6. 1793.

²⁴ Archivio Generale del Comune di Trieste (dalje AGCT), *Archivio magistratuale*, b. 64, "Tabella della Coscrizione della Popolazione, e del Bestiame esistenti nel Territorio di Trieste nell'anno

Iz dnevnikov, ki jih je konskripcijski komisar Tognana de Tonnefeld vodil, da je izkazoval deželni oblasti svoje delo in upravičil obseg honorarja, je razviden tudi potek konskripcijskega popisovanja oziroma revizije konskripcijskih registrov *teritorija*. V kraje, ki so bližje mestu, se je komisar podajal dnevno in se ob koncu dela vračal v policijsko pisarno, oddaljeneje pa je obhajal tako, da je v njih tudi prenočeval, v kmečkih hišah in včasih na podeželskem domu kakega meščana. Župani so bili obveščeni o njegovem prihodu in so po dogovoru z njim zbrali na domenjenem mestu prebivalstvo, potem pa ga je komisar, razvrščenega po zaporedju hišnih števil, v grobem vpisal v popisne obrazce, točneje pa je register izpopolnil in dokončno uredil po končanem mimohodu. Še isti, ali najkasneje naslednji dan ga je nato po županu poslal v mesto v policijski urad. Na koncu je v dnevniku poročal tudi o sodelovanju županov, ki so bili, kot vse kaže, zelo ustrežljivi in so bili razen redkih izjem deležni pohvale.²⁵ Iz registrov, t. i. populacijskih knjig popisa 1777–78,²⁶ je razvidno, da se je komisar pri izpolnjevanju obrazcev natančno držal konskripcijskih navodil, vključno s tistimi, nanašajočimi se na vojaško obvezne osebe, čeprav je bilo tržaško prebivalstvo oproščeno vojaškega služenja.

Neredno in nedosledno vodenje populacijskih knjig je imelo na Tržaškem kot posledico, da so centralne oblasti stalno zavračale sumarna letna poročila zaradi pomanjkljivih podatkov in neprimerljivosti s podatki drugih dežel. Vzroki tega nereda so bili delno konceptualnega in tehničnega značaja, delno pa odvisni od »človeškega faktorja«. Glede *teritorija* župani niso poročali dovolj skrbno in posredovali vseh osebnih podatkov o priseljencih in izseljencih, kurati pa so pošiljali konskripcijskemu komisarju samo število namesto poimenskih in osebnih podatkov o novorojencih, umrlih osebah in novoporočencih. Evidenco sprememb je oteževalo neujemanje cerkvenoupravne z upravnopolitično delitvijo *teritorija*. Posamezne številne enote so sodile v različne župnije, katerih ozemlja so se širila tudi izven tržaške občine, mnoge pa so sodile pod mestne župnije, kjer v matrikah niso razlikovali mestnega prebivalstva od podeželskega. V letnih poročilih se je tako dogajalo, da so

1800°; prim. MONTANELLI, Pietro, *Il movimento storico*, cit., str. 13 in 125.

²⁵ CRG, b. 97, 19. 2. 1779; b. 257, 4665 25. 9. 1784.

²⁶ Populacijske knjige za 23 od 24 števnih enot tržaškega *teritorija* so edini do danes znani primerki tovrstnega gradiva v slovenskem prostoru. Hrani jih BCT, AD. Za podrobnosti o tem viru in popisnem sistemu na Tržaškem v drugi polovici 18. stoletja glej KALC, Aleksej, *Konskripcija tržaškega Teritorija iz let 1777/78*. V: *Zgodovinski časopis*, 62, 2008, str. 29–44; za vpogled v prebivalstvene in družbeno-gospodarske razmere tržaškega podeželja pa KALC, Aleksej, *Tržaški teritorij v luči konskripcije iz let 1777/1778 : prvi izsledki*. V: *Annales: anali za istrske in mediteranske študije*, Series historia et sociologia, 19, 2009, str. 59–88.

rojstva, smrti in poroke iz mesta pripisovali soseskam *teritorija* in obratno. Zmeda je nadalje botrovalo priseljevanje, odseljevanje in mobilnost poslov in dninarjev znotraj *teritorija*, predvsem pa selitve spolovinarjev s kmetije na kmetijo in iz soseske v sosesko, še bolj pa prehajanje kmečkih družin in posameznikov iz *teritorija* v mesto. Te primere bi morali v populacijskih registrih še vedno voditi, in sicer kot odsotno pristojno prebivalstvo. Ker pa niso razpolagali z lastnim bivališčem in ker jih ni bilo več mogoče povezati s hišnimi številkami, so uhajali evidenci.

Prizadevanj za razrešitev omenjenih vprašanj ni manjkalo. Župnike in kurate so inštruirali v izpolnjevanju s konskripcijami povezanih dolžnosti, v mestnih župnijah so vpeljali ločene matrike za podeželsko prebivalstvo, striktno navajanje krajevnega izvora oseb in posebne registre tistih, ki so po konskripcijskih načelih prišli v poštev za vojaško dolžnost. Poenotili so in natisnili obrazce za periodično izkazovanje sprememb v prebivalstvu s strani duhovščine,²⁷ županom so se trudili vcepjati skrb za redno in natančno poročanje²⁸ in odpraviti »malomarnost«²⁹ ne samo s prepričevanjem, ampak tudi s tršimi prijemi.²⁹ Vendar vse to ni obrodilo zaželenih sadov in sprotno dopolnjevanje evidence je zamrlo,³⁰ tako da so v določenih obdobjih pošiljali na Dunaj vedno ene in iste podatke.

V mestu je bilo vzdrževati evidence in poročati o stanju prebivalstva še težje. Kot rečeno, so tam popisovanja slonela na drugačni metodologiji in pregled nad prebivalstvom je bil zaradi priseljevanj in odseljevanj ter velikega pretoka ljudi zelo relativen, kljub temu da se je bil vsak novi stanovalec dolžan zglašiti pri policiji, ki je vodila evidenco novih prišlekov. Pri tem so morali imeti pripadniki družbenih kategorij iz drugih avstrijskih dežel, ki so bile podvržene vojaški obveznosti (kmečki sloji), dopustnico domačih vojaških oblasti, ki je služila kot dokaz, da niso zapustili domovinskega kraja brez dovoljenja in uvrstitve v evidenco odsotnega prebivalstva. Trst pa so lahko zapuščali kot vsi ostali po lastni volji in brez vsakršnega oblastvenega dovolila, kar je imelo nezanemarljive posledice pri ugotavljanju števila mestnega prebivalstva. Dokajšnje preglavice je, kljub priznanim specifikam prostoluškega mesta in posebnega pravnega položaja njegovega prebivalstva, povzročala zahteva centralnih oblasti po vsakoletnem sumarnem izkazovanju stanja in družbenih značilnosti prebivalstva skladno s konskripcijsko družbeno klasifikacijo. V Trstu pa niso razpolagali s podatki, ki bi dovoljevali tako razvrstitev. Zato so v statističnih

²⁷ AST CRG, b. 97, 4. 8. 1778; f. 102, 3. 3. 1780, 28. 6. 1781; f. 876, 28. 11. 1789.

²⁸ AST CRG, b. 97, 29. 5. 1778.

²⁹ BCT AD, *Atti di Polizia (1778)*, dok. 255, 6. 12. 1778.

³⁰ AST CRG, b. 257, 30. 6. 1784.

prospektih puščali te rubrike prazne ali pa jih, da bi se izognili očitkom in zavračanju poročil s strani dvorne pisarne, prikaze ustrezno prirejali.³¹ Predpisani obliki poročanja so se bolj približevali od popisa leta 1785 dalje, vendar vselej s težavo in mnogimi pomanjkljivostmi ter dvomljivimi podatki. Za doslednejšo evidenco sprememb v številu in strukturi prebivalstva so po popisu leta 1792 vpeljali tiskane obrazce, v katere so bili družinski poglavarji oziroma lastniki hiš dolžni vsako leto vpisati člane gospodinjestev in spremembe v njihovem sestavu.³² Tudi ta praksa se je srečevala z mnogimi organizacijskimi in tehničnimi težavami, ki jih niso nikoli uspeli zadovoljivo rešiti.

Posebno vprašanje in trajni vir nesporazumov pri popisovanju mesta je bilo razlikovanje med »domačim prebivalstvom« in tujci. Pri *teritoriju* je bil ta vidik preprost, ker je konskripcijski sistem temeljil na načelu pristojnega prebivalstva in so vse nepristojne osebe veljale za tujce, dokler niso na osnovi določenih rekvizitov (poroke, neprekinjenega desetletnega bivanja v kraju, opravljanja določenih poklicev) pridobile status domačinov. V mestu pa so popisi ugotavljali stalno bivajoče prebivalstvo, kar je bil dokaj problematičen pojem, ker ni bil definiran z notnim kriterijem in je dopuščal veliko prostora interpretaciji popisovalca. Tako so med prebivalce mesta uvrščali, poleg rojenih, vse priseljene, ki so na razne načine izkazovali trajnost svojega bivanja v kraju. Pri tem so bili merodajni dolžina bivanja, meščanska pravica, trgovska, obrtna ali druga gospodarska dejavnost, ki je predpostavljala stalno prisotnost osebe. V grobem so izključevali tiste, ki so se v mestu mudili za kratek čas ali so prihajali delat sezonsko. Med mestno prebivalstvo pa so na primer šteli tuje moške in ženske posle, od vajencev in pomočnikov do služkinj in dekel, čeprav so se tudi ti mnogokrat zadrževali za samo enoletna ali še krajša obdobja. V teh primerih pa je bil rekvizit stalne prisotnosti njihov pogodbeni dogovor z delodajalcem, ki jih je zavezoval za določen čas. Glede tega je zanimiv primer dekle, ki jo je ob popisu leta 1775 popisovalec vključil v register prebivalstva, še preden je prišla v Trst in nastopila službo.³³ Pomembno merilo za določanje stalnosti je bila tudi družina, čeprav tudi ta rekvizit ni imel enotne veljave. Tako so številne priseljence, ki so delali kot nosači, prištevali med stalno naseljeno prebivalstvo, če so bili v Trstu poročeni in imeli otroke, ker je družina veljala za element stabilnosti in ukoreninjenosti življenjskih interesov v kraju. Lahko pa je prišel do izraza tudi

³¹ Prim. TAMARO, Attilio, *Fine del Settecento a Trieste. Lettere del barone P. A. Pittoni (1782–1801)*. V: *Archeografo Triestino*, LIV/LV, 1942–43, str. 29.

³² AST CRG, b. 588, 16. 1. 1796; b. 876, 16. 11. 1799.

³³ KALC, Aleksej, *Žensko prebivalstvo v Trstu leta 1775: nekaj socialno-demografskih in gospodarskih vidikov ter metodoloških vprašanj*. V: *Zgodovinski časopis*, 58, 2004, str. 364.

namen ljudi, o katerem zopet lepo priča primer nosačev. V osemdesetih letih popisovalci (teh je bilo takrat zaradi hitre rasti mesta in prebivalstva več) opozarjajo, da številnih, stalno naseljenih nosaških družin ni bilo mogoče uvrstiti med mestno prebivalstvo, ker so se v negotovosti, ali bodo uspele obdržati najemniško stanovanje, izjavljale za odhajajoče. V resnici pa so ostajale in uradni rezultati štetij so zaradi tega izkazovali na stotine prebivalcev manj od dejanskega števila.³⁴

Problem popisovanja in ugotavljanja dejanskega obsega mestnega prebivalstva se je dodatno zapletel, ko so centralne oblasti zahtevale sumarne izkaze po konskripcijski razvrstitvi, ki je pri tujcih predvidevala razlikovanje med avstrijskimi podaniki (pristojnimi v drugih popisnih okrajih in deželah) in inozemci. Po prostoluški zakonodaji pa so številni stalno naseljeni tuji trgovci in podjetniki ohranjali tudi svoja izvorna državljanstva. Ob pomanjkanju specifičnih norm so se tako popisovalci še v tridesetih letih 19. stoletja spraševali, ali naj take primere štejejo med domače ali med tuje prebivalstvo.³⁵ Zaradi tega in zaradi drugih nedorečenosti je število tujega prebivalstva v posameznih letnih izkazih močno nihalo. Vprašanje se je razčistilo šele v petdesetih letih s koncem konskripcijskega sistema in z uvedbo modernih popisov prebivalstva ter demografske statistike. Morale pa so dozoreti tudi upravnopolitične podlage in nedvoumna merila določanja domovinske pravice ter pojma pravnega prebivalstva.

PREMODERN POPULATION STATISTICS: CHARACTERISTICS AND PROBLEMS, WITH A SPECIAL EMPHASIS ON THE CASE OF TRIESTE AND ITS SURROUNDINGS.

SUMMARY

In the mid-18th century Austria was making historic strides with the Theresian reforms towards progress and formation of modern state and its administrative-political structures. One of the most significant innovations is also the first national population census (carried out in 1753–54), which ushered in an era of general cen-

³⁴ AGCT, *Capitanato circolare*, F 12 (1783–1789), 31. 8. 1787.

³⁵ AST, *Imperial Regio Governo del Litorale in Trieste*, Atti generali, b. 262, 23773, 10. 10. 1836. Prim. BRESCHI, Marco, KALC, Aleksej, NAVARRA, Elisabetta, La nascita di una città. Storia minima della popolazione di Trieste, secc. XVIII–XIX. V: FINZI, Roberto, PANJEK, Giovanni (ur.), *Storia economica e sociale di Trieste. I: La città dei gruppi*, Trieste: Lint, 2001, str. 192.

tralised national statistics. The creation and establishment of a uniform count system to determine the situation and changes in the population were riddled with complex conceptual issues and implementation problems that were methodologically clarified as well as technically and organisationally solved no sooner than the mid-19th century. The population census of 1857, the first to apply the principle of a critical date without any discrimination, therefore initiated the age of modern population statistics, whereas the former, more than one hundred years long development phase can be classified as premodern statistics.

The latter may be broken down into two periods. In the initial period, starting with 1753, ecclesiastical censuses by name were conducted in parishes, and later on, starting with 1754, strictly numerical civil censuses were taken in seignories, towns and market towns, where it became obligatory to gather house statistics. At first both censuses were conducted every three years and from 1762 onwards annually; thenceforth parish priests were required not only to submit a complete estimate of the population, but also the data on natural population change as well as marriages and communions. Civil censuses conducted at seignories and town halls, on the other hand, were, in addition to providing an estimate of the population, to establish some characteristics of demographic and socio-economic or, rather, professional structures. Military reform and the introduction of conscription as a form of recruitment in 1770 ushered in a new period in which the task to determine the number of the population was placed under military jurisdiction and was to be done within the framework of military conscription. Censuses were no longer carried out by nobles and town halls but by conscription commissions every five years; as regards the intervening years, the estimate of the population was made on the basis of the data on natural population change submitted by parishes three times per year and by drawing on the data on migration change collected by nobles. Another important novelty was the establishment of conscription districts which became territorial census units charted along the lines of pre-Josephine parish boundaries. With a more accurate social classification to determine the number of conscripts, the military conscription system, which largely focused on the male population and only partially on the female population, was improved in 1777 and, save a few minor amendments, remained valid as such until the mid-19th century.

The original documentation and results of the first general systematic censuses and conscriptions are seldom preserved. To date, complete materials within the area of Slovenian historical settlement have only been known for the conscription in the Trieste municipality of 1777/78, including the so-called population books,

i.e. registers with individualised records of inhabitants and a series of personal data used for updating changes and composing yearly summary tables until the next conscription and renewal of registers. The said materials are therefore valuable either because of the data they contain or because they enable us to understand the functioning of the census system in practice. What also makes the Trieste example particularly interesting is the employment of two census-taking variants: one for the city, which partly adhered to conscription instructions only with summary statements, and one for the rural areas of the municipal territory, where the conscription system applied, despite the fact that both censuses were of civil nature and the population was exempt from military service due to free port privileges.

Although censuses carried out in the city and the rural areas – also called *the territory* or the environs – were in principle synchronised, they deviated from the prescribed chronological order, but their performance was, more than anything else, hindered by different methods of censusing and other objective factors that only increased the doubts over the results. The conscription system was in its essence a means for updating population records for military purposes, and with the aid of registers its function was also to demonstrate where the present population migrated and where it actually resided. Updating this particular statistic, a task which in the Trieste countryside was entrusted to mayors, yielded highly ambiguous results and reports on the deaths, births and marriages, leaving the population books essentially useless and apparently neglected. Even more problematic was census-taking in the city, where more or less regular censuses took place ever since the first one in 1754. These censuses deviated from their national counterparts by census and classification criteria, as well as the very concept of population, even though they followed a very similar census methodology (direct determination of the situation in three-year and then five-year intervals, and calculation of the number in the intervening years on the basis of natural and migration change). Apart from being conceived in accordance with the practical needs of the city administration, census-taking in the city of Trieste was essentially made more difficult by mass immigration and rapid growth of the city, hence rapid changes in the demographic situation, which could not be properly covered by several months long census-taking processes. The expansion of the urban settlement and the discrepancy between the ecclesiastical boundaries and the one between the urban area and *the territory* also led to confusion in the process of collecting data on natural population change. But even more importantly: whereas the conscription system envisioned only the present population, census-takers in the city focused on the population

with permanent residence, which gave rise to the crucial question of discriminating between permanent population and temporary foreign residents. Therefore, the central problem of the premodern population statistics of Trieste was in determining the number of foreigners and criteria on the basis of which immigrants made a statistic cross-over to the domestic population. For this reason and because of problematic population records by economic conscription or, rather, professional categories, competent authorities found it difficult for many decades to integrate the data from Trieste into national statistical systems.

LJUDSKO ŠTETJE 31. DECEMBRA LETA 1910 NA GORIŠKEM

BRANKO MARUŠIČ¹

Spomladi leta 1914 so se Slovenci v Gorici z velikim upanjem pripravljali na mestne volitve. Opogumljeni so bili zaradi podatka, ki ga je o njih prisotnosti v mestu izkazalo državno ljudsko štetje na kritični dan 31. decembra 1910. V predvolilnem vzdušju so se odločili za skupni nastop vseh slovenskih političnih izbir, kar se je le redkokdaj primerilo. Pomladi leta 1914 se je namreč najavljala priložnost »pahniti z magistrata največje škodljivce goriškega mesta, laške liberalce«, kot je pisala pred volitvami liberalna *Soča*.² Narodni odbor, ki je vodil volilno akcijo, je računal, da bodo slovenski Goričani pokazali podoben enoten nastop kot ob ljudskem štetju in reviziji, ki je štetju sledila. »Leto 1911. je bilo znamenito v zgodovini goriškega mesta,« je pisala *Soča* in nadaljevala: »V tem letu se je vršilo ljudsko štetje, vršile so se volitve v državni zbor in prišla je revizija ljudskega štetja. Ti dogodki so nam pokazali našo moč in našo naraščanje ... 1911. smo spoznali, da se ne moremo več pasivno zadržati, spoznali smo, da moramo z glasovnico in z davčno knjižico zahtevati svojih pravic.« A Slovenci v svojem prizadevanju, da bi osvojili goriški mestni svet, niso uspeli; Italijani so se povezali z goriškimi Nemci in tako ohranili svoj vodstveni položaj.

Sto let kasneje se državnega ljudskega štetja iz leta 1910 spominjamo predvsem

¹ prof. dr. Branko Marušič, v. p., Raziskovalna postaja ZRC SAZU v Novi Gorici, Delpinova 12, 5000 Nova Gorica.

² *Soča*, 24. 3. 1914, št. 14.

zaradi rezultatov tako imenovane narodnostne statistike, ki je bila zlasti na slovenskem zahodu za Slovence razmeroma ugodna in je bila konkretno uporabljena kasneje, pri dokazovanju slovenskih etničnih meja po prvi in po drugi svetovni vojni. Seveda pa vsako štetje postreže z obilico različnega gradiva, ki ga pa na tem mestu ne bomo obravnavali. Vredno pa je le omeniti podatek, ki so ga ugotovili sodobni analitiki štetja leta 1910, da so bile demografske razmere, vsaj glede prirastka prebivalstva v Slovenskem primorju, »nekoliko prijaznejše« kot na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem.³ Na Goriškem pa je to tudi pomenilo, da se je delež Italijanov v celotni deželi povečal, delež Slovencev pa zmanjšal.

Podoba štetja prebivalstva v deželi Goriško-Gradiški oziroma njena narodnostna statistika ima pravzaprav dve plati. Narodnostna črta je ločila ozemlji, na katerem sta živeli kompaktno slovenska in italijansko-furlanska skupnost, izjema je bila izrazito narodnostno mešana Gorica. Slovensko ozemlje Goriške je ohranjalo svojo enonacionalno podobo z izjemo narodnostno ranljivih ozemelj, kot so bila zahodna Brda in skrajno severovzhodna obala Jadranskega morja z južnim Posočjem vred. Posebno poglavje je bila Gorica, zato ji je tudi na tem mestu v zvezi s štetjem leta 1910 posvečena vsa pozornost.

Štetje leta 1910 je bilo peto moderno ljudsko štetje v monarhiji in po vrsti četrto štetje (1880, 1890, 1900, 1910), ki je ugotavljalo narodnost prebivalstva. V narodnostno mešanih okoljih je prav iskanje narodne pripadnosti po kriteriju občevalnega jezika vzbujalo dvome v točnost rezultatov. Že ob prvem štetju, ki je ugotavljalo narodno pripadnost, so na Goriškem izražali bojazen, »da bomo imeli čez en mesec veliko manj 'Slovencev', nego nas je v resnici«. ⁴ Če so na primer v parlamentarnih razpravah o štetju v prvem desetletju 20. stoletja Nemci, Poljaki in Italijani zagovarjali anketno vprašanje o občevalnem jeziku, pa so Čehi, Slovenci in drugi narodi monarhije sodili, da ugotavljanje po obstoječem kriteriju ne bi prikazalo prave podobe na narodnostno mešanih ozemljih. Pri tem so opozarjali zlasti na zlorabe, ki so jih že zagrešili in bi jih mogli zagrešiti izvajalci štetja. Razen na Kranjskem je bilo v vseh preostalih deželah, kjer so živeli Slovenci – Koroška, Štajerska, Goriško-Gradiška, Trst in Istra – veliko razlogov, da bi prišlo do zlorab v škodo Slovencev. Na Primorskem oziroma v Avstrijskem primorju so izkušnje predhodnih treh štetij pokazale, kako so želele mestne oblasti v Gorici in Trstu, zaradi političnih razlogov zmanjšati število Slovencev v obeh mestih: »V Gorici se bojijo Slovencev; zato bodo

³ BOHÁČ, Anton, Slovenci in ljudsko štetje l. 1910. V: *Soča*, 3. 2. 1912, št. 14. Prevod iz *Slovansky přehled* 14/19.

⁴ *Soča*, 3. 12. 1880, št. 40.

sleparili, kar se bo dalo«, je napovedala liberalna *Soča* februarja 1910.⁵ Podobna opozorila je objavljala ves slovenski tisk in pred uradno napovedjo štetja zahteval uvedbo kriterija »narodnost« ali pa »materni jezik« za ugotavljanje narodnostnega stanja.

Na Primorskem je akcijo za spremembo zakonodaje o državnem štetju zahtevalo tržaško politično društvo Edinost na svojem občnem zboru 4. aprila 1910. Sprva je kazalo, da bo vlada tudi zaradi posredovanja državnega zbora (resolucija tega zbora, naslovljena na vlado z dne 23. 6. 1910), spremenila zakon o ljudskem štetju. Tega pa ni storila, ker je sodila, »da bi se opirala poizvedba narodnosti na nekontroljiv moment, ki se v svojem bistvu določuje po pokolenju, krvnem mešanju in drugih, od znanosti še ne popolnoma poznanih okolnosti ter ni pripraven za statistično poizvedbo in določanje, kjer je zmeraj treba konkretnih dejstev«. ⁶ Zato je ostala v veljavi uredba ministra za notranje zadeve z dne 6. avgusta 1880, ki je uvajala rubriko občevalnega jezika. Uredba je dopolnjevala državni zakon o izvajanju ljudskega štetja z 29. marca 1869. Novoizvoljeni rektor dunajske univerze, prof. Edmund Bernatzik, je na primer 20. oktobra 1910 v svojem nastopnem govoru sodil drugače kot vlada: zagovarjal je kriterij ugotavljanja narodnosti in ne kriterij pogovornega jezika.

20. avgusta 1910 je minister za notranje zadeve Guido Haerdtl odredil izvedbo ljudskega štetja, ohranjena je bila rubrika pogovornega jezika. V ministrskem ukazu je bilo zapisano, da »narodnost ni primeren temelj za statistično popisovanje in določanje konkretnih dejstev«. Prav tako tudi ne materinščina, ki jo »določajo pogosto tudi čisto slučajne okoliščine«. O odredbi notranjega ministra, ki je izvedbo štetja poverilo posameznim občinam, je tržaško namestništvo obvestilo tudi goriško županstvo, ki je 12. septembra 1910 v enem izmed dopisov, povezanih z izvedbo štetja, napovedalo izid štetja v Gorici. Tržaškemu namestništvu je zagotavljalo, da sestavljata mestno prebivalstvo dve tretjini Italijanov in ena tretjina Slovencev in Nemcev.⁷

Nespremenjeno rubriko o pogovornem jeziku je slovenska javnost na Primorskem in tudi na Goriškem sprejela z neodobravanjem: »Pri nas na Goriškem je treba takojšnjega obširnega dela, kajti Lahi v Gorici hočejo sedaj požreti še več Slovencev kot pred 10 leti.«⁸ Podobno je slovenska politika delovala tudi v Trstu in do-

⁵ *Soča*, 3. 2. 1910, št. 13.

⁶ ŽIŽEK, Fran, O ljudskem štetju. V: *Veda* 1/1911, str. 25.

⁷ Archivio di Stato, Archivio storico del Comune di Gorizia, fascicoli separati, I serie (1802–1926), 1376.

⁸ *Soča*, 27. 8. 1910, št. 98.

godki, povezani s štetjem, so potekali v obeh mestih vzporedno ne le pri Slovencih. Slovenska javnost je bila tudi seznanjena z dogodki na Češkem ob štetju leta 1880, ko so pri naknadnem zasebnem ljudskem štetju ugotovili 180.000 Čehov večkot pri uradnem štetju.⁹

V Trstu in Gorici sta bila ustanovljena posebna slovenska nadstrankarska odbora, ki naj bi bedela nad potekom štetja in slovenske ljudi spodbujala, »da se ne daste izpodriniti z zemlje vaših očetov in da prebiva tod od nekdanj slovenski rod, ki zahteva zase enakih pravic!« S temi besedami je namreč končal večkrat objavljeni proglas *Deset zapovedi o ljudskem štetju za obmejne Slovence*. Slovenski tisk je polemiziral z italijanskim, saj je na primer tržaški *Il Piccolo* zapisal, da je za služkinjo, ki živi v Trstu, občevalni jezik tisti, ki se govori v družini, pri kateri prebiva. Tako tolmačenje je bilo v nasprotju z zakonodajo, ki je govorila, da se je treba izogniti »vsakega zavajanja z načinom vprašanja ter vplivanja na odgovor na ta vprašanja«. ¹⁰ Opozorila slovenske javnosti so merila predvsem na izvajalce štetja in na njihovo očitno pristranoskost. Na zborovanju pri Sv. Jakobu v Trstu 17. septembra 1910 je državni in deželni poslanec dr. Otokar Rybář izjavil, »da je ljudsko štetje pri nas politiško vprašanje«. ¹¹

V nedeljo, 2. oktobra 1910, je bilo podobno zborovanje v Gorici. Vodil ga je predsednik pripravljalnega odbora za ljudsko štetje, dr. Peter Medvešek. Ob zaključku srečanja je prebral resolucijo, s katero so zborovalci ugotavljali, »da se bo vršilo prihodnje ljudsko štetje v Gorici nepristransko in zahtevajo v ta namen, da se odvzame goriškem magistratu vodstvo ljudskega štetja radi kričečih nepravilnosti in krivic, ki jih je ta zakrivil o priliki zadnjega ljudskega štetja«. ¹² Na občnem zboru tržaškega političnega društva Edinost, 9. oktobra 1910, so udeleženci protestirali zoper popisovanje po »občevalnem jeziku« in ugotavljali, da je prebivalstvo tržaške okolice že toliko zrelo, da ne potrebuje pomoči občinskih števni komisarjev in da naj tako za mesto kot tudi za okolico velja štetje z naznanilnicam (popisnimi polami); tržaško namestništvo je taki zahtevi kljub nasprotovanju tržaškega magistrata ugodilo. To je bila na Tržaškem prva dobljena bitka v prizadevanjih Slovencev za korektno izvajanje štetja. ¹³

Velik del politične dejavnosti Slovencev na Primorskem v letu 1910, zlasti v nje-

⁹ *Soča*, 6. 9. 1910, št. 102.

¹⁰ *Soča*, 15. 9. 1910, št. 105.

¹¹ *Soča*, 20. 9. 1910, št. 107.

¹² *Soča*, 4. 10. 1910, št. 113.

¹³ ČERMELJ, Lavo, O ljudskem štetju v Trstu l. 1910. V: *Anali Jadranskega inštituta*, 2/1958, str. 12 (7–51).

govi drugi polovici, je bil namenjen ljudskemu štetju. Tudi v Gorici, kjer je bila pri reševanju problemov aktivnejša liberalna stran, se pravi, da je *Soča* več pisala od *Gorice* ali *Primorskega lista*. Temeljna skrb je bila posvečena zlasti Slovincem v mestih Gorica in Trst, da bodo pravilno izpolnili popisne liste, ki so se začeli razdeljevati v drugi polovici meseca decembra. Goriški magistrat je informacijo o štetju objavil na velikem plakatu, ki pa je bil natisnjen le v italijanskem jeziku. Še v času poteka štetja 3. januarja 1911 je *Soča* ugotavljala: »Izvršeno je! Nobenega dvoma ni, da je bil te dni slovenski narod grozovito osleparjen z občevalnim jezikom pri ljudskem štetju!«

Slovinci v Gorici so ugotavljali nepravilnosti, seveda v prvi vrsti pri izpolnjevanju rubrike pogovornega jezika in nato so opozarjali na domnevno pristranskost revizorjev, ki so svoj pregled opravili po končanem štetju. Revizorje je imenoval magistrat, med njimi ni bilo nobenega Slovence. Že 15. januarja 1911 je nadstrankarski odbor, ki je spremljal štetje, sklical sestanke na štirih različnih krajih Gorice. Na njih so udeleženci protestirali zoper delo magistrata in zahtevali, da opravi revizijo štetja goriško okrajno glavarstvo. Pri tem so na drug način sledili slovenskim Tržačanom, ki so zahtevo, da se štetje opravi na novo in da ga izvedejo državni organi, postavili na zborovanju v tržaškem Narodnem domu že 8. januarja 1911.¹⁴ Goričani pa so nato zahtevali revizijo revizije.¹⁵

Slovenski pripravljalni odbor za ljudsko štetje je prejemal pritožbe zaradi ugotovljenih nepravilnosti. Toda pritožbe so na magistrat pošiljali tudi nekateri goriški Italijani, ki da so jih popisovalci prišteli k Slovincem. Tako se je Lucia Selig že 4. januarja 1911 pritožila, kako je v njeni nenavzočnosti občinski uradnik zapisal, da se v njeni družini govori slovensko, kar pa ni res.¹⁶ V javnosti je tedaj, štirinajst dni po opravljenem štetju, krožila vest, da so našteli med 28.079 prebivalci Gorice 12.000 Slovencev.¹⁷ Ta številka je bila blizu slovenskim ocenam, ki so presojale, da živi v Gorici med 12.000 in 13.000 Slovencev. Slovenski državni poslanec Josip Fon je konec januarja vložil v državnem zboru interpelacijo o goriškem štetju,¹⁸ podatke mu je posredoval odbor za ljudsko štetje.

Slovinci so nestrpno pričakovali rezultate narodnostne statistike v Gorici. Teh podatkov še ni imel, ali pa jih ni želel sporočiti anagrafski urad goriške občine, ki je

¹⁴ Prav tam, str. 16–17.

¹⁵ *Soča*, 31. 1. 1911, št. 13.

¹⁶ Archivio di Stato, Archivio storico del Comune di Gorizia, fascicoli separati, I serie (1802–1926), 1376.

¹⁷ *Soča*, 19. 1. 1911, št. 8.

¹⁸ *Soča*, 26. 1. in 14. 3. 1911, št. 8 in 30.

njenemu vodstvu (*presidenza*) poročal 18. januarja 1911. V poročilu je zagotavljal, da se je popis prebivalstva izvršil regularno in v mejah tistega, kar določa zakon. Urad je tudi sporočal, da so v Gorici našeli 28.079 prebivalcev,¹⁹ število prebivalstva Gorice se je povečalo za 4.408 ljudi (18,62 %; leta 1900 je bilo 23.765 prebivalcev). Kasneje (7. 3. 1911) je vodja anagrafskega urada Dante Conforto poročal o kršitvah pri popisu in zoper ljudi, ki so napake zagrešili, bi bilo potreba ukrepati. 12. julija 1911, ko je Conforto poslal namestništvu v Trst pregled rezultatov štetja, je obenem povedal, da je k prirastku mestnega prebivalstva prispevala (21,66 %) nova bohinjska železnica (Transalpina). Omenil je še druge predele mesta, kjer se je povečalo število prebivalcev in končal razlago nekoliko turistično, da sodi sem tudi Rafut/Pristava »un dei punti più elevati della città e da cui si gode una panorama incantevole«. ²⁰ Nenavadno za uradni dopis. Za razliko od Trsta se goriški deželni parlament s štetjem ni posebej ukvarjal, ker ves časa poteka štetja in njegove revizije ni deloval.

Med čakanjem na rezultate štetja so nestrpnost nekoliko ublažile v mesecu maju in juniju 1911 državnozbornske volitve s predvolilnim dogajanjem vred. Konec julija 1911, potem ko so zaboji, napolnjeni z aparatom štetja, potovali po železnici na Dunaj, je namestništvo v Trstu seznanilo javnost s podatki o občevalnem jeziku prebivalcev Avstrijskega Primorja.

Zaustavili se bomo pri rezultatih štetja v Gorici. V članku *Slovenci grdo osleparjeni pri ljudskem štetju v Gorici* je *Soča*²¹ sporočila, da so v Gorici našeli le 6.653 Slovencev, a največ Italijanov 17.856. Poleg njih pa še 2.077 Nemcev, 87 Čehov, 59 Srbov oziroma Hrvatov, 6 Poljakov in 3 Madžare. Nekoliko bolj pisana je bila skupnost vojaštva mož (2.642), med njimi je bilo največ Nemcev (1.198) in Slovencev (971). Slovenci so bili ogorčeni.

27. julija 1911 je notranji minister Guido Haerdtl odobril revizijo štetja v Trstu, kar je dalo upanje Goričanom, da se bo revizija rubrike »občevalni jezik« opravila tudi v Gorici. V začetku septembra, ko se je delo pri reviziji v Trstu že začelo, je goriški pripravljalni odbor za ljudsko štetje poslal namestništvu ustrezno gradivo z namenom, da se revizija ponovi tudi v Gorici.²² Čez mesec dni je bila odobrena in za revizijo štetja je bila določena državna oblast, v Gorici goriško okrajno glavar-

¹⁹ Ta številka pa se je spreminjala, saj naj bi po končani reviziji v začetku februarja 1911 prebivalo v mestu 28.297 ljudi in tako naj bi se mesto od štetja leta 1900, povečalo za 4726 ljudi (*Soča*, 4. 2. 1911, št. 14) ali za 20,74 %.

²⁰ Archivio di Stato, Archivio storico del Comune di Gorizia, Atti presidenziali, B. 48, f. 177, 178.

²¹ *Soča*, 29. 7. 1911, št. 86.

²² *Soča*, 5. 9. 1911, št. 101.

stvo. Slovenci v Gorici so bili poklicani, da se udeležijo revizije: »Vaša sveta, rodoljubna dolžnost je, da se odzovete vsi, ki dobite z glavarstva vabilo radi ljudskega štetja, ter greste nemudoma na glavarstvo in tam, odgovorite jasno in točno na vsa vprašanja.«²³ V pričakovanju želenega izida revizije so pozivi znova opozarjali na ne povsem preverjeno dejstvo, da je magistrat prvotno, januarja 1911, naštel 11.000 Slovencev, katerih število se je po prvi reviziji, ki jo je opravil magistrat, zmanjšalo na 6.653. Mesec oktober je minil v spodbujanju ljudi, naj se javijo državnim organom, ki so preverjali popisne pole. Italijanska stran je revizijo skorajda prezrla. Liberalni goriški dnevnik *Corriere del Friuli* je v tistih dneh opozarjal, da ne bi Gorica doživela enake usode kot dalmatinska mesta Dubrovnik, Split in Šibenik.²⁴ Katoliški *L'Eco del Litorale* je opozarjal Italijane, naj ob morebitnem klicu na glavarstvo v zadevi revizije odgovorijo: »Smo Italijani«.²⁵ Trst in Gorica sta bila edina kraja monarhije, v katerih je bila opravljena revizija štetja.

Konec oktobra je bila revizija v Gorici opravljena. Uradni rezultati so bili objavljeni v listu *L'Osservatore triestino* (11. julij 1912), skoraj leto dni potem, ko je minister za notranje zadeve naročil revizijo štetja v Trstu. V Gorici je prebivalo 30.995 ljudi, med njimi 1.704 tujcev. Med 29.291 avstrijskimi državljani je bilo 14.812 Italijanov/Ladincev oziroma Furlanov (50,05 %), 10.790 Slovencev (36,83), 3.238 Nemcev (11,05 %), 78 srbohrvaško govorečih in 378 drugih (Čehi/Moravci/Slovaki, Poljaki, Ukrajinci, Romuni in Madžari).²⁶ Število Slovencev v Gorici se ni povsem ujemalo s predvidevanji, ki so krožila v javnosti. Ocenjevali so, da je v Gorici živelo okoli 12.000 Slovencev. Revizija je število slovensko govorečih povečala za 4.137 ali kar za 63,35 %. Kljub znatnemu povečanju števila Slovencev pa je časopisni komentar sodil: »Koliko pa se jih ni oglasilo, koliko njih se je zbalo laških gospodarjev, tako da lahko rečemo: še 2000 ni všteti med Slovence. Potem pade število Lahov na 12.000 in naraste število Slovencev na 12.000. Torej pol in pol!«²⁷ V Trstu je odstotek povišanja glasov znašal 50,39%, kar pomeni, da se je število Slovencev povzpelo od 37.063 na 56.916.

²³ *Soča*, 12. 10. 1911, št. 117.

²⁴ *Il Corriere del Friuli*, 24. 10. 1911, št. 242.

²⁵ *L'Eco del Litorale*, 25. 10. 1911, št. 193.

²⁶ Podatki o štetjih leta 1910 so povzeti iz publikacij: *Gemeindelexikon für das Österreichisch-illyrische Küstenland (Triest, Görz und Gradiska, Istrien) bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900*. Wien, 1906; *Spezialortsrepertorium für das Österreichisch-illyrische Küstenland bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910*. Wien, 1918.

²⁷ *Soča*, 13. 7. 1912, št. 79.

V celotni deželi Goriško-Gradiški je živelo 260.749 prebivalcev, od tega 10.828 tujcev. Med avstrijskimi državljani je bilo 154.564 (59,28%) Slovencev, 90.146 Italijanov/Ladincev oziroma Furlanov (36,06%), 4.480 (1,79%) Nemcev, srbohrvaško govorečih 187, drugih pa 544. Politični okraji Gorica (70.039 : 2.764), Sežana (29.497: 343) in Tolmin (37.889 : 29) so bili povsem slovenski, v okrajih Gradiška (26.263 : 4.656) in Tržič (45.935: 1.693) pa je bila večina italijanska. Kako pa z razmerami na nacionalno bolj ranljivih točkah? V kraju Dolenje v zahodnih Brdih so leta 1910 ugotovili 362 Italijanov in 10 Slovencev, deset let pred tem je v kraju živelo 6 Slovencev in 350 Italijanov. V Nabrežini leta 1910 pa 1.739 Slovencev, 215 Italijanov, deset let pred tem 1.428 Slovencev in 106 Italijanov. V občini Podgora pri Gorici pa 1.791 Slovencev in 212 Italijanov, deset let pred tem pa 3.405 Slovencev in 251 Italijanov.

Zadnje avstrijsko ljudsko štetje iz leta 1910 je zelo značilen in pomemben dogodek iz politične zgodovine Slovencev na Primorskem oziroma v Avstrijskem primorju. Značilen je zaradi ravnanja mestnih oblasti, ki so štetje izvajale. Pomemben pa zato, ker predstavlja politično zmago slovanskega prebivalstva, saj je oblast zaradi ugotovljenih nepravilnosti odredila revizijo štetja. Avstrijskem primorju je leta 1910 živelo, sledeč uradni statistiki, 827.269 avstrijskih državljanov. Med njimi je bilo 356.495 Italijanov, 266.614 Slovencev, 170.773 srbohrvaško govorečih, 29.077 Nemcev in 4.310 ostalih. Slovencev in Hrvatov (tudi Srbov) je bilo skupaj 437.387 in so predstavljali 52,87 %, Italijani pa 43,09 % prebivalstva.

THE POPULATION CENSUS CONDUCTED IN THE PROVINCE OF GORIZIA ON 31 DECEMBER 1910

SUMMARY

During the population census organised to collect the statistical data as of 31 December 1910 for the purposes of the state, the Slovenes, particularly those living in nationally mixed areas, tried to alert to possible abuses committed by census takers. In all Slovenian-inhabited provinces except Carniola, there were plenty of reasons why abuses might have taken place to their detriment. Especially in the Littoral, where the city authorities of Gorizia and Trieste aspired to reduce the number of Slovenes for political reasons.

At first it appeared that the government would amend the act on population

census also due to the intervention of the state assembly. But it did not, and on 20 August 1910 the minister of the interior ordered a population census to take place, without eliminating the column on the language of communication. The latter decision met with disapproval from the Slovenian population in the Littoral. Therefore, special non-party committees were set up in Trieste and Gorizia to keep a watchful eye on the counting and heighten the morale among the Slovenes. During a rally that took place at Sv. Jakob in Trieste on 17 September 1910 the state and provincial deputy Dr. Otokar Rybář stated that the population census was a political issue. On Sunday, 2 October 1910, a similar rally was organised in Gorizia. The people attending the event demanded that the Gorizia magistrate should be stripped of its powers due to flagrant irregularities and injustices it had committed during the last population census (1900). Most political activities in the Littoral in 1910, and especially in its second half, were dedicated to the population census.

In the province of Gorizia some municipalities began publishing the first census results from the beginning of February 1911 onwards. But the Slovenes waited for the results in the city Gorizia, convinced that the city magistrate had moulded the structure of the census. In January reviewers completed their job there, whom the Slovenes suspected of having reduced the number of their population in the city. The Slovenian public waited for the census results for a long time and would not obtain them before the end of July 1911. Census takers counted 6,653 Slovenes in Gorizia or, rather, persons who declared Slovene as their language of communication, 17,856 Italians, 2,077 Germans, 87 Czechs, 59 Serbo-Croatian speakers and three Hungarians. According to the 1910 census, the number of Slovenes in Gorizia rose from 4,754 to 6,653. Such a poor growth made it instantly clear that the population census was not carried out properly. A similar situation was to be found in Trieste.

The news that the government approved a revision of the population census in Trieste encouraged the Slovenes in Gorizia to demand similar actions. In October 1911 the revision was approved and at the end of the same month another census was carried out. The official results were as follows: the city had 30,995 residents, among them 1,704 foreigners; the 29,291 Austrian citizens included 14,812 Italians/Ladins and Friulis, respectively (50.05%), 10,790 Slovenes (36.83%), 3,238 Germans (11.05%), 78 Serbo-Croatian speakers and 378 others (Germans, Czechs/Moravian/Slovaks, Poles, Ukrainians, Romanians and Hungarians). The number of Slovenes in Gorizia was not in complete conformity with the expectations that circulated in public. According to the general estimates there were around 12,000

Slovenian residents in Gorizia at the time. The revision increased the number of Slovenian speakers by 4,137 or no less than 63.35%, and in Trieste the number of votes increased by 50.39%.

The last Austrian population census of 1910 was a very characteristic and important event in the political history of the Slovenes in the (Austrian) Littoral. It was characteristic above all because of the actions taken by the city authorities, which conducted the census. And it was important because it was seen as a political victory for Slovenian inhabitants, after the authorities were compelled to demand a revision of the census to remedy the established irregularities.

The 1910 census was used as evidence by both the Yugoslav and Italian side in setting the territorial claims during the peace negotiations after World War I and II.

LA GRANDE GUERRA E I MOVIMENTI DI POPOLAZIONE A GORIZIA

PAOLO MALNI¹

IL CENSIMENTO DEL 1910

Il censimento generale della popolazione dell'Impero asburgico effettuato nel 1910, più ancora dei precedenti, fu occasione non solo di raccolta di dati statistici quale fonte di conoscenza delle caratteristiche della popolazione della Monarchia, e quindi utili a programmare le politiche sociali ed economiche dello Stato, ma rifletté pienamente il livello delle tensioni nazionali tra le diverse componenti etniche. Nelle aree mistilingui, infatti, le operazioni di riscontro della nazionalità dei censiti, la loro elaborazione e la loro pubblicazione furono al centro di aspre polemiche e rivendicazioni di vario tipo.

Due sono le questioni principali: i criteri stabiliti per il censimento e le manipolazioni effettuate in sede di raccolta dei dati. Quanto alla prima, la scelta di utilizzare il criterio della lingua d'uso, anziché quello della lingua madre, portava con sé una quasi automatica sottovalutazione nei diversi contesti locali specifici delle minoranze nazionali, i cui membri spesso, per ragioni connesse al proprio lavoro o

¹ Paolo Malni, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, Villa Primc, Salita di Greta 38, I-34136 Trieste.

alle relazioni sociali, finivano per utilizzare prevalentemente – almeno in ambito pubblico – la lingua della maggioranza.

Bisogna, inoltre, aggiungere che una rilevazione censuaria per propria natura tende a restituire un'immagine statica del fenomeno censito: nel caso in questione i censimenti tendono a fissare l'appartenenza nazionale delle persone, non tenendo conto di tutte le situazioni non definite, come le famiglie miste ecc., e tendono quindi ad incasellare in un quadro rigido realtà che appaiono ben più complesse e fluide.

Per quanto riguarda in particolare l'identità slovena – ma un discorso analogo potrebbe esser fatto anche per le altre nazionalità presenti nel Litorale – Marta Verginella ha osservato:

»L'appartenenza nazionale non era definita una volta per tutte. L'impegno nazionale del padre nell'associazionismo sloveno non determinava in modo assoluto l'appartenenza del figlio, né l'appartenenza nazionale della madre decretava la lingua d'educazione dei figli. Il corpo della nazione era mobile, soggetto ad erosione ma anche capace di erodere. Si espandeva e si ritraeva secondo i reticoli, gli spazi e le pratiche sociali, le strategie di sopravvivenza, le scelte matrimoniali o i percorsi di ascesa sociale.«²

In sostanza si può concordare con quanto affermato da Marina Rossi:

»Nei territori dell'ex Litorale austriaco la lingua d'uso non coincide necessariamente con la radice etnica, così come quest'ultima non corrisponde sempre all'identità nazionale o culturale.«³

E io aggiungerei che la patria legale spesso non coincide con la patria ideale.

Il secondo aspetto riguarda le manipolazioni dei dati censuari, a proposito delle quali proprio il censimento del 1910 fu occasione di scontri e polemiche. Infatti, in prima battuta la rilevazione fu gestita dai comuni e ciò comportò in diversi casi da parte dei funzionari preposti alle operazioni, appartenenti per lo più alle maggioranze nazionali che governavano i diversi enti locali, un'azione volta a incrementare quanto più possibile il numero dei cittadini appartenenti alla propria nazionalità. È quanto accadde a Trieste e Gorizia, in proporzioni tali da sollevare accese proteste da parte slovena, che culminarono con un reclamo della società »Edinost« alla Luogotenenza del Litorale di Trieste e in un'interrogazione da parte del deputato

² VERGINELLA, Marta, *Il confine degli altri. La questione giuliana e la memoria slovena*. Roma: Donzelli, 2008, p. 96.

³ ROSSI, Marina, *Irredenti giuliani al fronte russo. Storie di ordinaria diserzione, di lunghe prigionie e di sospirati rimpatri (1914–1920)*. Udine: Del Bianco, 1998, p. 11.

Rybař al Ministero dell'Interno, volti ad ottenere una revisione del censimento. Il Luogotenente Hohenlohe recepì l'istanza e dispose una revisione delle schede censite, tanto a Trieste che a Gorizia, revisione i cui esiti portarono ai dati definitivi che vennero pubblicati dalla *Statistischen Zentralkommission*,⁴ e che costituiscono i dati ufficiali a cui normalmente si fa riferimento. La revisione comportò una notevole diminuzione del numero dei censiti con lingua d'uso italiana ed un parallelo aumento di quelli parlanti sloveno, tanto a Trieste quanto a Gorizia.⁵

Uno studio di Diego de Castro risalente al 1946, ma i cui risultati furono pubblicati solo nel 1977,⁶ condotto mediante un'analisi delle schede originali del censimento del 1910, oltre che degli atti conservati nell'archivio della Luogotenenza del Litorale, giunge alla conclusione che vi furono sicuramente delle manipolazioni in senso pro-italiano da parte dei rilevatori del comune di Trieste, ma documenta anche pratiche altrettanto scorrette messe in atto dalla commissione incaricata dalla Luogotenenza. Lo studioso triestino sottolinea che tra i componenti della commissione non vi era nessun membro di nazionalità italiana e che l'organo obbediva ad una logica politica – sostenuta da Hohenlohe – volta a contrastare l'influenza degli italiani nel Litorale, di cui si temevano le derive irredentistiche, e ad appoggiare le comunità slovene e croate, nella convinzione che queste fossero più fedeli alla Monarchia asburgica.

De Castro, per Trieste, conclude proponendo delle cifre intermedie tra quelle rilevate dal comune e quelle ufficiali risultanti dalla revisione. Per quanto riguarda Gorizia si limita a fornire le due serie di dati, ma, non avendo compiuto un'analisi sulla documentazione originale, senza proporre una propria valutazione della consistenza delle comunità linguistiche presenti in città.

La tabella che segue riproduce quella riguardante Gorizia pubblicata da de

⁴ K.K. STATISTISCHEN ZENTRALKOMMISSION, *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern*, 1. Band, 1. Heft, *Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung*, Wien: K.K. Hof- und Staatsdruckerei, 1912 (Tabelle III, *Die anwesende Bevölkerung nach der Religion und die Bevölkerung österreichischer Staatsbürgerschaft nach der Umgangssprache*, pp. 52–53).

⁵ SCHIFFRER, Carlo, *La questione etnica ai confini orientali d'Italia*. Trieste: Italo Svevo, 1991 [1^a ed. Trieste: 1946]; PURINI, Piero, *Metamorfosi etniche. I cambiamenti di popolazione a Trieste, Gorizia, Fiume e in Istria. 1914–1975*, Udine: Kappa Vu, 2010, pp. 15–18.

⁶ DE CASTRO, Diego, *La revisione luogotenenziale del censimento austriaco del 1910 a Trieste*, in «Rivista italiana di Economia Demografia e Statistica», vol. XXXI, 1977, pp. 135–180. Il lavoro originario di de Castro fa parte dei tentativi di fornire ai rappresentanti italiani alla Conferenza della pace di Parigi un supporto documentario alle tesi italiane favorevoli all'assegnazione di Trieste e Gorizia all'Italia.

Castro;⁷ le cifre indicate come »totale dopo la revisione« – comprendenti quindi i militari, buona parte dei quali presenti in città solo per il periodo del servizio di leva – sono quelle riportate nei compendi statistici sommari che abitualmente vengono citati nelle pubblicazioni successive.

RISULTATI	LINGUE						
	tedesco	italiano	sloveno	altre lingue slave	altre lingue d'uso	popolazione indigena	popolazione totale
del Municipio	2.077	17.856	6.653	152	3	25.741	28.298
della revisione	2.040	14.720	9.819	168	3	26.750	28.252
più militari	1.198	92	971	277	3	2.541	2.642
totale dopo la revisione	3.228	14.812	10.790	445	6	29.291	30.995
variazione	+ 37	- 3.136	+ 3.166	+ 16	0	+ 9	+ 55

Non disponendo di un'analisi sulle schede di censimento riguardanti Gorizia, si può solamente supporre in via ipotetica che anche nel capoluogo isontino si siano verificate manipolazioni analoghe a quelle avvenute a Trieste, ma non è possibile quantificare la loro entità. Le cifre risultanti dalla rilevazione comunale e quelle ufficiali, dunque, possono solo esser considerate come dei massimi e minimi relativamente alla consistenza delle diverse comunità linguistiche cittadine. I dati dei censimenti, quindi, per quanto riguarda l'appartenenza nazionale, non vanno presi come una descrizione oggettiva e precisa delle diverse identità, ma solamente come un indicatore di massima, che va fatto interagire con quanto ci può venire dalle più svariate fonti di cui disponiamo.

Nel complesso, comunque, i dati del censimento del 1910 disegnano un quadro che vede – per quanto riguarda i cittadini austriaci – una maggioranza della popolazione goriziana di lingua italiana, una consistente minoranza slovena e una più piccola, ma non certo trascurabile minoranza tedesca. Va però osservato che a Gorizia risultavano presenti anche 1.704 cittadini stranieri (tra cui venivano annoverati anche i sudditi della parte ungherese dell'Impero), dei quali 1.110 erano *Reichsitaliener*,⁸ o »regnicoli«, cittadini italiani immigrati in Austria, spesso

⁷ Ivi, p. 149.

⁸ K.K. STATISTISCHEN ZENTRAALKOMMISSION, *Die Ergebnisse der Volkszählung...*, 2. Band, 2. Heft, *Die Ausländer in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern*, Wien: K.K. Hof- und Staatsdruckerei, 1913 (Tabelle I, *Die Staatsfremden in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern nach ihrer Anwesenheit in den einzelnen politischen Bezirken*, pp. 7–9).

da lunghi anni e talvolta da più generazioni;⁹ tra questi venivano compresi anche quanti – soprattutto donne – avevano acquisito la cittadinanza italiana per matrimonio e che non sempre erano di madrelingua italiana, anche se è plausibile pensare che tale fosse la loro lingua d'uso, per lo meno in ambito familiare. La componente »regnicola« della città, se da un punto di vista giuridico può essere definita »straniera«, di fatto non ha meno titolo ad essere considerata »goriziana« rispetto alle persone di recente immigrazione in città da altre regioni dell'Impero asburgico.

Ci sono altri dati del censimento del 1910 che vale la pena analizzare, anche se ben di rado vengono citati, e che riguardano il rapporto tra la popolazione presente, la nascita e la pertinenza (*Heimathberechtigkeit*), ossia quel legame giuridico che in Austria definiva il rapporto cittadini/territorio e che potremmo definire residenza legale. La tabella seguente riporta, in dati percentuali, la pertinenza e la nascita delle persone presenti a Gorizia al momento del censimento.¹⁰

Per un lettura corretta della tabella, si tenga conto che la pertinenza non si acquisiva automaticamente nel momento in cui ci si trasferiva in un altro comune, ma – eccettuati una serie di casi quali matrimonio, assunzione di un impiego pubblico ed altre fattispecie particolari – erano necessari ben dieci anni di residenza continuativa per poter richiedere la pertinenza in un comune, con tutto ciò che comportava in termini di doveri, ma anche di diritti.¹¹ Ne consegue che la presenza di una larga parte di popolazione non pertinente può essere indice di un'immigrazione recente.

Benché in questi dati siano compresi i militari, che incidono in modo significativo sulle percentuali relative ai pertinenti e ai nati in Carniola e soprattutto in Stiria,

⁹ Si pensi, ad esempio, che su 10.820 abitanti della Contea di Gorizia e Gradisca classificati come stranieri, dei quali 8.947 erano cittadini italiani, ben 4.458 erano nati nella contea stessa, percentuale molto più alta che in altri Länder austriaci: K.K. STATISTISCHEN ZENTRAALKOMMISSION, *Die Ergebnisse der Volkszählung*. 1. Band, 2. Heft, *Die Bevölkerung nach der Gebürtigkeit, Religion und Umgangssprache in Verbindung mit dem Geschlechte, nach dem Bildungsgrade und Familienstande*. Wien: K.K. Hof- und Staatsdruckerei, 1914 (Tabelle IX, *Umgangssprache und Bildungsgrad in Verbindung mit den Geburtsländern*, p. 74).

¹⁰ I dati sono un'elaborazione di quelli riportati in K.K. STATISTISCHEN ZENTRAALKOMMISSION, *Die Ergebnisse der Volkszählung...*, 1. Band, 2. Heft, *Die Bevölkerung nach der Gebürtigkeit, Religion und Umgangssprache...*, cit. (Tabelle I, *Verhältnis der anwesenden zur Geburtsbevölkerung*, p. 4; Tabelle IV, *Die Bevölkerung grösserer Städte nach der Gebürtigkeit*, pp. 26–27); 2. Band, 1. Heft, *Heimatrechtsverhältnisse*, Wien: K.K. Hof- und Staatsdruckerei, 1912, (Tabelle I, *Die anwesende Bevölkerung nach ihrer Heimathberechtigung*, pp. 59–78; Tabelle III, *Verhältnis der anwesenden zur rechtlichen Bevölkerung*, p. 215).

¹¹ Una scheda sintetica sulla pertinenza in CECOTTI, Franco (a cura di), *»Un esilio che non ha pari.« 1914–1918. Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria*. Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 2001, pp. 53–54.

Censimento 1910 a Gorizia: rapporto tra abitanti presenti, pertinenti e nati			
su 100 persone presenti a Gorizia sono pertinenti		su 100 persone presenti a Gorizia sono nate	
al Comune di Gorizia	42,0	nel Comune di Gorizia	43,5
ad un altro distretto della Contea:	29,3	in un altro distretto della Contea:	25,9
<i>di cui al distretto di Gorizia circondario</i>	<i>19,1</i>	<i>di cui nel distretto di Gorizia circondario</i>	<i>15,1</i>
<i>al distretto di Gradisca</i>	<i>4,3</i>	<i>nel distretto di Gradisca</i>	<i>4,5</i>
<i>al distretto di Tolmino</i>	<i>2,5</i>	<i>nel distretto di Tolmino</i>	<i>2,9</i>
<i>al distretto di Monfalcone</i>	<i>2,1</i>	<i>nel distretto di Monfalcone</i>	<i>1,9</i>
<i>al distretto di Sesana</i>	<i>1,2</i>	<i>nel distretto di Sesana</i>	<i>1,4</i>
ad un altro Land della Monarchia:	23,2	in un altro Land della Monarchia:	24,4
<i>di cui alla Carniola</i>	<i>5,3</i>	<i>di cui in Carniola</i>	<i>5,1</i>
<i>alla Stiria</i>	<i>6,1</i>	<i>in Stiria</i>	<i>5,8</i>
<i>a Trieste</i>	<i>2,1</i>	<i>a Trieste</i>	<i>3,1</i>
<i>all'Istria</i>	<i>2,1</i>	<i>in Istria</i>	<i>2,8</i>
<i>alla Carinzia</i>	<i>1,7</i>	<i>in Carinzia</i>	<i>1,8</i>
ad uno Stato estero	5,5	in uno Stato estero	6,2

appare evidente come una quota rilevante di goriziani provenisse da aree in cui la lingua slovena era maggioritaria, quando non pressoché esclusiva. Il »serbatoio« più rilevante per l'incremento della popolazione cittadina era poi il distretto di Gorizia circondario, i cui comuni – ad eccezione di Lucinico, paese friulano-italiano con una piccola minoranza slovena (8,3%) e Podgora, dove era presente una ristretta minoranza italiana (6,3%)¹² – erano abitati da una popolazione quasi esclusivamente slovena.

Anche consultando i dati relativi ai saldi naturali e migratori della popolazione, si giunge a conclusioni non troppo distanti. Nel decennio 1900–1910 gli abitanti di Gorizia erano cresciuti da 25.432 a 30.995, con un aumento del 21,9%, ma con un saldo naturale negativo, visto che i morti avevano superato i nati vivi di 942 unità. L'aumento quindi era da ascrivere tutto all'immigrazione, che con 6.505 persone aveva fatto segnare un incremento del 25,6%. Nello stesso arco di tempo, mentre anche il distretto di Monfalcone faceva registrare un forte aumento di popolazione – effetto evidente della nascita del cantiere e dello sviluppo industriale della città – i distretti di Gorizia circondario, Tolmino e Sesana crescevano a ritmi molto più

¹² K.K. STATISTISCHEN ZENTRALKOMMISSION, *Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder. VII. Österreichisch-illyrisches Küstenland*, Wien: K.K. Hof- und Staatsdruckerei, 1918, pp. 9–10; il repertorio è basato sul censimento del 1910. Naturalmente nel valutare questi dati valgono le considerazioni esposte in precedenza.

modesti, visto che a saldi naturali positivi abbastanza sostenuti faceva riscontro un movimento migratorio piuttosto consistente.¹³

A riprova dell'importanza di questi flussi, sta il fatto che il numero delle persone presenti a Gorizia e pertinenti al comune stesso, che nel 1890 e 1900 superava, sia pur di poco, il 50% (51,4 nel 1890 e 52,8 nel 1900), nel 1910 era sceso al 42%, un fenomeno che si spiega solo in parte con l'aumento dei militari.

L'impatto di questi movimenti di popolazione sulla composizione linguistica e nazionale della città risulta evidente se si opera un raffronto anche con i dati ricavati dai censimenti del 1890¹⁴ e 1900,¹⁵ tenendo presente però che i criteri di rilevazione erano basati sempre sulla lingua d'uso, ma che, a differenza del 1910, non vi fu nessuna revisione ufficiale dei risultati. È quindi ipotizzabile che vi fosse stata anche allora una sopravvalutazione della componente italiana, come del resto i dati della revisione del 1910 probabilmente sopravvalutano il numero dei parlanti sloveno.

Nel loro assieme questi dati, e gli altri elementi cui si è accennato, mostrano chiaramente come i flussi migratori verso la città – dovuti in particolare al suo sviluppo industriale e commerciale – avessero fatto incrementare soprattutto la componente slovena della popolazione cittadina, mentre lo sviluppo del polo d'attrazione di Monfalcone dirottava verso la città dei cantieri una parte di quella popolazione del Friuli orientale che in precedenza gravitava su Gorizia.

¹³ K.K. STATISTISCHEN ZENTRALKOMMISSION, *Die Ergebnisse der Volkszählung*, 1. Band, 1. Heft, *Die summarischen Ergebnisse*, (Tabelle III, *Zunahme und Abnahme der Anwesenden Bevölkerung, tatsächliche, durch natürliche und Wanderbewegung; Dichtigkeit*, p. 32).

¹⁴ K.K. STATISTISCHEN ZENTRALKOMMISSION, *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern*, XXXII. Band, 1. Heft, *Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung*. Wien: K.K. Hof- und Staatsdruckerei, 1892 (*Anwesende in den im Reichsrathe vertretenen Ländergebiete zuständige Bevölkerung nach der Umgangssprache*, p. 144); XXXII. Band, 5. Heft, *Die Ausländer in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, sowie die Angehörigen dieser letzteren im Ausland*. Wien: K.K. Hof- und Staatsdruckerei, 1895 (I. *Die Staatsfremden nach Aufenthaltsbezirken*, pp. 4–5);

¹⁵ K.K. STATISTISCHEN ZENTRALKOMMISSION, *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern*, LXIII. Band, 2. Heft, *Die Bevölkerung nach den Grössenkatogorien der Ortschaften, nach Gebürtigkeit, Confession, Familienstand, Umgangssprache und Bildungsgrad, sowie nach der Geburtigkeit in Verbindung mit der Umgangssprache und dem Bildungsgrade*. Wien: K.K. Hof- und Staatsdruckerei, 1902 (*Anwesende in den im Reichsrathe vertretenen Ländergebiete zuständige Bevölkerung nach der Umgangssprache*, p. 69); LXIV. Band, 2. Heft, *Die Ausländer in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, sowie die Angehörigen dieser letzteren im Auslande*. Wien: K.K. Hof- und Staatsdruckerei, 1905 (I. *Die Staatsfremden 1900 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern nach ihrer Anwesenheit in den einzelnen politischen Bezirken*, pp. 4–5)

LE COMUNITÀ NAZIONALI A GORIZIA 1890-1910				
Anno censimento	Cittadini austriaci (militari inclusi) secondo la lingua d'uso Percentuale sul totale della popolazione			Stranieri
	tedeschi	sloveni	italiani	Sudditi italiani (% su totale popolazione)
1890	6,9	16,3	68,1	3,8
1900	10,8	18,7	63,3	5,2
1910 (<i>dati Comune</i>)	10,6	24,6	57,9	5,2
1910 (<i>dati ufficiali</i>)	10,4	34,8	47,8	3,6

L'aumento dei parlanti sloveno, naturalmente, rifletteva anche un rafforzamento della coscienza identitaria della comunità slovena e una minor incidenza dei processi di assimilazione culturale alla maggioranza italiana che avevano operato in passato. A questi elementi faceva riferimento Henrik Tuma nella sua autobiografia, quando – dopo aver affermato che al suo arrivo, nel 1894, »la città aveva un volto completamente italiano« – ed aver descritto i progressi delle organizzazioni sociali, politiche ed economiche slovene, che avevano portato ad una crescita del ceto medio sloveno e ad un »rapido risveglio« e »rafforzamento della componente slovena di Gorizia«, concludeva che »Gorizia stava diventando slovena: era solo questione di tempo.«¹⁶

Una realtà, quella evocata da Tuma, che era naturalmente vista con forte preoccupazione da parte dell'élite politica e sociale italiana di Gorizia, che temeva di perdere il primato che a lungo aveva mantenuto sulla città, timore che concorre a spiegare l'inasprirsi delle posizioni in campo nazionale e l'orientamento sempre più marcatamente irredentista della componente italiana della città.¹⁷

La Gorizia del 1910 era sì una realtà in cui lingue e culture differenti convivevano in un rapporto dinamico, ma era anche una realtà spesso conflittuale, la cui evoluzione dipendeva dalle trasformazioni sociali ed economiche della città, così come dagli sviluppi culturali e politici delle diverse comunità nazionali, nonché – naturalmente – dagli eventi della politica internazionale che ne determinarono i destini.

¹⁶ TUMA, Henrik, *Dalla mia vita. Ricordi, pensieri e confessioni*. Trieste: Devin, 1994 [ed. originale *Iz mojega življenja*. Ljubljana: 1937], pp. 318–320.

¹⁷ Su Gorizia fra '800 e '900 cfr. FABI, Lucio, *Storia di Gorizia*. Padova: Il Poligrafo, 1991; FERRARI, Lilliana, *Gorizia ottocentesca, fallimento del progetto della Nizza austriaca*, in FINZI, Roberto – MAGRIS, Claudio – MICCOLI, Giovanni (a cura di), *Storia d'Italia. Le Regioni dall'Unità ad oggi, Il Friuli – Venezia Giulia*, vol. I, Torino: Einaudi, 2002, pp. 313–375.

LA PRIMA GUERRA MONDIALE

Questo quadro variegato e complesso venne, infatti, ripetutamente modificato dalle vicende legate alla Prima guerra mondiale, che di volta in volta colpirono l'una o l'altra componente della città, a seconda delle particolari contingenze belliche e di chi esercitò il controllo su Gorizia. Le logiche delle diverse autorità che amministrarono la città obbedivano ad esigenze militari e pretese di fedeltà politica che non tenevano in nessun conto il peculiare carattere plurinazionale di Gorizia ed ebbero l'effetto complessivo di produrre un lento ma inesorabile svuotamento della città.

Subito dopo lo scoppio della guerra, nel 1914, le autorità asburgiche iniziarono a colpire i reali o supposti nemici dell'Impero: una lista rinvenuta presso l'Österreichisches Staatsarchiv di Vienna elenca 63 goriziani di nazionalità slovena arrestati con l'accusa di essere filo-russi o filo-serbi.¹⁸ Tra questi alcune delle personalità di spicco della comunità slovena cittadina, come il vice-presidente della Giunta provinciale Aloiz Franko o il giornalista e politico Andrej Gabršček: questi ultimi vennero in seguito rilasciati, come altri, ma una parte degli arrestati venne internata nella Monarchia asburgica o deferita ai tribunali.

Contemporaneamente la mobilitazione ordinata dai comandi militari iniziava a drenare risorse umane per i vari fronti su cui erano impegnate le truppe austriache. Le varie leve, l'ultima delle quali una leva di massa attuata alla vigilia dell'intervento italiano nel conflitto, portarono lontano dalla città diverse migliaia di goriziani, destinati soprattutto al fronte orientale e a quello balcanico. Sul numero degli arruolati, così come su quello dei caduti, non sono ancora state pubblicate ricerche complete e si è ancora in attesa di conoscere in modo articolato i destini cui andarono incontro i goriziani che vestirono il *Feldgrau*.

Collegato almeno in parte alle chiamate alle armi è il fenomeno del fuoriuscitismo: durante il periodo della neutralità italiana, infatti, un certo numero di goriziani espatriò in Italia, qualcuno legalmente – per lo meno finché fu possibile oltrepassare il confine – altri, specie se soggetti ad obblighi militari, clandestinamente.¹⁹ C'era poi chi si trovava già all'estero, specie in Italia, e vi rimase, evitando

¹⁸ Österreichisches Staatsarchiv (ÖSA), Allgemeine Verwaltungsarchiv (AVA), Ministerium des Innern (MI), Präsidium (Präs), 22/Küstl, b. 2123, z. ad 15778/16, *Übersicht der im Küstenlande verhafteten Südslaven*; la lista proviene dalla Luogotenenza del Litorale di Trieste e deve essere stata compilata tra il 1915 e il 1916.

¹⁹ TODERO, Fabio, *Morire per la patria. I volontari del »Litorale Austriaco« nella Grande Guerra*. Udine: Gaspari, 2005; DEL BIANCO, Giuseppe, *La guerra e il Friuli*, vol. I, *Irredentismo – Neutralità – Intervento*. Udine: Del Bianco, 1937.

di rispondere alle chiamate di leva. Anche sui fuorusciti non si possiedono dati definitivi: una lista del Capitanato distrettuale di Gorizia del febbraio 1916 elenca 82 goriziani fuorusciti (68 uomini e 14 donne, per lo più familiari dei primi), tra cui esponenti di spicco della borghesia liberal-nazionale cittadina e molti studenti,²⁰ ma probabilmente l'elenco non è completo. Le motivazioni che spinsero questi goriziani a varcare la frontiera non sono tutte uguali: c'è chi oltrepassò la frontiera per contribuire alla causa irredentista o arruolarsi nell'esercito italiano, chi voleva evitare i pericoli della guerra recandosi al sicuro, lontano dal confine, e chi semplicemente intendeva evitare la chiamata alle armi. Non pochi goriziani si stabilirono ad Udine, dove furono attivi nelle fila della propaganda irredentista: è il caso del pro-sindaco di Gorizia Vittorio Cesciutti, che troviamo di frequente nelle cronache udinesi delle varie manifestazioni patriottiche degli anni di guerra, o di Attilio Venezia, animatore del giornale interventista «Ora o mai!», che poi si arruolò nell'esercito italiano.

I volontari »irredenti« nelle file dell'esercito italiano saranno nel complesso un centinaio,²¹ 15 dei quali caduti, ed una quindicina di goriziani già combattenti nell'esercito austriaco e fatti prigionieri in Russia si arruoleranno nel Corpo di spedizione italiano in Estremo Oriente.²² Va detto a questo proposito, come ha dimostrato Fabio Todero,²³ che una parte dei volontari irredenti erano in realtà cittadini italiani e pertanto tenuti al servizio militare; questa loro »qualità« emerge anche dalla lettura dei dati biografici riportati dalle varie pubblicazioni commemorative. Ciò nulla toglie ai loro ideali patriottici, ma a rigore questi combattenti possono sì esser classificati come goriziani (sia pur regnicoli) ma non come volontari irredenti. L'operato dei compilatori degli elenchi può essere spiegato sia con la volontà di ricomprendere anche costoro nel novero del volontariato, senza fare distinzione di cittadinanza legale, sia con l'intento di dare maggior rilievo numerico al fenomeno.

²⁰ Archivio di Stato di Trieste (ASTs), Luogotenenza del Litorale (LL), Atti presidiali (Pres), b. 408, z. 1555/192, Bezirkhauptmannschaft (BH) Görz, *Verzeichnis jener personen, welcher seit August 1914, ins Ausland geflüchtet sind*, s.d. (ma estate 1915).

²¹ *Volontari delle Giulie e di Dalmazia*, dati raccolti e ordinati a cura di Federico Pagnacco, Trieste: Compagnia volontari giuliani e dalmati, 1930; il testo – ancor oggi punto di partenza per le ricerche in materia – riporta in totale 115 volontari da Gorizia, compresi gli ex prigionieri in Russia.

²² Sui prigionieri in Russia cfr. ROSSI, Marina, *I prigionieri dello Zar. Soldati italiani dell'esercito austro-ungarico nei lager della Russia (1914–1918)*. Milano: Mursia, 1997; Rossi, *Irredenti giuliani al fronte russo*; MEDEOT, Camillo (a cura di), *Friulani in Russia e in Siberia 1914–1918*. Gorizia: Pelican, 1978.

²³ TODERO, *Morire per la patria*.

Durante il periodo della neutralità partirono pure, ma diretti verso l'interno dell'Impero, specie per centri come Vienna e Graz, membri di famiglie nobili o facoltose, che avevano risorse e conoscenze tali da permettere loro di allontanarsi dal pericolo imminente. Si tratta in un certo senso di profughi, ma di una categoria ben diversa dalla massa dei fuggiaschi, visto che ricchezze e relazioni renderanno loro ben più sopportabile l'esilio.

Coll'avvicinarsi del maggio 1915 gli espatri si intensificarono. Partirono sempre più numerosi anche i regnicoli, per non trovarsi nella spiacevole condizione di sudditi di uno stato nemico, esposti alle probabili misure di ritorsione che l'Austria avrebbe preso – ed effettivamente prese – nei loro confronti, anche se molti avevano sempre vissuto a Gorizia e dell'Italia conoscevano ben poco. Il flusso delle partenze naturalmente crebbe man mano che la situazione politica andava precipitando verso il conflitto, per raggiungere il suo apice nei giorni immediatamente precedenti l'intervento italiano; non abbiamo, purtroppo, dei dati precisi su queste partenze. Si trattava comunque di esistenze che venivano sconvolte, di beni che venivano abbandonati, di vite che improvvisamente precipitavano nell'incertezza: solo una parte dei regnicoli »goriziani« aveva parenti o altri punti d'appoggio in Friuli o in qualche altra regione italiana. Tra di loro poi vi erano anche persone, specie donne, nate cittadine austriache – e in qualche caso di madrelingua non italiana – e divenute regnicole per matrimonio. Molti di questi vissero il periodo bellico in Italia come profughi, al pari degli evacuati dal fronte, spesso negli stessi luoghi ed ospiti delle stesse istituzioni assistenziali.²⁴

Non tutti partirono per l'Italia. Una lista del Capitanato distrettuale di Gorizia dei primi del luglio 1915 contiene ben 162 nomi di regnicoli del distretto di Gorizia – quindi essenzialmente della città e di Lucinico – internati tra il 23 maggio e il 30 giugno, in grande maggioranza uomini. Il grosso degli internamenti avvenne in due tornate: 52 il 23 maggio e altri 88 tra il 29 maggio e l'1 giugno; gli altri a piccoli gruppi nelle settimane seguenti.²⁵ Con ogni probabilità gran parte degli internati erano uomini atti al servizio militare, il cui internamento aveva la precedenza. Altri regnicoli, per lo più donne, bambini, anziani, malati, ecc., vennero in un primo tempo lasciati nelle loro dimore e solo in seguito inviati nei luoghi di concentramento.

Non sappiamo quali ragioni spinsero questi regnicoli a rimanere a Gorizia no-

²⁴ BIONDI, Neva, *Regnicoli. Storie di sudditi italiani nel Litorale austriaco durante la prima guerra mondiale*, in Cecotti (a cura di) »Un esilio che non ha pari«, pp. 49–69.

²⁵ ASTs, LL, Pres, b. 402, BH Görz a LL, 4.7.1915, *Verzeichnis über die in der Zeit von 23. Mai bis 30. Juni von der Stadt Görz u. Bezirk internierten Reichsitaliener und staatsangehörige Italiener.*

nostante l'incombere della guerra: in qualche caso l'attaccamento a cose e persone, forse la speranza che all'ultimo momento il conflitto venisse evitato, ma forse anche la volontà di evitare – per chi era in età di leva – di essere spediti al fronte. A più d'uno la probabile prigionia dovette apparire, in fin dei conti, il male minore. Il loro destino furono i campi di internamento (Katzenau, presso Linz, e, in un primo tempo, Wagna, in Stiria), da dove nell'estate 1915 una parte (donne, bambini e anziani) venne trasportata in Italia attraverso la neutrale Svizzera, a seguito di un accordo sullo scambio di civili non atti alle armi. Altri, soprattutto se in possesso di professionalità specifiche, vennero sì internati, ma non nei campi, bensì a piccoli gruppi nelle più svariate località ed impiegati in qualche attività lavorativa, tanto che la loro condizione, formalmente d'internamento, di fatto era quella di un confino.

Subito dopo i regnicoli furono i goriziani di cittadinanza austriaca ma di lingua italiana e sentimenti irredentisti a sperimentare la repressione delle autorità asburgiche: la lista di cui sopra elenca 32 internati il 29 maggio ed altri 6 a fine giugno. Tali internamenti di persone »politicamente inaffidabili« (*politisch unverlässichen*) continuarono per tutto il periodo in cui Gorizia fu in mano austriaca; alla fine della guerra il numero dei goriziani internati o confinati per motivi politici supererà il centinaio.²⁶ Tra questi diversi esponenti dell'élite cittadina e del partito liberal-nazionale, con in testa il podestà Giorgio Bombig, che venne destituito dalla carica e internato a Göllersdorf, uno dei campi di internamento, assieme Mitterngrabern e Oberhollabrunn – tutti in Austria Inferiore – in cui fu rinchiuso un alto numero di goriziani. Graz e Leibnitz, in Stiria, e Pöggstall, in Austria Inferiore, furono invece i luoghi che ospitarono un maggior numero di confinati goriziani.²⁷

Come nel caso degli internati di nazionalità slovena, lo stato di guerra e la conseguente sospensione delle garanzie costituzionali, nonché – nel caso degli italiani – il venir meno dei motivi di opportunità diplomatica, lasciavano mano libera all'azione degli organi di polizia, che attuavano con tutta evidenza dei piani predisposti da tempo, volti ad eliminare qualsiasi forma di opposizione nazionale che potesse costituire un pericolo per l'integrità dello Stato e per il pieno controllo da parte delle autorità militari di aree ritenute di interesse strategico nella conduzione delle operazioni belliche.

²⁶ L'elenco più completo, benché non esaustivo, degli internati in appendice a KERS, Ettore, *I deportati della Venezia Giulia nella Guerra di Liberazione*, Milano: Caddeo, 1923.

²⁷ Sugli internati cfr. CECOTTI, Franco, *Internamenti di civili durante la Prima guerra mondiale. Friuli austriaco, Istria e Trieste*, in Cecotti (a cura di) »Un esilio che non ha pari«, pp. 71–97.

I movimenti di popolazione i cui si è parlato finora, benché significativi da un punto di vista politico e nazionale, lo sono molto meno – eccettuati i richiami alle armi – per quanto riguarda la dimensione quantitativa, situandosi nell’ordine delle centinaia di persone. Il grosso della popolazione goriziana, invece, condivise, in tempi, modi e luoghi diversi l’esperienza della profuganza.

Gorizia non venne evacuata all’inizio del conflitto, sia per i problemi che lo spostamento di un’ingente massa di persone avrebbe comportato, sia perché la presenza dei civili – secondo le valutazioni dei comandi austriaci – avrebbe garantito la copertura alle truppe, in quanto si riteneva che gli italiani non avrebbero bombardato massicciamente la città finché essa fosse stata popolata (e fino alla quarta battaglia dell’Isonzo la previsione si rivelò fondata). La città inoltre assunse ben presto il ruolo di città simbolo del fronte dell’Isonzo agli occhi dell’opinione pubblica austriaca, grazie alle corrispondenze degli inviati di guerra che descrissero »l’eroica resistenza« della popolazione sottoposta al martellamento delle artiglierie italiane.²⁸ Da Gorizia comunque fuggirono fin dai primi giorni di guerra migliaia di persone, mentre altre ondate di profughi si riversarono all’interno della Monarchia in occasione delle successive offensive italiane, quando i bombardamenti si infittivano.

Dai dati contenuti in alcune relazioni del Commissario governativo di Gorizia conte Dandini – che aveva sostituito il podestà Bombig – e del Capitano distrettuale barone Baum appare come Gorizia andasse man mano spopolandosi: ad ogni offensiva italiana una fiumana di persone si riversava nelle zone retrostanti, specie nella valle del Vipacco, per poi rientrare in città nei momenti di stasi delle operazioni. Una parte dei fuggiaschi, però, non faceva più ritorno e rimaneva nelle retrovie, se era riuscita a trovarvi una sistemazione, magari presso amici e conoscenti; altri, in particolare quanti non disponevano di mezzi propri di sussistenza ed erano costretti a rivolgersi alle autorità per chiedere un sussidio o qualche altra forma di aiuto, venivano da queste ultime diretti verso l’interno della Monarchia, al centro di smistamento di Leibnitz (nella Stiria Meridionale, tra Graz e Maribor), da dove sarebbero stati instradati nei campi profughi e nelle aree dell’Impero destinate ad accoglierli. Le disposizioni impartite dai comandi militari a riguardo erano ben precise e vennero ribadite in più occasioni: tutti i profughi privi di mezzi che si trovavano nel Litorale e in Carniola andavano assolutamente trasportati a Leibnitz. Solo dopo una lunga serie di trattative tra le varie autorità militari e civili coinvolte si giunse, soprattutto grazie alle pressioni del Capitano provinciale di Gorizia mons.

²⁸ Si veda ad esempio SCHALEK, Alice, *Am Isonzo. März bis Juli 1916*. Wien: 1916 [1^a ed. italiana: *Isonzofront*, Gorizia: 1977].

Luigi Faidutti, ad ottenere che venisse permesso il soggiorno ai profughi provvisti di mezzi, che fossero politicamente affidabili e che ottenessero individualmente il beneplacito delle autorità militari.²⁹ La maggior parte dei fuggiaschi, però, dovette rassegnarsi ad imboccare la via verso le regioni interne dell'Impero: Austria Inferiore, Stiria, Boemia, Moravia e la stessa Carniola furono le regioni nei cui villaggi e città i goriziani vennero più spesso destinati, mentre tra i campi profughi furono quelli di Bruck an der Leitha (Austria Inferiore) per gli sloveni e Wagna (Stiria) per gli italiani – e dall'agosto 1916 anche per un discreto gruppo di sloveni – ad ospitare il maggior numero di profughi goriziani.³⁰

Non ho trovato dati completi e dettagliati sul numero di profughi, anche perché le statistiche austriache – che comunque riguardano solo i profughi sussidiati dallo stato, che erano sì la maggioranza, ma non la totalità – li distinguono per nazionalità ma non per regione o luogo di provenienza. Dobbiamo quindi limitarci a dire che, tolti gli arruolati nell'esercito e gli appartenenti alle categorie particolari di cui si è detto in precedenza, la grande maggioranza degli altri abitanti che lasciarono la città vanno considerati, in linea di massima, come profughi.

Degli oltre 28.000 civili che Gorizia contava in tempo di pace, già a metà del giugno 1915 ne rimanevano solo 15.500 (cui si aggiungevano circa 3.000 profughi provenienti dal circondario), calati dopo la prima battaglia dell'Isonzo a 9.000, risaliti poi quasi a 15.000 a fine settembre. La terza, ma soprattutto la quarta battaglia dell'Isonzo che vide il primo grande bombardamento della città, fecero precipitare il numero degli abitanti a poco più di 5.000;³¹ la pausa invernale dei combattimenti permise numerosi rientri e a gennaio 1916 la popolazione ammontava a 10.000 persone,³² salite a circa 12.400 in marzo e di cui la gran parte era ancora presente nell'agosto 1916,³³ alla vigilia dell'ingresso delle truppe italiane.

²⁹ Su questi aspetti cfr. MALNI, Paolo, *Evacuati e fuggiaschi dal fronte dell'Isonzo. I profughi della Grande Guerra in Austria e in Italia*, in Cecotti (a cura di), *«Un esilio che non ha pari»*, pp. 132–133.

³⁰ Sui profughi nell'Impero asburgico cfr. Malni, *Evacuati e fuggiaschi dal fronte dell'Isonzo*; MALNI, Paolo, *Fuggiaschi. Il campo profughi di Wagna 1915–1918*. S. Canzian d'Isonzo: Consorzio Culturale del Monfalconese, 1998; SEDMAK, Drago, *Profughi nelle «città di legno»*, in PAVAN, Camillo, *Grande Guerra e popolazione civile*, vol. 1, *Caporetto. Storia, Testimonianze, Itinerari*. Treviso: Camillo Pavan Editore, 1997, pp. 267–296.

³¹ I dati in ASTs, LL, Pres, b. 396, Magistrato Civico Gorizia a LL, 14.61915; BH Görz a LL, 3.12.1915.

³² ASTs, LL, Pres, b. 422, LL a Ministero dell'Interno, 19.1.1916.

³³ Archivio di Stato di Gorizia (ASGo), Archivio storico comunale di Gorizia (ASCG), b. 49/2, *I primi quattro mesi di vita amministrativa del Comune di Gorizia italiana*, relazione dattiloscritta di Giovanni Sestilli (Commissario militare del Comune di Gorizia), 9.12.1916, p. 33.

Come non è noto il numero complessivo dei profughi, così mancano dati sulla loro appartenenza nazionale e, di conseguenza, su quella di chi rimase in città. L'unico indizio su quest'ultimo spetto viene da un prospetto del Consiglio scolastico urbano di Gorizia dell'ottobre 1915, relativo ai ragazzi e ragazze dai 6 a i 14 anni obbligati alla frequenza scolastica. Risultavano presenti 1.408 ragazzi, contro un dato per l'anno precedente di ben 4.835, mentre la popolazione si era solamente dimezzata, segno che non poche famiglie, pur continuando a risiedere in città, ne avevano allontanato i figli. Dei presenti il 62% frequentava scuole con lingua d'insegnamento italiana, il 35,9% slovena e solo il 2,1% tedesca.³⁴

La sesta battaglia dell'Isonzo vide l'ultima grande ondata di goriziani riversarsi disordinatamente, sotto le bombe, verso l'*hinterland*, una fuga iniziata già il 5 agosto e proseguita nei giorni successivi pur in assenza di indicazioni esplicite da parte delle autorità asburgiche, colte di sorpresa dall'offensiva italiana. Solo nel pomeriggio dell'8 agosto, quando le avanguardie italiane erano ormai alla periferia della città, venne diramato l'ordine di evacuazione,³⁵ che di fatto non poté venir eseguito che parzialmente, tanto che parte della popolazione ne rimase addirittura all'oscuro.

Alla fine restarono in città oltre 3.000 persone; di queste circa 450 vennero subito trasportate in Italia come profughi, o per propria volontà o perché rimaste prive di alloggio e sostentamento, mentre altre 110 vennero immediatamente internate. Un censimento sommario condotto dalle autorità militari italiane tra fine agosto e inizio settembre diede questi risultati: erano presenti 2.652 persone, 668 maschi al di sopra dei 14 anni (di cui 59 da sorvegliare, 8 da internare e 561 »di provati sentimenti italiani«) e 1.984 tra donne, ragazzi e bambini. Tra i rimasti 1.596 erano italiani, 414 sloveni e 27 tedeschi, un dato che dimostra come non fossero rimasti solamente quanti avevano scelto di rimanere ad aspettare i »fratelli redentori«, ma anche coloro che non avevano potuto o voluto fuggire per i più svariati motivi; lo stesso vale, evidentemente, per gli internati nei primi giorni di occupazione italiana quali sospetti politici,³⁶ come per quelli, una quindicina, che subirono il provvedimento in seguito.³⁷

Questi elementi, come altri citati in precedenza, inducono ad una riflessione sul-

³⁴ ASTs, LL, Atti generali (Gen), b. 3088, Consiglio scolastico urbano Gorizia a LL, 25.10.1915.

³⁵ DEL BIANCO, Giuseppe, *La guerra e il Friuli*, vol. II, *Sull'Isonzo e in Carnia – Disfattismo*. Udine: Del Bianco, 1939, pp. 305 ss.

³⁶ ASGo, ASCG, b. 49/2, *I primi quattro mesi*, pp. 32–33. Su queste cifre si veda anche l'analisi di Fabi, *Storia di Gorizia*, pp. 100–101.

³⁷ La pratiche sugli internati in ASGo, ASCG, b. 1093, f. 1388.

la motivazione delle scelte della popolazione tra partire e restare, quando una scelta fu possibile. Se la lettura che ne diedero le autorità politiche e militari delle due parti tende a ricondurre i comportamenti alle sole motivazioni politico-nazionali – secondo una logica binaria patriota/traditore variamente declinata a seconda delle circostanze – credo che queste, pur sussistendo ed essendo in vari casi decisive, non possano essere assunte come unica chiave interpretativa. Bisogna tener conto, infatti, che le scelte concrete furono indotte da un ampio spettro di motivi: paura della guerra e delle sue conseguenze, insostenibilità delle condizioni di vita a ridosso delle prime linee, volontà di non perdere i contatti con i congiunti, fuggiti a loro volta o arruolati nell'esercito austriaco, per quanto riguarda la decisione di partire. Specularmente, timore di un incerto destino, attaccamento alle proprie case, alla terra, ai familiari che non volevano o non potevano partire, determinarono spesso la decisione di rimanere.

Neppure gli italiani evacuarono Gorizia, divenuta un simbolo di vittoria e resa, ma, di fronte ai numerosi problemi che la presenza di civili comportava, favorirono la partenza di quanti desideravano o erano costretti dalle contingenze (distruzione delle abitazioni, ecc.) a lasciare la città e a sperimentare la condizione di profughi in Italia, dove vennero sparsi un po' per tutta la penisola, anche se prevalentemente al Centro-nord.³⁸

Nella primavera del 1917 il Comandante della Piazza di Gorizia, generale Cattaneo, propose l'istituzione di una colonia marina a Montenero di Livorno, con l'obiettivo di incentivare l'allontanamento di donne e bambini, la cui presenza evidentemente era ritenuta un peso.³⁹ Il Commissario della città, il maggiore dei carabinieri Giovanni Sestilli, aderì all'iniziativa e diffuse un appello alle »madri goriziane«, richiamandole al »dovere« di sottrarre i figli – e loro stesse – ai pericoli della guerra.⁴⁰ Nel complesso partirono circa 430 persone, in maggioranza bambini, accompagnate da un certo numero di madri e adulti da adibire a varie mansioni nell'ambito della colonia.⁴¹

³⁸ Sui profughi in Italia cfr. Malni, *Evacuati e fuggiaschi dal fronte dell'Isonzo*; sui profughi sloveni SVOLJŠAK, Petra, *Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno*. Ljubljana: Zbirka Zgodovinskega časopisa, 1991.

³⁹ ASGo, ASCG, b. 1082, f. 1336, Comando di Piazza Gorizia a Commissario Comune Gorizia, 21.3.1917.

⁴⁰ Archivio Storico Provinciale di Gorizia (ASPG), Documenti di Storia Patria, b. 10, f. 33/8, *Alle madri goriziane*, manifestino a stampa, s.d. (ma primavera 1917).

⁴¹ ASGo, ASCG, b. 1082, f. 1336, *Distinta delle famiglie che si recarono nella Colonia marina di Montenero di Livorno*, s.d. (ma 1917).

Vuoi per quest'iniziativa, vuoi per lo stillicidio dei bombardamenti sulla città, la popolazione continuò lentamente ma inesorabilmente a calare. Nell'ottobre 1917, alla vigilia di Caporetto, la popolazione civile era ridotta a circa 1.850 persone, come risulta da un documento del Municipio di Gorizia relativo all'approvvigionamento della città.⁴²

Un altro momento di svolta nella vita di Gorizia coincise con lo sgombero della città, ordinato il 26 ottobre in conseguenza degli eventi della dodicesima battaglia dell'Isonzo, nota come »battaglia di Caporetto.«⁴³ Diversamente da quanto accaduto nell'agosto 1916, l'evacuazione ordinata dal Comando di Piazza fu condotta a termine in modo rapido ed efficiente, compatibilmente con le drammatiche contingenze, e soprattutto fu pressoché totale: solo poche decine di persone riuscirono a sfuggire allo sgombero, in diversi casi nascondendosi nelle cantine al momento dell'evacuazione, in altri del tutto casualmente. All'indomani della riconquista austriaca della città, la popolazione era ridotta a una cinquantina di persone, il minimo storico da quando Gorizia esiste.⁴⁴

Raggiunto il punto di massimo svuotamento, la città incominciò lentamente a ripopolarsi: nelle settimane e nei mesi seguenti iniziarono i rimpatri, prima in misura molto limitata e quasi clandestina⁴⁵ – soprattutto da parte di chi era rimasto nelle vicinanze – poi più intensa, grazie anche all'emanazione di una serie di provvedimenti in materia.

A Gorizia non si diressero solo i suoi cittadini, ma anche molti abitanti del circondario. Nonostante le distruzioni belliche, infatti, la città offriva comunque qualche possibilità di alloggio, al contrario di diversi paesi dei dintorni, completamente devastati. Ai primi di gennaio 1918, ad esempio, mons. Faidutti comunicava alla Giunta Provinciale che in città erano confluiti »oltre 500 fuggiaschi dei Comuni del Collio«, sostenuti dal Magistrato Civico di Gorizia.⁴⁶

Sui mesi successivi ci sono alcune stime riportate dai giornali, senza però che ne

⁴² ASGo, ASCG, b. 1082, f. 1338, Comune di Gorizia a Commissariato Civile Cormons, 17.10.1917; le tessere distribuite alla popolazione per l'approvvigionamento riguardavano 1.846 persone.

⁴³ ACS, CS, SGAC, b. 784, f. 129, Comando Supremo-Segretariato Generale per gli Affari Civili a Ministero degli Interni, 26.10.1917, telegramma.

⁴⁴ ÖSA, AVA, MdI, Präs, 22/Küstl., b. 2123, n. 25328/17, Reparto di polizia Gorizia a BH Görz, 1 dicembre 1917.

⁴⁵ Spesso chi otteneva un permesso di pochi giorni per verificare lo stato delle sue proprietà riusciva a rimanere in città rivolgendosi alle autorità locali (ASGo, ASCG, b. 1074, Magistrato Civico Gorizia a LL, 26.2.1918).

⁴⁶ ASPG, GP, sez I, f. 4, 1918, Verbale della Giunta Provinciale del 4.1.1918.

sia chiara la fonte; così se l'«Eco del Litorale» a febbraio parla di 2.000 abitanti,⁴⁷ qualche mese dopo, nel maggio 1918, un articolo de «Il Lavoratore» fa salire la cifra delle presenze a 7.000.⁴⁸

Il ritmo dei rimpatri può essere seguito attraverso i dati sui profughi assistiti dallo stato,⁴⁹ che ci mostrano un flusso prima lento (160 sussidiati a marzo e 450 a maggio 1918) e poi più intenso, dopo l'emanazione del decreto sul rimpatrio generale nel Goriziano del 26 giugno 1918:⁵⁰ 5.080 a luglio, 8.000 a settembre.⁵¹ Se è vero che i profughi sussidiati non rappresentavano il totale delle persone presenti a Gorizia, ne costituivano certo gran parte. Di particolare interesse è il fatto che i dati distinguono gli ex profughi in base alla nazionalità, sebbene le cifre appaiano chiaramente arrotondate, né viene specificato quanti dei sussidiati fossero goriziani e quanti abitanti dei comuni del circondario che avevano trovato dimora in città. Pur con queste cautele, i dati sono significativi. Al primo settembre 1918 risultano presenti a Gorizia quali profughi assistiti dallo stato 8.000 persone, 3.500 di lingua italiana, 4.000 slovena e 200 tedesca.

La maggior presenza di sloveni si spiega in primo luogo con il fatto che spesso i profughi di quella nazionalità si erano fermati in località poco distanti da Gorizia, nel Litorale o in Carniola, ed erano quindi potuti rimpatriare più agevolmente; in secondo luogo con la già menzionata presenza di abitanti del circondario. Ci furono, però, anche delle polemiche da parte del quotidiano «L'eco del Litorale», organo del movimento cattolico di lingua italiana guidato da mons. Luigi Faidutti, che nel febbraio 1918 accusava il Capitanato distrettuale di Gorizia di attuare una politica dei rimpatri selettiva a favore degli sloveni, specie del circondario, a danno dei «goriziani», termine con cui probabilmente si voleva indicare la componente italiana della città.⁵²

⁴⁷ *Gorizia che fu...* (*Impressioni*), »Eco del Litorale«, 5 febbraio 1918.

⁴⁸ *Gorizia, visione di morte*, »Il Lavoratore«, 28.5.1918.

⁴⁹ I sussidi venivano inizialmente concessi per tre mesi a partire dal giorno del rimpatrio, quindi – a rigore – i dati dovrebbero dirci solo quanti profughi erano rimpatriati negli ultimi tre mesi; spesso però i sussidi venivano prorogati, date le particolari condizioni nei territori di rimpatrio, e quindi le cifre comprendono buona parte dei rimpatriati.

⁵⁰ AVA, MdI, Allgemeine, 19, n. 34765/18, Decreto MdI del 25.6.1918.

⁵¹ ASTs, LL, Gen, b. 2812, f. *Evidenz der Kriegsflüchtlinge*, Statistiche mensili sui profughi assistiti dallo stato. Fino al luglio 1918 i dati del distretto di Gorizia qualificano tutti i profughi come sloveni, cosa poco credibile nei casi di Gorizia e Lucinico e in contrasto con i dati dei mesi successivi ed altre fonti. È probabile che si tratti di una semplificazione del compilatore dei prospetti.

⁵² *Gorizia che fu...*, cit.

L'IMMEDIATO DOPOGUERRA

La fine della guerra e il ritorno delle truppe italiane cambiarono ancora una volta la situazione. Ci fu sicuramente una fuga di persone legate all'amministrazione asburgica o che comunque non volevano sottostare al dominio italiano, ma in proposito mancano sia dati che ricerche.

Le nuove autorità operarono in modo da far allontanare da Gorizia gli abitanti del circondario o comunque i non appartenenti al comune, favorendo la costruzione di ricoveri provvisori nei pressi dei loro paesi d'origine. Accanto all'esigenza di far fronte all'imminente e urgente rimpatrio dei profughi goriziani dalla Monarchia asburgica – e in prospettiva anche dal Regno d'Italia – alcuni documenti mettono bene in evidenza la volontà di operare una selezione in senso nazionale.

Nel novembre 1918 l'irredentista triestino Spartaco Muratti, quale rappresentante dell'«Alto Commissariato per i profughi di guerra» italiano, nell'offrire all'amministrazione provinciale di Gorizia la sua collaborazione sulle questioni riguardanti l'assistenza ai profughi, domandava »se si ritiene urgente provvedere al rimpatrio dei profughi per fronteggiare lo stillicidio di elementi estranei alla città«, e chiedeva una relazione sullo »spostamento nazionale verificatosi, a quanto pare, artificiosamente, nella città, dopo la ritirata delle nostre truppe, ed il conseguente esodo della maggioranza della popolazione italiana.«⁵³ Nella sua risposta il Commissario della Provincia Luigi Pettarin affermava che al momento del rientro delle truppe italiane a Gorizia la città contava »circa 7.000 abitanti dei quali circa 5.000 sloveni«: la differenza rispetto alle cifre delle ultime settimane di governo asburgico probabilmente è dovuta alle partenze cui si è fatto cenno sopra. Pettarin spiegava poi la forte presenza slovena con la presenza di abitanti del circondario, ma riprendeva anche l'accusa alle autorità austriache di non aver permesso il rimpatrio ai goriziani di nazionalità italiana, mentre »si agevolava in ogni modo il ritorno alla popolazione slava«, proseguendo:

»Ora si procede all'allontanamento delle persone che non hanno un giusto titolo per dimorare a Gorizia. In seguito al rimpatrio dei goriziani il numero della popolazione ha ora raggiunto il numero di 10.000 dei quali 4.000 sono di nazionalità non italiana.«

Invocando quindi una serie di provvedimenti che rendessero possibile un ulte-

⁵³ ASPG, GP, sez X, f. 4 (1918), amministrazione italiana, Muratti a Pettarin, s.d. ma fine novembre 1918.

riore rimpatrio dei goriziani, Pettarin sottolineava che »quando ciò sarà effettuato Gorizia riacquisterà il suo vero carattere di pura italianità.«⁵⁴

Questa linea troverà una legittimazione in alcuni provvedimenti del Segretariato Generale per gli Affari Civili del Comando Supremo italiano. Con l'Ordinanza del 14 gennaio 1919, che regolava la circolazione nella zona di guerra, si disponeva che l'accesso alle »terre redente« avvenisse solo in seguito al rilascio di un nulla osta da parte delle autorità che gestivano i territori occupati;⁵⁵ il Governatorato da parte sua avocò a sé la concessione dei permessi per Trieste, delegando i commissariati civili a concederli per le zone di loro competenza.⁵⁶ Nella pratica, la concessione dei permessi non dipendeva solo dalle condizioni di abitabilità dei comuni d'origine dei profughi, ma anche dal giudizio sui sentimenti politici dei richiedenti. Una successiva circolare del Segretariato del giugno 1919 chiariva che il diritto di risiedere nei comuni occupati spettava solo ai pertinenti ai comuni situati entro la linea d'armistizio,⁵⁷ fornendo così lo strumento legale per negare la permanenza a tutti quei cittadini – e come abbiamo visto non erano pochi – appartenenti giuridicamente alle varie regioni dell'ex Monarchia, tra cui naturalmente la Carniola e la Stiria, entrate a far parte di qualcuno degli stati successori dell'Impero.

Nel loro assieme questi provvedimenti istituivano un filtro politico-nazionale per impedire il rientro di elementi indesiderati in una fase di delicata transizione e prefiguravano quella che sarà la politica dello stato italiano verso le minoranze nazionali negli anni seguenti.⁵⁸

Nonostante tutti questi condizionamenti il ripopolamento della città proseguiva ad un ritmo sostenuto, come si evince da alcuni dati –abile provenientI dagli uffici comunali - pubblicati nel marzo 1921 dal giornale »La Voce dell'Isonzo«: 8.706 abitanti al 10 novembre 1918, 12.428 a fine 1918, 17.838 nel luglio 1919 e 22.268 al 31 dicembre 1919.⁵⁹

⁵⁴ ASPG, GP, sez X, f. 4 (1918), amministrazione italiana, Pettarin a Muratti, 30.11.1918.

⁵⁵ REGIO ESERCITO ITALIANO – COMANDO SUPREMO – SEGRETARIATO GENERALE PER GLI AFFARI CIVILI, *La gestione dei servizi civili. Documenti*, fasc. XVI, p. 36.

⁵⁶ ASTs, Commissariato Generale Civile per la Venezia Giulia, Gabinetto, b. 41, f. 15/1, Circolare Regio Governatorato della Venezia Giulia, 15.1.1919.

⁵⁷ Circolare Segretariato Generale per gli Affari Civili, 16.6.1919 (cfr. Cecotti (a cura di), »*Un esilio che non ha pari*«, pp. 53–54).

⁵⁸ VISINTIN, Angelo, *L'Italia a Trieste. L'operato del governo militare italiano nella Venezia Giulia 1918–1919*. Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 2000.

⁵⁹ *Cronaca cittadina. Movimento demografico*, »La Voce dell'Isonzo«, 14.2.1920; da notare che dei 591 morti dell'anno 1919 ben 237 venivano classificati come »forestieri«, quindi non residenti legalmente a Gorizia.

Purtroppo mancano al momento dati analitici che consentano di chiarire la composizione nazionale della popolazione e di capire l'entità dei movimenti in entrata di profughi e regnicoli rimpatrianti, ma anche di persone provenienti dalle altre province del Regno che venivano a stare a Gorizia per motivi di lavoro o altro. Analogamente non sono note nel dettaglio le cifre dei movimenti in uscita, dei »forestieri« cui veniva negato il permesso di rimanere, ma anche di quanti se ne andavano spinti da motivi personali, familiari o dalla pressione politica e nazionale esercitata dalle autorità e dalle forze politiche »italiane« più intransigenti.⁶⁰

I risultati di questi movimenti e delle politiche messe in atto dalle autorità italiane emergono, però, da alcuni dati degli anni immediatamente successivi. Una comunicazione del Commissario Civile del Distretto politico di Gorizia Gottardi, del marzo 1920,⁶¹ suddivide i goriziani secondo le lingue parlate, riportando le cifre prodotte dal Comune di Gorizia: su un totale di 23.328 abitanti, gli italiani risultavano 17.881, gli sloveni 5.003, i tedeschi 444. Il quadro che emerge da questa comunicazione è in linea con quello del successivo censimento del 1921, il primo condotto dopo l'annessione all'Italia, in cui veniva utilizzato sempre il criterio della lingua d'uso, con tutto ciò che comporta. La tabella successiva riassume le due serie di dati: nel leggerla si tenga conto che non si tratta di dati omogenei e che a Gorizia secondo il censimento del 1921 erano presenti 2.415 militari,⁶² cosa che – analogamente a quanto accadeva per i censimenti austriaci relativamente ai gruppi linguistici tedesco e sloveno – fa salire di alcuni punti percentuali i parlanti italiano. Ho inoltre riunito sotto la voce »italiani« i censiti come italiani e i censiti come ladini, analogamente alla prassi in uso per i censimenti austriaci, in cui compare un'unica voce »italienisch-ladinisch.«⁶³

⁶⁰ Purini, *Metamorfosi etniche*, pp. 34–56; numerosi spunti a questo riguardo anche in KACIN WOHINZ, Milica Emilija, *Alle origini del fascismo di confine. Gli sloveni della Venezia Giulia sotto l'occupazione italiana 1918–1921*. Gorizia-Gradisca: Sklad Dorče Sardoč– Centro »Leopoldo Gasparini«, 2010 [ed. originale *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921*. Maribor: 1971], pp. 63–110.

⁶¹ ASGO, Commissariato Civile Distretto Gorizia, b. 24, f. 162, Commissario Civile Distretto Gorizia a Commissario Civile Distretto Sesana, 2.3.1920, allegato.

⁶² MINISTERO DELL'ECONOMIA NAZIONALE. DIREZIONE GENERALE DELLA STATISTICA – UFFICIO DEL CENSIMENTO, *Censimento della popolazione del Regno d'Italia al 1° Dicembre 1921*, vol. III *Venezia Giulia*. Roma: Provveditorato generale dello Stato, 1926 (Tav. V, *Convivenze classificate secondo la loro specie e il sesso e la qualità dei componenti nei Comuni capiluoghi di Circondario, nelle Ripartizioni e nella Regione*, p. 73).

⁶³ Bisogna considerare che i ladini – ossia i friulani – che frequentavano scuole in lingua italiana, nelle comunicazioni orali si servivano del friulano o dell'italiano a seconda dell'interlocutore e delle circostanze, in quelle scritte quasi sempre dell'italiano.

LE COMUNITÀ NAZIONALI A GORIZIA 1920-1921						
	Cittadini italiani (militari esclusi) secondo la lingua d'uso Percentuale sul totale della popolazione				Stranieri	
rilevamenti	Popolazione totale	italiani	sloveni	tedeschi	jugoslavi	austriaci e tedeschi
dati Comune di Gorizia (marzo 1920)	23.328	76,6	21,4	1,9	non riportato	non riportato
dati censimento 1921 (dicembre 1921)	28.154	75,2	21,8	non previsto	0,88	1,26

Nel complesso questi dati restituiscono l'immagine di una città in cui ad una maggioranza di parlanti italiano salita a quasi tre quarti della popolazione faceva riscontro una minoranza di parlanti sloveno di poco inferiore ad un quarto degli abitanti della città, mentre tra gli 840 stranieri censiti – 197 dei quali avevano presentato istanza per ottenere la cittadinanza italiana – i gruppi più numerosi appaiono quelli classificati come jugoslavi (249) austriaci (294) e tedeschi (61).⁶⁴ Significativo il fatto che non sono censiti con una voce apposita i neo-cittadini italiani di lingua tedesca, categoria la cui presenza venne rilevata nel Trentino-Alto Adige e, nella Venezia Giulia, nel solo distretto di Tarvisio. Non è possibile quindi sapere se i parlanti tedesco siano stati censiti fra gli italiani, come appare probabile, o tra gli sloveni.

Il primo passo in vista di una »italianizzazione« integrale della popolazione era compiuto. Sarà poi al regime fascista, con mezzi e metodi ben più pervasivi, a portare avanti questo programma. La Gorizia multiculturale e plurilinguistica, almeno nelle forme in cui era vissuta fino al 1914, era finita.

⁶⁴ MINISTERO DELL'ECONOMIA NAZIONALE. DIREZIONE GENERALE DELLA STATISTICA – UFFICIO DEL CENSIMENTO, *Censimento della popolazione del Regno d'Italia*, (Tav. XXVI, *Stranieri classificati per singoli Comuni e Distretti e distinti secondo la qualità della dimora, del sesso e della nazionalità*, p. 186; Tav. XXVII, *Popolazione classificata secondo la lingua d'uso e la cittadinanza nei Comuni, nei Distretti e nella Regione*, p. 192).

PRVA SVETOVNA VOJNA IN GIBANJE PREBIVALSTVA V GORICI

POVZETEK

Podatki glede popisa prebivalstva iz leta 1910, ki se nanašajo na Gorico in na nacionalno sestavo prebivalstva, so dobro znani, prav tako tudi diskusije o načinih pridobivanja podatkov ter o nadaljnjih revizijah popisa. Ne glede na polemike glede številke popis razkriva situacijo z italijansko govorečo večino prebivalstva, z občutno slovensko manjšino ter s skromno, a ne nepomembno nemško manjšino: torej mesto, kjer so sobivali različni jeziki in kulture, čeprav pogosto na konflikten način.

Izpostavil bi raje druge podatke istega popisa, ki se nanašajo na odnos med prisotnim prebivalstvom, rojstvom in pristojnostjo oziroma tisto pravno vezjo, ki je v Avstriji definirala odnos državljanov – ozemlje. Ti podatki kažejo, da je pomemben delež Goričanov izviral iz nekega drugega okraja grofije (večinoma iz okraja »Gorica okolica«, pa tudi iz južne Štajerske in Kranjske) in da so bili mnogi še vedno pripadniki teh območij.

Ti elementi skupaj s podatki o jezikovni sestavi popisa iz leta 1900 jasno kažejo, kako so migracijska gibanja v smeri mesta, ki so bila povezana zlasti z industrijskim in trgovinskim razvojem, povečala v prvi vrsti slovenski delež mestnega prebivalstva. Omenjeni dvig je odražal tudi okrepitev slovenske zavesti in oslabil proces kulturne asimilacije z italijansko večino.

Omenjeno kompleksno in raznoliko situacijo je ponavljajoče spreminjalo dogajanje, povezano s prvo svetovno vojno, ki je prizadela izmenično eno izmed skupin, in sicer glede na določene vojne okoliščine in glede na to, kdo je nadzoroval Gorico. Posledično se je mesto počasi, a neizprosno izpraznilo.

Splošna mobilizacija je sčasoma povzročila odhod tisoče Goričanov v smeri fronte. Tuji državljanov, zlasti italijanski *regnicoli*, so zbežali ali pa so bili kasneje internirani. Več deset avstrijskih državljanov italijanskega jezika in zavesti se je na bolj ali manj ilegalen način odselilo v Italijo (ti. *fuoriusciti*), nekateri so se vključili v italijansko vojsko. Avstrijske oblasti so internirale številne meščane, leta 1914 zlasti Slovence, leta 1915 pa Italijane, ki so jih smatrale za politično nevarne ali so jih sumile, da podpirajo sovražnike monarhije: po zavzetju Gorice so se podobno odzvale tudi italijanske oblasti. Večina preostalega prebivalstva je prej ali slej pobegnila ali je bila evakuirana ter je spoznala bolečo izkušnjo begunstva, bodisi na habsburškem območju bodisi v Italiji.

Vse to je povzročilo, da je pred avstrijsko zasedbo mesta, ki je sledila bitki pri Kobaridu, število prebivalstva padlo na petdeset, torej na najnižje število v zgodovini Gorice.

Zadnje leto vojne se je število prebivalstva počasi povečalo, in sicer po zaslugi vračanja goriških beguncev ter priliva prebivalstva iz drugih krajev grofije, ki jih je vojna povsem uničila in so postali neustrezni za bivanje.

Vračanje prebivalstva se je okrepilo po koncu vojne, a vsi se niso mogli vrniti, saj vsem niso odobrili takojšnje vrnitve. Nove oblasti so namreč pogojevale vrnitev z *dovoljenjem*, ki je bil podeljen tudi na osnovi političnih in nacionalnih podatkov o prosilcu, ki so jih imeli. Na ta način je bila narejena selekcija prebivalstva, ki se je ponovno priseljevalo v mesto. V prvi vrsti dovoljenja niso pridobili tisti, ki niso pripadali občini. S tem so bile izključene osebe, ki so prišle v Gorico v letih pred vojno. Omenjeni kriterij so oblasti obšle v primeru, če bi pridobili pozitivne informacije glede politične in nacionalne usmeritve prosilcev. Omenjeno prakso je kasneje potrdil eden izmed odlokov vrhovnega poveljstva, ki je odvzel pravico do prebivanja na zasedenem ozemlju tistim, ki so bili pripadali občinam onkraj črte premirja. Omenjeni ukrep je bil jasno usmerjen proti osebam nemške in slovenske narodnosti, ki niso imele stalnega bivališča v Gorici.

Rezultati omenjene selekcije so razvidni v popisu leta 1921, ko je italijansko govoreča večina narasla na skoraj tri četrtine prebivalstva in je slovensko govoreča manjšina predstavljala malo manj kot četrtino mestnega prebivalstva. Izpostaviti velja dejstvo, da niso bili popisani z določeno kategorijo novi, nemško govoreči italijanski državljani.

Tako je bil storjen prvi korak k celovitemu »poitalijančevanju« prebivalstva. Kasneje je omenjeni program nadaljeval fašistični režim. Večkulturne in večjezične Gorice, vsaj take, kot je bila do leta 1914, ni bilo več.

SONČNE IN SENČNE STRANI ŠTETIJ PREBIVALSTVA V AVSTRIJSKEM PRIMORJU

DARJA MIHELIC¹

ZA UVOD

Zadnje avstrijsko štetje prebivalstva decembra 1910,² ki mu je v kratkem sledila Velika vojna in razpad avstro-ogrske monarhije, je bilo tisto, ki ga je komisija angleških, francoskih, ameriških in ruskih strokovnjakov ob določanju jugoslovansko-italijanske meje po drugi svetovni vojni glede izkazane etnične podobe prostora ocenila za verodostojnega.³ Omenjeno štetje so uvajala predhodna avstrijska štetja, na ozemlju nekdanjega Avstrijskega Primorja pa mu je sledilo več italijanskih štetij in dva jugoslovanska popisa prebivalstva. Mednarodni strokovnjaki so se po drugi svetovni vojni v primerjavah in preverjanjih rezultatov ob omenjenem avstrijskem

¹ prof. dr. Darja Mihelič, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, 1000 Ljubljana.

² *Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder. Österreichisch-Illyrisches Küstenland. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910.* Wien: K. k. Statistische Zentralkommission, 1918.

³ GRAFENAUER, Bogo, Miti o »Istri« in resnica istrskega polotoka. V: *Acta Histriae* 1. Koper – Milje: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1993, str. 14–15.

osredotočili še na italijansko štetje 1921⁴ in na jugoslovansko anketo 1945.⁵ Slednja so zavrnila kot tendenčna.

PREDZGODOVINA ŠTETJA 1910

Politični prevzem oblasti nad ozemljem Ilirskih provinc s strani Avstrijcev je sovpadal z zavestjo o pomenu poznavanja etnične strukture prostora, vendar pa so se štetja v prvih desetletjih 19. stoletja v historičnih deželah, ki so zajemale območje med Alpami in Jadranom, še ravnala po konskripcijskem in rekrutacijskem patentu (*Conskripcions-/Conscriptions- und Rekrutirungspatent*) iz 25. oktobra 1804, ki pa (še) ni vseboval rubrike o jeziku prebivalstva.⁶

Štetje prebivalstva 1846 je bilo prvo, ki je v popisnem formularju poizvedovalo tudi po jeziku ljudi: temu so pripisovali ključni identifikacijski pomen za razpoznavanje neke etnične/etnografske skupine. Za opredelitev slednje je štetje poleg jezika pritegnilo še izvor, zgodovino in usodo ljudstev, njihovo življenje, kulturo in premoženjski položaj, geografsko lego, meje, vremenske razmere, antropološke in etnološke značilnosti ter fizične, duhovne in druge lastnosti.⁷ Organizator štetja je bil dunajski statistik Karl von Czörnig (starejši), ki je izide upodobil na zemljevidu monarhije.⁸

Rezultati štetja v izvorni obliki uradno niso bili objavljeni, poznamo pa jih posre-

⁴ *Censimento della popolazione del Regno d'Italia al 1° dicembre 1921. III. Venezia Giulia*. Roma: Ministero dell'economia nazionale, 1926.

⁵ *Cadastré national de l'Istrie d'après le Recensement du 1er Octobre 1945*. Sušak: L'Institut Adriatique, 1946.

⁶ N. 6381. Patent vom 25. Oktober 1804. V: KROPATSCHEK, Joseph, *Sammlung der Gesetze, welche unter der glorreichen Regierung des Kaisers Franz des Zweyten in den sämmtlichen k. k. Erblanden erschienen sind, in einer chronologischen Ordnung*, 19. Wien, str. 395–529. Ob koristnih nasvetih me je na patent opozoril in mi posredoval njegovo fotokopijo kolega Janez Cvirn, za kar se mu iskreno zahvaljujem.

⁷ CZOERNIG, Karl von, *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie mit einer ethnographischen Karte in vier Blaettern. I. Band. Erste Abtheilung*. Wien: Staatsdruckerei, 1857, str. XI; BRIX, Emil, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*. Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, Band 72. Wien – Köln – Graz: Hermann Böhlau Nachf. 1982, str. 74, 76.

⁸ CZOERNIG, Carl von, *Ethnographie der oesterreichischen Monarchie*; ponatis: *Il confine mobile. Atlante storico dell'Alto Adriatico 1866–1992. Austria, Croazia, Italia, Slovenia*. Monfalcone: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli – Venezia Giulia, Edizioni della Laguna, ²1996.

dno po objavi Josepha Haina.⁹ Tudi navodila in formularji za popis se niso ohranili. Omenjena objava je omejena na sumarične številke za cele dežele ter nekatera deželna glavna mesta. Števene enote pri štetjih prebivalstva so predstavljali posamezni kraji, katastrske občine, izjemoma skupine krajev. Štetja so izvajale politične oblasti v deželah, v veliki večini pa patrimonialna gospostva in njihovi organi. Na podlagi popisa je bil izdelan seznam vseh krajev, ki je vseboval podatke o površini, številu hiš, prebivalstva in tam prevladujočih jezikih, pri krajih z mešanim prebivalstvom večkrat tudi številčno razmerje med jezikovnimi skupinami. Rezultati popisa so bili ohranjeni še 1882, ko je statistikov sin Carl von Czörnig mlajši dobil podatke za Istro, potem pa so se izgubili.

Zanesljivost opredelitve jezika je že zgodaj zbudala pomisleke, češ da sta v deželah z mešanim prebivalstvom nanjo vplivali politična oblast in v javnem življenju razširjena uporaba nemškega jezika. Šlo naj bi le za grobo sodbo o jezikovnem značaju krajev, ne za natančna številčna razmerja uporabnikov različnih jezikov. Razlikovala so se tudi mnenja, ali je šlo za ugotavljanje narodnostne ali etnografske pripadnosti.¹⁰

Sledila so štetja 1851, 1857,¹¹ 1869¹² ter nato nadesetletna štetja 1880, 1890, 1900, 1910, ki so vpeljala poizvedbo o pogovornem/občevalnem jeziku (*Umgangssprache*) prebivalstva, kar glede dejanske jezikovne podobe popisanih ni brez pasti. Avstrijska statistika je šla še korak dalje in občevalni jezik identificirala kot znak narodnostne pripadnosti: podatki o jeziku naj bi razkrivali etnično podobo prostora.

POMISLEKI PRI ENAČENJU OBČEVALNEGA JEZIKA Z NARODNOSTJO

Pogovornega jezika ne moremo preprosto enačiti z etnično pripadnostjo. Jezik je sicer značilnost, ki nas umešča v neko kulturo in nas navadno (tudi) opredeljuje kot pripadnika te ali one etnične skupnosti, vendar se pri tem poraja več dilem.

⁹ HAIN, Joseph, *Handbuch der Statistik der österreichischen Kaiserstaates*. Wien: Tendler & Compagnie, 1852–1853.

¹⁰ GRAFENAUER, Bogo, Czörnigova etnografska statistika in njena metoda. V: *Razprave SAZU I/I*. Ljubljana 1950, 117–164 (121–123); GRAFENAUER, Bogo, Teorija in praksa ljudskih štetij na Koroškem od srede 19. stoletja do konca 1970. V: *Historijski zbornik*, 29–30, 1976/77, str. 549–565. Avtor se je osredinil na ozemlje Koroške.

¹¹ V zadnjem času je to štetje za območje Istre obravnaval Dean Krmac: KRMAC, Dean, L'Istria nel primo censimento moderno. Analisi statistico-demografica. V: *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije. Series historia et sociologia*, 11, št. 2, 2001, str. 343–370.

¹² Za Trst 1868 in 1875, prim. BRIX, *Die Umgangssprachen*, str. 183–184.

Osnovno je vprašanje, ali gre pri etnični opredelitvi za osebno opredelitev, torej za osveščeno sámorazpoznanje posameznika kot pripadnika etnične skupnosti, ali ga je kot takega (glede na njegov jezik) »od zunaj« ali »od zgoraj« opredelil tu opazovalec – najsi bo to uradnik ali razumni jezikoslovec.

»Pogovorni« jezik ni nujno identičen z »maternim« jezikom ali z jezikom, ki se govori v družini, še manj z v okolju uporabljanim uradnim jezikom, saj pripadniki manjšinskega ali ekonomsko šibkejšega ljudstva spontano ali zaradi razmer praviloma uporabljajo jezik večinskega ali vladajočega prebivalstva. Na jezikovno mešanih ozemljih Avstro-Ogrske se je v komuniciranju med Nemci in Slovani uporabljala nemščina, na jugozahodu pa med Italijani in Slovani italijanščina, ki sta ohranjali privilegiran položaj. Štetja po občevalnem jeziku so izkazovala večji delež Nemcev in Italijanov na škodo Slovanov, ki so bili praviloma dvojezični in v mestnih okoljih izpostavljeni asimilaciji.

Štetja niso bila vselej korektna, njihovi prirejeni rezultati pa so občasno sprožali pritožbe in revizije podatkov. Zlasti ob političnih spremembah oblasti in državnosti so bile izjave popisanih oseb – glavno besedo pri tem so imeli družinski očetje – o pogovornem jeziku zaradi strahu, karierizma, brezbriznosti in podobno pogosto oportunistično prilagojene trenutnim razmeram, neredko pa so bile tudi predmet manipulacij izvajalcev in interpretatorjev.

Na slovansko-italijanskih mešanih ozemljih stare Avstrije se je srečavalo več interesov: na eni strani državni, ki naj bi po logiki skušal prikazati čim manjšo prisotnost pripadnikov etnične skupnosti tuje države (Italije) na svojem ozemlju, na drugi lokalni, ki je sledil željam narodnostne skupnosti, ki je imela na terenu v rokah premoč in vzvode neposredne oblasti. Ta je dejansko vplivala na izvajalce popisa in jim sugerirala svoje želje. Interesi izvajalcev, ki so bolj ali manj ubogljivo sledili smernicam naročnikov (rezultatov) štetij na terenu, so bili usklajeni z željami lokalnih veljakov,¹³ medtem ko se je prav na repu te lestvice željà in interesov znašel mali človek, ki je bil predmet presoje stanja.

V Istri je nejasnost in zmedo povzročala kategorizacija jezikov pri popisovanju:

¹³ SCHIFFRER, Carlo, *Sguardo storico sui rapporti italiani e slavi nella Venezia Giulia*. Trieste: Istituto di storia moderna dell'Università di Trieste, ²1946, str. 29; SCHIFFRER, Carlo, *Historic Glance at the Relations between Italians and Slavs in Venezia Giulia*. Trieste: Istituto di storia moderna dell'Università di Trieste, ²1946, str. 25; SCHIFFRER, Carlo, *Autour de Trieste. Point névralgique de l'Europe*. Paris: Fasquelle editeurs, 1946, str. 16–17; SCHIFFRER, Carlo, *Venezia Giulia. Study of a map of the Italo-Yugoslav national borders (map enclosed)*. Roma: Carlo Colombo, 1946, str. 14–15; SCHIFFRER, Carlo, *La Venezia Giulia. Saggio di una carta dei limiti nazionali italo-jugoslavi (con una carta annessa)*. Roma: Carlo Colombo, 1946, str. 16.

»ilirski« ali »slovenski« jezik v hrvaških okoljih, uvajanje označb »slovenski« jezik ali »schiavetto« oziroma izrekanje za »istrski« občevalni jezik v smislu italijansko-hrvaško-slovenske jezikovne mešanice.¹⁴ Kot pogovorni jezik se je v popisih pogosto navajal »slovanski« brez podrobne opredelitve. V to skupino so se prijavljali potomci doseljenih kolonistov iz Dalmacije v notranjosti Istre, ki so se sami imenovali »Slovinci« v smislu Slovani.¹⁵

Vprašanja, ki se porajajo glede slovansko-italijanskih območij, so, ali rezultati štetij izkazujejo dejansko stanje; če ga ne: ali so jih italijanski popisovalci, ki so izhajali iz pretežno italijanskega mestnega okolja, priredili v italijansko korist,¹⁶ avstrijska oblast pa je to tolerirala, ali pa je rezultate prirejela avstrijska administracija na škodo italijansko govorečih oseb,¹⁷ ki naj bi jih bilo več, kot jih izkazujejo avstrijska štetja.¹⁸

AVSTRIJSKO PRIMORJE, JULIJSKA KRAJINA

Avstrijska štetja so kot posebno enoto (od 1849) zajela tudi *Avstrijsko-ilirsko Primorje* (*Österreichisch-Illyrisches Küstenland*). Sestavljali so ga Trst z okolico, Goriško-Gradiška, Istra ter severnokvarnerski otoki. V njem so živele štiri etnije s priznanimi deželni jeziki: Italijani, Slovenci, »Srbohrvati« in nemški Avstrijci, medtem ko jezik furlanske etnične skupine ni bil priznan kot deželni.¹⁹ Prištevali so ga k italijanskemu, kar je v **Goriško-Gradiški** umetno povečevalo prisotnost italijanskega elementa. V tem delu je prevladoval slovenski jezik ob manjšinskem italijanskem. **Mesto Trst** je bilo italijansko, okolica pa slovenska, pri čemer je zaradi prosperitete mesta italijanski element v razmerju do slovenskega naraščal. Jezikovno-etnična struktura **Istre** je ustrezala zgodovinski delitvi – do 1797 na beneški

¹⁴ BRIX, *Die Umgangssprachen*, str. 209–224; DAROVEC, Darko, Slovensko-hrvatska etnična granica u Istri. V: *Tabula. Časopis Filozofskog fakulteta u Puli*, 5, 2002, str. 130.

¹⁵ ORBANIĆ, Srđa, MARUŠIĆ, Dario, Antropolingvistički opis hrvatsko-slovenskih doticaja na primjeru Kozlerove granice u Istri. V: KRŽIŠNIK–BUKIĆ, Vera (ur.), *Slovensko-hrvaški obmejni prostor. Življenje ob meji. Predstavitev rezultatov terenske raziskave*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 1999, 227–255; DAROVEC, Slovensko-hrvatska etnična granica, str. 133.

¹⁶ *Données statistiques sur la structure ethnique de la Marche Julienne*, 1946, str. IV–IX; GRAFENAUER, Miti o »Istri«, str. 12–13

¹⁷ SCHIFFRER, *Sguardo storico*, str. 29–30; SCHIFFRER, *Historic Glimpse*, str. 26.

¹⁸ MIHELIC, Darja, *Ribič, kje zdaj tvoja barka plava? Piransko ribolovno območje skozi čas*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Založba Annales, 2007, str. 63–64 (Knjižnica Annales, 47).

¹⁹ BRIX, *Die Umgangssprachen*, str. 182, 202–203.

in na del Svetega rimskega cesarstva in njegovih naslednikov – z močnim deležem Italijanov, ki so prevladovali v obalnem, urbaniziranem območju in na kvarnerskih otokih, medtem ko sta bila podeželsko zaledje mest in osrednja Istra poseljena s Hrvati in delno s Slovenci. Opazna nemška manjšina je živela v Pulju. Kljub združitvi obeh delov Istre po dunajskem kongresu je jezikovna statistika v Istri ohranjala omenjene razlike.²⁰

Po prvi svetovni vojni ter porazu in razpadu Avstro-Ogrske je rapalski dogovor 1920 ozemlje Goriško-Gradiške, Trst, Istro, del območja Reka, del Dalmacije ter del Kranjske in Koroške dodelil Italiji. Za to ozemlje brez Zadra in Lastova se je uveljavilo ime *Julijska krajina*.²¹

ŠTETJA MED OBEMA VOJNAMA

a) Italijanska štetja

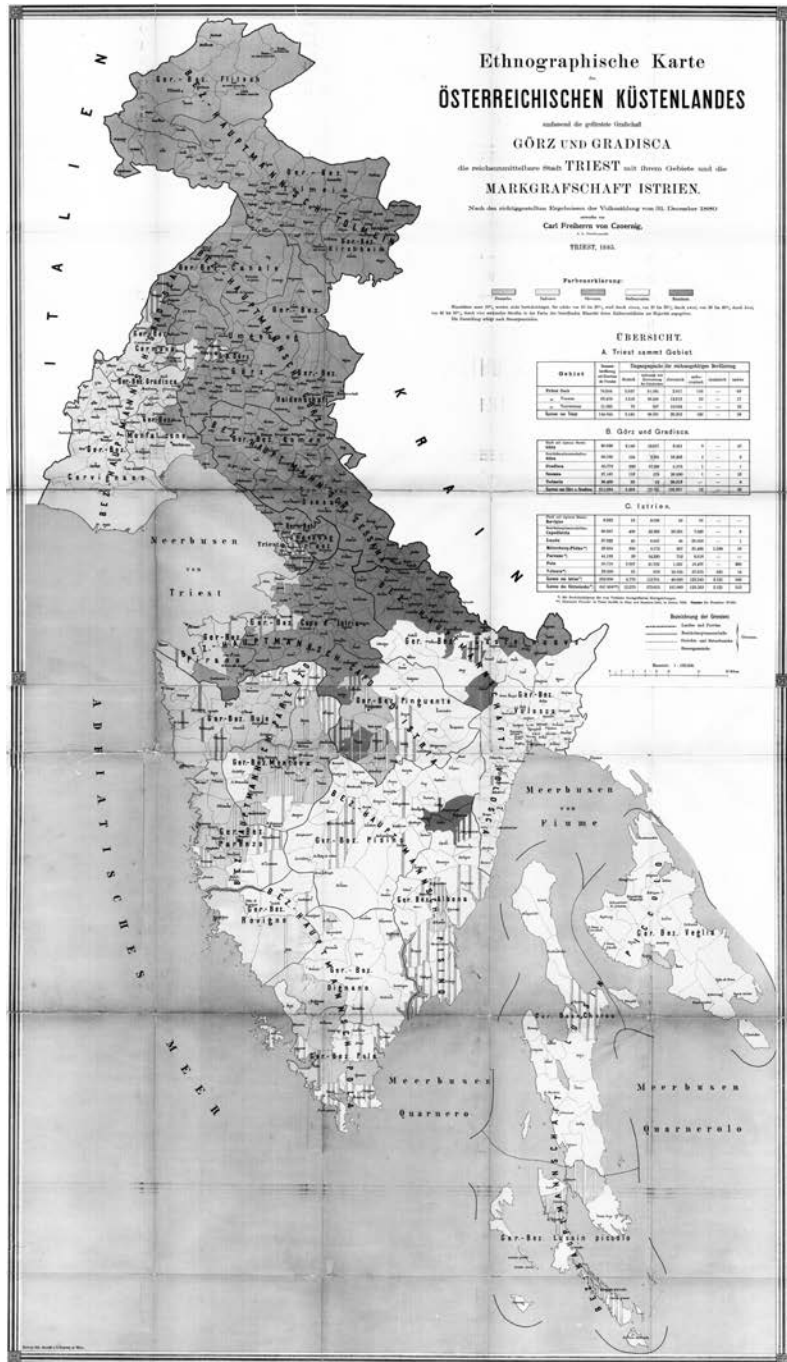
Kot od srede 19. stoletja (1846) dalje Avstrija, je tudi Italija na po prvi svetovni vojni na novo priključenih ozemljih organizirala štetja oziroma ocene števila prebivalstva glede na uporabo občevalnega jezika.²² Popisu 1921²³ sta bila namenjena dva formularja: eden za vsako družino in drugi za izjavo o jeziku. Slednjega je izpolnil uradni izvajalec štetja s podatki, ki mu jih je dal glavar družine. Predvideni jeziki oziroma dialekti v formularju so bili: italijanski, ladinski in furlanski, nemški, srbohrvaški, slovenski, romunski in albanski. Štetje je za dobrih deset let od zadnjega avstrijskega (1910) v Julijski krajini izkazovalo izrazit porast italijanskih prebivalcev. Sledilo je še nekaj štetij, ki jim za območje Julijske krajine ne moremo brez pridržka zaupati.

²⁰ BRIX, *Die Umgangssprachen*, str. 182, 209–210.

²¹ ČERMELJ, Lavo, *Julijska krajina, Beneška Slovenija in Zadrska pokrajina. Imenoslovje in politično-upravna razdelitev*. Beograd: Slovensko kulturno-prosvetno društvo »France Rozman«, 1945.

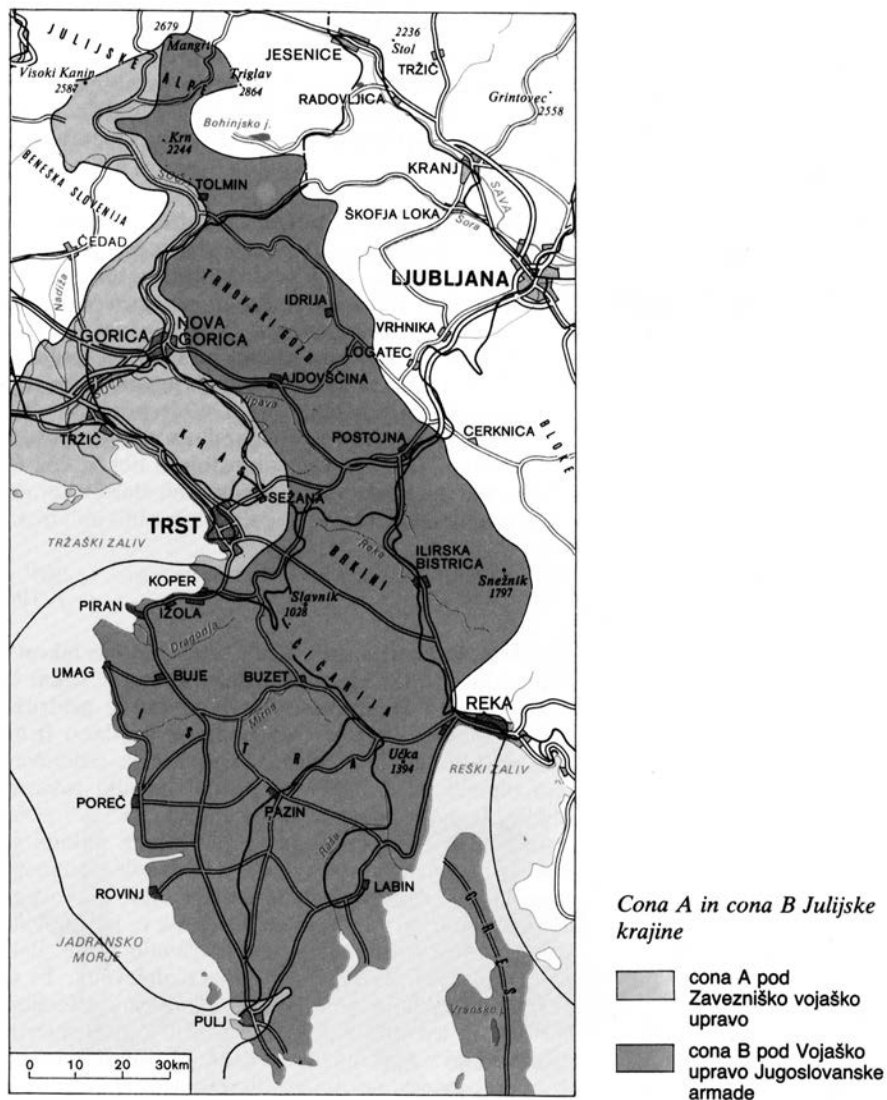
²² PERSELLI, Guerrino, *I censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850 e il 1936*. Trieste: Università popolare di Trieste, Rovigno: Centro di ricerche storiche – Rovigno, Fiume: Unione italiana – Fiume, 1993.

²³ *Censimento della popolazione*. Opravili so ga po kraljevskem dekretu N. 1594 z dne 12. novembra 1921, ki je objavil pravila izvedbe štetja (PERSELLI, *I censimenti*, str. 540–548).

Austrijsko primorje (CZÖRNIG, Carl von, Die Ethnologischen Verhältnisse des österreichischen Küstenlandes, nach dem richtiggestellten Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1880. Triest: F. H. Schimpff, 1885)

ZGODOVINSKI POGLEDI NA ZADNJE DRŽAVNO LJUDSKO ŠTETJE

Julijska krajina (Enciklopedija Slovenije, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988, str. 80)

Razen tistega iz 1921 so italijanska štetja 1931, 1936, 1939, 1941²⁴ delila prebivalstvo na avtohtono in tujerodno (*allogeno*).²⁵

b) Jugoslovansko štetje 1933

Leta 1933 je v Julijski krajini prišlo še do neuradnega popisa prebivalstva, ki ga je po naročilu vlade Kraljevine Jugoslavije izvedla slovenska in hrvaška nacionalno osveščena duhovščina, združena v Tajni krščanskosocialni organizaciji.²⁶ Ni znano, kako se je izvajalo »štetje«, ki je bilo opravljeno »na podlagi pregleda župnijskih knjig«, niti kakšen kriterij jezika (pogovorni, materni ali jezik v družini) je bil uporabljen za določanje narodnosti popisanih oseb. »Štetje« je bilo sicer naklonjeno slovanskemu prebivalstvu, razmejitev med Slovenci in Hrvati pa so popisovalci ponostavili: v pogledu slovenske in hrvaške populacije moti jasna razmejitev in »čista« etnična podoba nekaterih okolišev z etnično mešanim prebivalstvom.²⁷ Tako italijanska štetja kot omenjeni jugoslovanski popis so za prikaz etnične podobe prostora izrabljali bolj ali manj prirejene podatke o jeziku prebivalstva.

ROGLIČEVA ANKETA PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

V drugi svetovni vojni je bila Italija med agresorkami in nato med poraženkami, kar je po končanih vojaških operacijah omogočilo popravek meje, ki jo je na škodo slovenskega (slovenskega in hrvaškega) prebivalstva v korist Italije 1920 začrtal rapalski dogovor. Ker naj bi nove meje upoštevale etnično načelo, je – za ugotovitev slednjega – zagrebški profesor Josip Roglič oktobra 1945 v Istri organiziral anketo o narodnostni strukturi prebivalstva. Njeno izvedbo je prilagodil upravnim enotam, po katerih je bilo izvedeno zadnje avstrijsko štetje 1910. Formularji popisa so bili dvojezični, hrvaški in italijanski. Tudi popisovalci na jezikovno mešanih območjih so govorili takó hrvaško in slovensko kot italijansko. Popis je opravil praviloma učitelj ali župnik, ki je imel ob sebi notarja. Namesto popisnih pól po družinah so

²⁴ Schiffrer to štetje omenja (SCHIFFRER, *Sguardo storico*, str. 32; SCHIFFRER, *Historic Glance*, str. 28), Perselli pa piše, da je Italija med vojnama izvedla tri štetja (1921, 1931 in 1936), tistega leta 1941 pa zaradi vojne ne (PERSELLI, *I censimenti*, str. XVIII).

²⁵ MIHELIC, *Ribič*, str. 73–75.

²⁶ PELIKAN, Egon, *Tajno štetje prebivalstva v Julijski krajini leta 1933*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, 2002 (Knjižnica Annales).

²⁷ MIHELIC, *Ribič*, str. 77–80.

uporabljali kolektivne formularje, kamor je bilo mogoče vpisati 54 oseb. Izobraženi so izpolnjevali formularje sami, za nevešče pa je to opravil popisovalec pred pričo. Poleg izjave o narodnosti so vpisovali tudi družinski jezik. Ko je bil popis opravljen, sta vsak list podpisala krajevni popisovalec in regionalni predstojnik.²⁸

Čeprav so navodila za izvajanje ankete videti zadovoljiva za zagotovitev točnosti navedb, pa nekateri pristopi zbujajo pomisleke. Na vsak popisni list se je podpisal regionalni predstojnik – predstavnik oblasti iz regije, ki ji je popisano območje pripadalo. Morda ni deloval indiferentno, ampak je bil opredeljen za jezik »svoje« regije in je vplival tako na anketirane kot na popisovalce v smeri želenega rezultata. Enak je bil učinek kolektivnih formularjev namesto družinskih listov: izrekanje je potekalo pod nadzorom in je bilo zato prirejeno oz. prilagojeno izjavam sosedov.

Ekstremnost etničnih sprememb, ki jih izkazuje anketa, postavlja njene podatke pod vprašaj. Na ozemlju nekdanj piranskih katastrskih občin Kaštel in Savudrija južno od Dragonje, ki sta po slovensko-hrvaškem vojaškem dogovoru februarja 1944 prešli v hrvaško pristojnost, izkazuje Rogličeva anketa v primerjavi s štetjem 1910 skoraj 21-kraten porast števila hrvaškega prebivalstva, za slovensko prebivalstvo pa

²⁸ *Cadastre national de l'Istrie*, str. I–XIII. *En ce qui concerne les moyens du recensement, on rédigea d'abord des formulaires comportant un texte en deux langues, croate et italienne. On tint aussi à se que, dans les zones, où les deux langues sont également en usage, les recenseurs parlent le croate ou le slovène de même que l'italien. Ces mêmes principes furent appliqués par les agents préposés au recensement dans le choix des recenseurs et des témoins locaux. Dans le règle, le dénombrement fut effectué par le maître d'école ou le prêtre local, accompagné par un notable, qui servait de garant pour l'exactitude et la liberté de l'opération. Le recensement fait, chaque feuille fut signée par le recenseur local et par le préposé régional, de manière à fixer les responsabilités et à garantir l'authenticité scrupuleuse des données recueillies. ... Afin de faciliter le transfert du matériel de recensement, on remplaça les feuilles par famille par des formulaires collectifs, avec des rubriques permettant l'inscription de 54 personnes. Les personnes instruites y inscrivaient elles-mêmes les données qui les concernent; pour les gens moins instruits et les illettrés le recenseur, sous la caution du témoin, remplissait ce formulaire lui-même.* (»Kar zadeva pripomočke popisa so najprej pripravili obrazce, ki so vsebovali dvojezično, hrvaško in italijansko besedilo. Upoštevali so tudi, da so na območjih, kjer sta bila v uporabi oba jezika, ocenjevalci govorili tako hrvaško ali slovensko kot italijansko. Ista načela so predstojniki za popis vpeljali tudi pri izbiri ocenjevalcev in lokalnih prič. Štetje je praviloma opravil učitelj ali krajevni župnik vpricho notarja, ki je bil porok za natančnost in svobodo izvedbe. Ko je bil opis opravljen, sta krajevni popisovalec in regionalni predstojnik podpisala vsak list, s čimer je bila določena odgovornost in zajamčena tankovestna verodostojnost zbranih rezultatov. ... Da bi olajšali prenos gradiva štetja, so liste za posamezno družino nadomestili s kolektivnimi formularji z rubrikami, ki so omogočale vpis 54 oseb. Izobražene osebe so se vanje vpisovale same, za manj izobražene in nepismene pa je pod nadzorom priče izpolnil formular popisovalec.«) (*Cadastre national*, str. II–III).

več kot petkratno zmanjšanje. Število Italijanov se je v istem času po izsledkih ankete skrčilo skoraj za dve tretjini.²⁹

OCENE ŠTETIJ

Vsa štetja – tako avstrijska kot italijanska, neuradno jugoslovansko 1933 ter poveljno Rogličevo – so očitno imela pomanjkljivosti, ki so bile bodisi nehotene bodisi – ob političnih spremembah – namerne. Bila so na eni strani deležna pritožb s terena in kritik sodobnih in kasnejših poznavalcev, na drugi strani pa so se po drugi svetovni vojni nanje sklicevali zagovorniki te ali one politične opcije.

Stališče mirovne konference po drugi svetovni vojni, ki je rezultate zadnjega avstrijskega štetja 1910 ocenila za zanesljivejše od tistih italijanskega 1921 in za Istro Rogličeve ankete iz 1945, je zbudilo politično pogojene komentarje in kritike strokovnih svetovalcev in pogajalcev za oblikovanje italijansko-jugoslovanske meje.

a) Rogličevo stališče

Josip Roglič je v drobni knjigi *Le recensement de 1910. Ses méthodes et son application dans la Marche Julienne*³⁰ v podkrepitev svojih izvajanj pritegnil številne starejše pisce. Štetja je delil v tri skupine: v prvo je razvrstil avstrijska štetja 1846, 1851, 1857 in 1869, v drugo avstrijska nadesetletna štetja 1880, 1890, 1900 in 1910, v tretjo pa italijanska štetja 1921, 1931 in 1936.

V prvem obdobju je po Rogličevem pravilnem opažanju upravna oblast skušala s pomočjo obrazcev in posebnih navodil določiti dejansko narodnost vsakega kraja. Vprašljive podatke so natančno dodatno preverili s pomočjo izvedencev na terenu. Pod Czörnigovim vodstvom je na ta način delo potekalo od 1846 do 1853. Czörnigov sodelavec Adolph Ficker je uporabil Czörnigove rezultate in na osnovi podatkov štetja 1857³¹ prikazal etnografsko stanje in numerična razmerja ljudstev Avstro-Ogrske.³² Tovrstnih podatkov za štetje 1869 ni: pri njem so popis jezikovne

²⁹ MIHELIC, *Ribič*, str. 101–108.

³⁰ ROGLIČ, Josip, *Le recensement de 1910. Ses méthodes et son application dans la Marche Julienne*. Sušak: L'Institut Adriatique, ²1946.

³¹ Ergebnisse der Volkszählung 1857. V: *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*. Neue Folge, III. Band die Jahre 1855, 1856 und 1857 umfassend. Wien: Statistisches Bureau, 1861, str. 48–7, 103–116.

³² FICKER, Adolph, *Die Völkerstämme der oesterreichisch-ungarischen Monarchie, ihre Gebiete, Grenzen und Inseln. Historisch, geographisch und statistisch dargestellt* (Mittheilungen aus dem

pripadnosti v mešanih okoljih vodili načelniki okrožij in krajev, ugotavljali pa so jo izvajalci brez individualnih vpisov prebivalcev. Pritožbe s terena so pri teh štetjih vzeli na znanje in jih skušali upoštevati pri naslednjem štetju. Prva štetja so si prizadevala za čim bolj verno ugotovitev etničnega in številčnega razmerja ljudstev v monarhiji. Pri izvajanju popisov Roglič ni zaznal načrtih tendenc pristranskosti ali intenzivnih nacionalnih gibanj.³³

Štetja 1880 do 1910 pa so – po Rogličevem mnenju zaradi naklonjenosti do nemštva – vpeljala poizvedbo po občevalnem jeziku, kar je prizadelo slovansko večino. Jezik naj bi izkazoval narodnostno pripadnost prebivalstva, kar Roglič ob sklicevanju na številne starejše avtorje (upravičeno) ocenjuje kot zgrešeno. Pogovorni jezik ni identičen z narodnostno pripadnostjo, poslovni jezik pa ni tisti, ki ga ljudje govorijo doma.

Štetja so v splošnem za monarhijo izkazovala večje število Nemcev, v Julijski krajini pa je bila ta metoda v korist Italijanov in je prizadela Slovane. Do konca 19. stoletja je bila tam poslovni jezik italijanščina, avstrijska statistika pa je to stanje sprejela kot znak narodnosti. Zlasti za mesta, v katerih je po tradiciji prebivala italijanska vrhnja plast, ki je obvladovala tudi okolico, je tak pristop kazal popačeno podobo v korist italijanščine, h kateri so prištevali tudi furlanščino. Dejansko so bila mesta – zlasti osrednja – italijanska, predmestja in okolica pa hrvaška ali slovenska. Slovansko prebivalstvo je bilo podvrženo asimilaciji.³⁴

Podoben je bil Rogličev očitek italijanskim štetjem 1921, 1931 in 1936, ki so si na različne načine prizadevala prikazati večji delež italijanskega prebivalstva. Uporabljala so štetje po *lingua d'uso* in ne po maternem jeziku ali narodnostni opredelitvi ljudi. Izvajalci štetij so izvajali pritiske in malverzacije. Štetja so Slovane označevala kot kasneje doseljeno neavtohtono (*allogeno*) prebivalstvo. Zlasti štetje 1921 naj bi skušalo dokazati italijansko večino ne glede na resnično stanje, Slovani pa se niso imeli komu pritožiti.³⁵

b) Zwitterovi argumenti

Fran Zwitter, glavni jugoslovanski strokovni pogajalec za oblikovanje jugoslovansko-italijanske meje po drugi svetovni vojni, je za potrebe mirovne konference pripravil publikacijo *Données statistiques sur la structure ethnique de la Marche Juli-*

Gebiete der Statistik, 15), 1869.

³³ ROGLIČ, *Le recensement*, str. 11–12, 38.

³⁴ ROGLIČ, *Le recensement*, str. 12–21.

³⁵ ROGLIČ, *Le recensement*, str. 21–24.

enne (1946), v kateri je primerjalno analiziral zadnje avstrijsko štetje 1910, italijansko štetje 1921 in – za Istro – povojno Rogličevo anketo 1945.³⁶

Pri avstrijskem štetju 1910 naj bi števne komisije kot podaljšana roka prevladujočih italijanskih mestnih oblasti poskušale z različnimi prijemi povečati število prijav italijansko govorečih oseb. Zwitter je ugotovil, da je poglobljena pomanjkljivost omenjenega avstrijskega in italijanskega štetja 1921, da sta ugotavljali število uporabnikov občevalnih jezikov, medtem ko naj bi po njegovem (menim, da zmotnem) mnenju Rogličeva anketa verodostojno štela prebivalstvo po njegovi narodnostni pripadnosti na osnovi svobodne izjave vsakega posameznika.³⁷

c) Schiffrerjevo mnenje

Kaj pa druga stran? – Italijanski zgodovinar Carlo Schiffrer, ki je sodeloval na pariški mirovni konferenci kot italijanski strokovnjak za vzhodno mejo Italije, je menil, da so bila avstrijska štetja do Italijanov nekorektna. Štetje 1910 naj bi favori-

³⁶ *Cette publication ... présente d'une façon synoptique les résultats du recensement autrichien à la base de la »langue d'usage« du 31 Décembre 1910, ceux du recensement italien à la base de la »langue d'usage« du 1er Décembre 1921 et, pour l'Istrie, ceux du recensement de nationalité du 1er Octobre 1945 à la base de la déclaration libre de chaque individu.* (»Objava ... na pregleden način predstavlja rezultate avstrijskega štetja iz 31. decembra 1910 na bazi »občevalnega jezika«, italijanskega štetja iz 1. decembra 1921 na osnovi »občevalnega jezika«, za Istro pa rezultate štetja narodnosti iz 1. oktobra 1945 na osnovi svobodne opredelitve vsakega posameznika.«) (*Données statistiques*, str. III.)

³⁷ *En vue d'établir la situation réelle ethnique en Istrie, un recensement de la population dirigé par des spécialistes fut organisé le 1er Octobre 1945; l'exécution en fut confiée à des personnes qualifiées à tous points de vue, les autorités civiles et militaires n'y prirent point part et dans les localités à majorité italienne le recensement fut fait surtout par des Italiens. Tous les résultats ont été minutieusement contrôlés. Les militaires n'ayant pas été pris en considération, il existe une petite différence avec les recensements antérieurs au sujet des localités ayant une garnison militaire. La nationalité fut établie sur la déclaration libre de chaque individu et ceux qui ne donnèrent aucune déclaration furent inscrits dans la catégorie »sans déclaration de nationalité«.* (»Da bi v Istri ugotovili resnično etnično situacijo, je bilo 1. oktobra 1945 organizirano štetje prebivalstva, ki so ga vodili strokovnjaki; izvedbo so zaupali vsestransko kvalificiranim osebam, civilne in vojaške oblasti pri njej niso sodelovale in v krajih z italijansko večino so štetje opravili predvsem Italijani. Rezultati so bili podrobno preverjeni. Vojaštva pri štetju niso upoštevali, zato je prišlo do manjše razlike s prejšnjimi štetji zaradi krajev, ki so imeli vojaško posadko. Nacionalnost so ugotavljali po svobodni izjavi vsakogar, tiste pa, ki pa se niso izjavili, so vpisali v kategorijo "brez opredelitve narodnosti".«) (*Données statistiques*, str. VI); *Le recensement du 1er Octobre 1945 a été préparé et exécuté d'une façon à garantir la réalisation de son but qui est d'établir la structure ethnique réelle de l'Istrie. Les résultats du recensement sont publiés d'une façon détaillée permettant de les vérifier sur place.* (»Štetje 1. oktobra je bilo pripravljeno in izvedeno na način, ki je zagotavljal uresničitev cilja ugotoviti resnično etnično strukturo Istre. Rezultati štetja so objavljeni na podroben način, ki omogoča preverbo na kraju samem.«) (*Données statistiques*, str. VII).

ziralo slovanski etnični skupini: njihove ugovore proti rezultatom naj bi avstrijska oblast upoštevala in opravila revizijo, italijanskih pa ne. Kot je zapisal v delih *Sguardo storico sui rapporti italiani e slavi nella Venezia Giulia* in njegovi angleški inačici, kakor tudi v komentarju (v treh jezikih) k zemljevidu o italijansko-jugoslovanski meji v Julijski krajini,³⁸ naj bi za osnovo ugotovitve realnega etničnega stanja v Julijski krajini pritegnili italijansko štetje 1921. Priporočal je metodo, ki bi temeljila na rezultatih štetja iz 1921, a jih pri odstopanjih prilagajala rezultatom štetja iz 1910.³⁹

Do Schiffrerjevih izvajanj je upravičeno kritičen Egon Pelikan, ki izpostavlja nerealen skok števila italijanskega prebivalstva v Julijski krajini od 1910 do 1921, ki ga izkazuje italijansko štetje 1921, kljub temu, da naj bi – po Schiffrerjevih trditvah – v tem času še ne prišlo do večjega doseljevanja Italijanov.⁴⁰

d) Brixova analiza

Nepristransko in strokovno pa je avstrijska štetja 1880 do 1910 razčlenil in ocenil Emil Brix v svojem delu *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation*, kjer je ob obsežnih navedbah bibliografskih referenc – slovenske so sicer pomanjkljive – opisal tehnike, značilnosti in slabosti njihove izvedbe. Ta monografija je temeljna za vpogled v nekdanja avstrijska štetja, zlasti nadesetletna od 1880 do 1910. Podrobno opisuje načela, tehniko, njihove značilnosti⁴¹ in rezultate.

Štetja so upoštevala individualno načelo. Niso ugotavljala narodnosti, ampak občevalni jezik. Opravljale so jih občine v okrožju. Štetju je sledila nadzorna revizija. K popisu so samo deloma neposredno pritegnili predstavnike hišnih najemnikov. Sistem izpolnjevanja obrazcev, ki je zahtevalo določeno stopnjo izobrazbe in so ga uporabljali skoraj izključno v mestnih naseljih, je prepuščal lastnikom hiš in njihovim zastopnikom razdeljevanje in zbiranje popisnih listov, ki so jih za najemnike izpolnjevali predstavniki gospodinjstev. Razširjeno je bilo štetje s pomočjo posebnih komisarjev za ljudska štetja. Predlagale so jih občine, potrdila pa državna oblast. Pod vodstvom okrajnih glavarstev so po ustnih navedbah družinskega glavarja od hiše do hiše zbirali podatke, ki so jih zahtevale vpisne pole. Individualno

³⁸ SCHIFFRER, *Autour de Trieste*; SCHIFFRER, *Venezia Giulia. Study of a map*; SCHIFFRER, *La Venezia Giulia. Saggio di una carta*.

³⁹ SCHIFFRER, *Sguardo storico*, str. 29–31; SCHIFFRER, *Historic Glimpse*, str. 26–27; SCHIFFRER, *Autour de Trieste*; SCHIFFRER, *Venezia Giulia. Study of a map*; SCHIFFRER, *La Venezia Giulia. Saggio di una carta*.

⁴⁰ PELIKAN, *Tajno štetje*, str. 13.

⁴¹ BRIX, *Die Umgangssprachen*, str. 30–35.

izpolnjevanje so opravljali v mestih z lastnim statutom, v deželnih glavnih mestih in v občinah, ki so jih določile politične oblasti. Zaradi pomanjkljive izobrazbe pa ljudje pogosto niso bili sposobni brati, razumeti in odgovoriti na vprašalnike.

Štetje 1910 je namesto pojma najemnik (*Wohnpartei*) vpeljalo rubriko gospodinjstvo (*Haushaltung*). Ugotavljanje občevalnega jezika domačinov je kljub rastočemu nasprotovanju proti tovrstnemu jezikovnemu opredeljevanju, ki ga je vpeljalo že štetje 1880, ostalo.

Podatke za Julijsko krajino vključuje podpoglavje Das Küstenland,⁴² ki obravnava štetja v Trstu, Goriško-Gradiški in Istri. Rezultati štetja 1910 so marsikje sprožili pritožbe in revizije, ki so (praviloma) povečale delež obeh slovanskih etnij.

V **Trstu** so štetja 1868 in 1875 izkazovala rast italijanskega in upadanje slovenskega prebivalstva, pri čemer je bilo mesto italijansko, okolica pa slovenska. Prebujena nacionalna zavest je od zadnjih desetletij 19. stoletja sprožala nacionalne konflikte in pritožbe zaradi šikaniranja slovenščine, pritiskov, naknadnih popravkov in ponarejanj popisnih podatkov v korist italijanskega jezika. Zaradi slovenskih pritožb je bilo štetje 1910 v Trstu razveljavljeno.⁴³

V **Goriški** in **Gradiški** so uporabljali nemški, italijanski in večinski slovenski jezik, medtem ko Furlani niso bili priznani kot narodnost s posebnim jezikom. Kot pri tirolskih Retoromanih-Ladinih je bil njihov jezik prištet k italijansko-ladinskemu pogovornemu jeziku. Štetje 1880 je potekalo brez opaznih nacionalnih sporov. V nadaljnjih štetjih se je razmerje med etničnimi skupinami le minimalno spreminjalo. Leta 1910 so Slovenci v Gorici zahtevali novo štetje. Revizija je odkrila dosti obremenilnega gradiva o oškodovanju slovenske populacije pri predhodnem popisovanju.⁴⁴

Jezikovno-etnična struktura **Istre** je ustrezala zgodovinski delitvi v marki Istri z močnim deležem Italijanov v obalnem območju in na kvarnerskih otokih, medtem ko je bila notranja Istra poseljena s Hrvati in delno s Slovenci. Slovenci in Hrvatje so Italijanom pri štetjih očitali ponarejanje in se pritoževali nad izvedbo, kar je imelo za posledico revizije (praviloma) v njihovo korist. Ob agitaciji za italijanski jezik in netočnih navedbah je jezikovno podobo zamegljevalo tudi opredeljevanje prebivalstva za ilirski in istrijski jezik, kar je izvajalcem štetij dajalo možnosti svojevoljnih interpretacij na škodo hrvaškega jezika.⁴⁵

⁴² BRIX, *Die Umgangssprachen*, str. 182–224.

⁴³ BRIX, *Die Umgangssprachen*, str. 183–202.

⁴⁴ BRIX, *Die Umgangssprachen*, str. 202–209.

⁴⁵ BRIX, *Die Umgangssprachen*, str. 209–224.

SKLEP

Za zaključek smemo pritrditi Rogliču in ugotoviti, da so bila med avstrijskimi štetji najbolj objektivna in nepristranska Czörnigovo štetje 1846 in štetja 1851, 1857 in 1869, ki pa štetja 1846 po natančnosti izvedbe in vestnih preverbah rezultatov niso dosegla.

Za mirovno konferenco po drugi svetovni vojni so seveda bili sto let stari – četudi verodostojni – rezultati štetja 1846 zastareli in zato neaktualni. Med avstrijskim štetjem iz 1910, italijanskim iz 1921 in jugoslovansko Rogličevo anketo iz 1945, ki so jih vzeli pod drobnogled, pa so strokovnjaki za meje po drugi svetovni vojni upravičeno ocenili kot najbolj zanesljive podatke najstarejšega od treh omenjenih štetij: avstrijskega iz 1910. Vsa štetja so imela pomanjkljivosti, ki pa pri italijanskem in Rogličevem popisu niso bile zgolj slučaj ali plod lokalnih interesov, ampak so služile tudi širšemu političnemu interesu.

Ob štetju 1910, ki je bilo v Julijski krajini naklonjeno favoriziranemu italijanskemu elementu – temu so za nameček pridružili tudi Furlane – so se sprožali slovensko- in hrvaško-italijanski spori. Prihajalo je do pritožb s strani oškodovancev (z redkimi izjemami so bili to Slovenci in Hrvati). Dejstvo, da je avstrijska oblast pritožbam prisluhnila in opravljala njegove revizije na terenu, pa daje štetju 1910 nedvomno večjo kredibilnost, kot jo izkazujeta na mirovni konferenci zavrnjena italijansko štetje 1921 in Rogličeva anketa 1945.

THE LIGHTER AND DARKER SIDES OF POPULATION CENSUSES IN THE AUSTRIAN LITTORAL

SUMMARY

Austria's seizure of power over the territory of the Illyrian Provinces in 1813 also gave rise to the need for the knowledge of the ethnic structure of the area. The population census of 1846, organised by the Austrian statistician Carl von Czörnig, aimed at establishing national affiliation or language spoken by the inhabitants. A similar goal was pursued by the censuses of 1851, 1857 and 1869. The Austrian censuses of 1880, 1890, 1900 and 1910, however, introduced a column on the language of communication, which was to give an indication of ethnic affiliation.

The censuses also covered the Austrian-Illyrian Littoral as a special unit (since

1849). The latter encompassed Trieste with its environs, Gorizia-Gradisca and Istria. It was inhabited by four ethnic groups with recognised provincial languages: the Italians, Slovenes, »Serbo-Croats« and German Austrians, whereas the language spoken by the Friuli ethnic group did not have the status of a provincial language. Rather, it was considered as part of the Italian language, which contributed to the artificial growth of the Italian population in Gorizia-Gradisca, where Slovene was the dominant language and Italian was spoken by a minority. The city of Trieste was Italian and its environs Slovenian. Coastal towns of the former Venetian Istria preserved their Roman-Italian character. Their rural hinterland and central Istria, however, were predominantly Croatian and Slovenian.

After the First World War, and the defeat and disintegration of Austria-Hungary, the Treaty of Rapallo of 1920 granted Italy the territory of Gorizia-Gradisca, Trieste, Istria, part of the Rijeka area, a portion of Dalmatia, as well as parts of Carniola and Carinthia. The aforementioned territory, excluding Zadar and the island of Lastovo, came to be known as Venezia Giulia. It was included in the Italian population censuses of 1921, 1931, 1936 and 1939. In 1933 it also witnessed an unofficial population census that was taken at the behest of the government of the Kingdom of Yugoslavia by Slovenian and Croatian nationally-minded clergy united in the Secret Christian Social Organisation. Italian population censuses and the Yugoslav population census aimed to establish the ethnic composition of the population in the area on the basis of language.

After the Second World War, in which Italy was among the defeated, the Zagreb-native professor Josip Roglič organised in October 1945 a survey regarding the national structure of Istria's population. For the stretch of land south of the Dragonja River the survey results showed an unrealistically large growth in the population of Croatian nationality in comparison with the 1910 Austrian census and a major decline in the population of Slovenian and Italian nationality, which was a result of different approaches to conducting the survey.

All censuses – Austrian, Italian, the unofficial Yugoslav one of 1933 and the postwar Roglič census – had flaws that were either unintentional or deliberate. Moreover, they prompted a barrage of complaints from the field and criticism of contemporary as well as future scholars, but also served as a point of reference to advocates of various political options.

At the peace conference after the Second World War, the results of the 1910 census were found to be more reliable as the results of the Italian census of 1921 and Roglič's census of 1945 conducted in Istria. The said position stirred politically

biased comments and criticism from expert advisers and negotiators for the demarcation of the Italian-Yugoslav border.

Josip Roglić believed that the Austrian censuses of 1846 and 1851 were objective and conducted correctly during their first implementation as well as during subsequent verifications in the field. On the other hand, censuses taken between 1880 and 1910 introduced a survey on the language of communication to give an indication of national affiliation, which, however, did not sustain criticism. Italian censuses adopted a similar approach by employing various different methods to demonstrate Italian majority. The Slavs were classified as non-autochthonous population which had settled these parts later on.

Fran Zwitter, a Yugoslav special negotiator for the demarcation of the Yugoslav-Italian border after the Second World War, drafted the publication *Données statistiques sur la structure ethnique de la Marche Julienne* for the purposes of the peace conference, in which he compared and analysed the last Austrian population census of 1910, the Italian population census of 1921 and Roglić's postwar survey of 1945 for Istria. In the first one, counting commissions apparently used various techniques to increase the number of registered Italian speakers. In his opinion, the main flaw of the Austrian and Italian census was in their attempt to establish the number of users of languages of communication, while Roglić's survey provided a reliable count of the population by its national affiliation.

The Italian historian Carlo Schiffrer, who as an expert on Italy's eastern border represented the Italian side at the Paris Peace Conference, argued just the opposite. He considered Austrian censuses to be unfair towards the Italians. He found the 1910 census favourable towards the Slav ethnic groups: while the Austrian authorities supposedly heeded their complaints to the census and revised its results, they failed to give the same consideration to Italian objections. He insisted that the ethnic structure of the population was most faithfully reflected in the Italian population census of 1921.

In 1982 Emil Brix conducted the most objective analysis and evaluation of the Austrian population censuses between 1880 and 1910, by also describing the techniques, characteristics and shortcomings of their implementation.

PROBLEMI POPISOVANJA OBČEVALNEGA JEZIKA NA SPODNJEM ŠTAJERSKEM (1880–1910)

FILIP ČUČEK¹

Že v času nemškoliberalne Auersperg-Lasserjeve vlade so se v Avstriji pričela kresati mnenja o izvedbi popisov prebivalstva, potem ko je peterburški kongres leta 1872 z uvedbo občevalnega jezika sprejel nove smernice popisovanja. Nova (Taaffejeva) vlada je pred novim popisom za razliko od Ogrske, kjer se je popisoval »materinski jezik«, določila rubriko »občevalni jezik«. Vladni kabinet je s tem povzročil politizacijo (sicer nedolžnih) ljudskih štetij,² ki so zaznamovala politično življenje vse do propada dvojne monarhije.

Vlada je po svojem imenovanju (avgusta leta 1879) s pomočjo nove rubrike načrtovala izdelavo nacionalne statistike. Potem ko je marca leta 1880 formulirala prve kriterije popisovanja in »kolebala« med dvema predlogoma imena (>družinski« in »občevalni« jezik –*Familiensprache* in *Umgangssprache*), je njena namera aprila pristala v parlamentarnih klopeh. Mladočeški politik Jaromir Čelakovský je na seji proračunskega odseka v dunajskem državnem zboru zavrnil poimenovanje rubrike z imenom »občevalni jezik«. Zdelo se mu je povsem neumestno, da bi rubrika popisovala zgolj občevalni jezik, ki ga popisani dnevno uporabljajo, ne pokaže pa dejanske nacionalnosti posameznika. Zato se je zaradi strahu pred nemško (nacionalno) nevarnostjo zavzel za rubriko »družinski jezik«, tj. jezik,

¹ dr. Filip Čuček, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana.

² VALENCIČ, Vlado, Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880. V: *Zgodovinski časopis*, 28, 1974, str. 287–294.

ki ga posameznik uporablja doma, in s katerim jasno kaže svojo nacionalno pripadnost. Na drugi strani pa se nemški poslanci z navedenim niso povsem strinjali. Poslanec Emil Sax je ostro nasprotoval uvrstitvi rubrike, ki bi ugotavljala nacionalnost, v popisne pole. Nacionalnost se mu ni zdela individualna zadeva, zato je pri predlogu poimenovanja rubrike z zvezo »družinski jezik« svaril, da bodo popisi zgolj krepili nacionalno polarizacijo in prispevali k zaostritvi nacionalnega boja v monarhiji.³ Tako je menila tudi vlada. Namesto prvotnega predloga imena (»družinski jezik«) se je notranje ministrstvo avgusta leta 1880, tik pred izvedbo popisa prebivalstva leta 1880/81, odločilo za poimenovanje nove rubrike z imenom »občevalni jezik«. Nova rubrika seveda ni bila primerna za določanje dejanske (nacionalne) strukture, še sploh v jezikovno mešanih območjih. Odločitev za popis občevalnega jezika je vlada sprejela v času, ko je mednacionalna sprava postajala vedno bolj nemogoča. Dinamika nacionalnih odnosov se je še posebej ostro pokazala v jezikovno mešanih območjih.

Podobno kot v ostalih deželah se je tudi na (Spodnjem) Štajerskem ob popisu prebivalstva leta 1880 vnel srdit boj. Nova rubrika se je takoj pokazala kot odličen pripomoček za navidezno množitev gospodarsko in politično močnejšega (nemškega) prebivalstva. Prvo štetje po občevalnem jeziku je pokazalo, da je bilo na Spodnjem Štajerskem večinsko mestno prebivalstvo nemško, podeželsko pa slovensko. Struktura prebivalstva je sicer bila dejansko takšna, zaradi nove rubrike pa se je spremenilo razmerje »sil«. Marsikdo je namreč vpisal nemščino, čeprav je uporabljal v vsakdanjiku slovenščino, in »tehtnico« prevesil na nemško stran. Ker so v deželnih glavnih mestih, statutarjih mestih in posebej določenih občinah naznanilnice delili hišni gospodarji, povsod drugod pa popise po pogovoru s strankami izvajali posebni števniki komisarji, je bila nova rubrika posebej varljiva. Hišni gospodar je glede na svojo nacionalno opredelitev pogosto sam vpisal jezik strank (po lastni presoji), medtem ko se je marsikdo zaradi nerazumevanja rubrike ali nesporazuma s števnim komisarjem odločil za nemščino (ali pa jo je samovoljno vpisal kar komisar), čeprav je uporabljal v vsakdanjiku slovenščino, ali pa je podlegel nemškemu pritisku. Rezultati so bili tako v večji meri posledica statistične kot pa realne asimilacije. Štetja po občevalnem jeziku so nagibala tehtnico v korist privilegiranih jezikovnih skupin, kar so Nemci na Spodnjem Štajerskem dejansko bili.⁴

³ BRIX, Emil, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation*. Wien, Köln, Graz: Hermann Böhlau Nachf., 1982, str. 97–100.

⁴ CVIRN, Janez, *Nemci na Slovenskem (1848–1941)*. V: NEČAK, Dušan (ur.), *»Nemci« na Slovenskem 1941–1955*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002, str. 105; prim. ZWITTER, Fran, *Nemci na Slovenskem*. V: *Sodobnost*, 6, 1938, str. 483–495; STUDEN,

Kazalo zbranih naznanilnic

za ljudstveni popis

dné 31. decembra 1880 v krajih, za katere pozvedba stanovalnih razmerov ni propisana

(Spisuje ga hišni lastnik ali njegov namestnik.)

P o u k.

- a) Hišni lastnik ali njegov namestnik naj na odkazanih mu naznanilnicah predno jih razdeli, napiše hišno in staniščno številko. Hišne številke, katere se rabijo v napovedi (fasiji) za davek od hišne najemščine, naj se ohranijo tudi tukaj. Ako v katerem kraju ni davka od hišne najemščine, naj se ohrani tista vrsta, po kateri so se doslej zaporedoma štela stanišča. Ako bi tega še ne bilo, oštevilijo se stanišča pri tleh začeti notri do najvišjega nadstropja zapored po številni vrsti.
- b) Hišni lastnik ali njegov namestnik naj razdeli naznanilce in pouk II dné 29. decembra 1880 med vse stanovalne stranke v hiši.
- c) Če hišni lastnik ali njegov namestnik sam v hiši stanuje, naj napolni naznanilnico tudi za se.
- d) Ako kaka stanovalna stranka obseza toliko oseb, katere je popisati, da ne zadostuje ena naznanilnica, rabiti je 2, ako treba tudi več, daje jih hišni lastnik ali njegov namestnik. V tem slučaju je v rubriki „Opomnja“ obrazca IV b omeniti, koliko naznanilnic se je pri vsaki taki stanovalni stranki napolnilo.
- e) Pobiraje naznanilnice, kar naj stori dné 3. januarja 1881, naj se hišni lastnik prepriča, ali so vse stanovalne stranke naznanilnice do dobrega napolnile in podpisale.
- f) Zbrane naznanilnice se sešijejo, v pričujočem kazalu po staniščnih številkah omenijo ter oddadó dné 4. januarja 1881 s potrdilom pristavljenim na konci naslednje razkaznice, privedši datum in podpis, da se ni izpustila nobena stanovalna stranka.
- g) Ako bi v katerem stanišči dné 31. decembra 1880 nihče ne stanoval, ali pa samo dejansko vojaštvo, katerega ne popisujejo nevojaški organi, treba je to izrečno povedati v kazalu. Tudi naj se in to v rubriki: „Opomnja“ omeni, če katera stranka noče prevzeti naznanilnic, ali pa ne odda o pravem času napolnjenih naznanilnic. Ako bi pri kateri naznanilnici opazil kaj neresničnega, naj hišni lastnik tudi to v rubriki „Opomnja“ pričujočega kazala kratkoma omeni.
- h) Pobiraje naznanilnice naj se hišni lastnik ali njegov namestnik prepriča, ali so se za moške osebe rojene v letih 1861 do vštévši 1871, za katere je po §^{ra} 19 propisa o ljudstvenem popisu prinesli izpiske iz rojstvenih knjig ali poverjene prepise rojstvenih listov, té listine prišle naznanilnicam.

Navodila za popis prebivalstva leta 1880.

Celje, ki je imelo še sredi 19. stoletja bolj slovenski značaj, so Nemci že sredi 70-tih let označevali za »pranemško« mesto.⁵

Slovensko časopisje je prebivalstvo ves december vestno opozarjalo in svarilo, da naj bo pri popisu zelo previdno in da naj »vsak v svojem krogu ljudi podučí, da svojo slovensko narodnost vpišejo, če tudi včasí še drug jezik govore v hiši«. ⁶ Kljub temu je *Slovenski narod* po popisu resignirano ugotavljal, da so rezultati porazni, ker da je »mnogoteri hišni posestnik ali družinski oče mislil, da se v dotičnej rubriki samo vpraša, ali on zna nemški ali ne zna in je vpisal sebe in otroke mej Nemce, dasiravno poslednji ne znajo niti besedice nemškega, a on komaj malo za silo nemško tolče«. Prav tako so pod rubriko »občevalni jezik« med Nemce vpisali svoje posle nemški obrtniki, med njimi pa so se znašli celo kakšni narodnjaki, ki so bili »nevprašani mej Nemce vpisani«. Tako je časnik pozival, da je treba stvar pretresti in upoštevati napake, ter opozarjal »prijatelje slovenske stvari, katerim je za to, da se vsak naš domačin k svojemu narodu prišteva, naj vse nepravilnosti in nezakonitosti, ki so se tu ali tam pri popisovanji godile, na dotično mesto naznanijo, da se popravijo«. ⁷ Toda kljub temu, da so spodnještajerski nemški liberalci vsako priložnost izkoristili za navidezno množitev nemštva, do ukrepov ni prišlo, čeprav je vlada poudarjala svoje nadstrankarstvo in politično nepristranost. V ocenjevanju popisa prebivalstva je *Cillier Zeitung* menil, da se v Celju med meščani in uradniki ne da naštetí niti petdeset Slovencev, »četudi bi jih iskali z Diogenovo svetilko«, v bistvu pa je ponavljal ugotovitev neznanega dopisnika *Slovenskega naroda*, ki je leta 1874 resignirano zapisal, da je v Celju, čisto slovenskem mestu, »narodnjakov tako malo, da jih lahko preštejemo na prstih«. ⁸

Zaradi takšnih (in podobnih) mahinacij se je razprava o občevalnem jeziku po popisu ponovno znašla na dnevnem redu dunajskega parlamenta, ko je maja leta 1881 poslanec Čelakovský opozarjal na nevzdržnost nove rubrike. Navajal je, da je pri popisu prišlo do mnogih nepravilnosti in zlorab zaradi dvoumnosti rubrike »občevalni jezik«, pa tudi do velikih pritiskov. Motilo ga je dejstvo, da je občeval-

Andrej, Zapleti okrog občevalnega jezika. V: CVIRN, Janez (ur.), *Slovenska kronika XIX. stoletja, 1861–1883*. Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 351–352.

⁵ CVIRN, Janez, *Trdnjavijski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Založba Obzorja, 1997, str. 9–12.

⁶ *Slovenski narod*, 5. 12., 12. 12., 30. 12. 1880.

⁷ *Slovenski narod*, 6. 1. 1881.

⁸ CVIRN, Janez, Urbanizacija ter njeni vplivi na socialno in nacionalno strukturo Celja (1867–1914). V: ROZMAN, Franc (ur.), *Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci, Rogaška Slatina 1992*. Maribor: Univerza, 1993, str. 303; prim. CVIRN, Janez, *Kri v luft! Čreve na plot! Oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja*. Celje: Novi tednik, 1990, str. 16.

ni jezik posredno določal tudi navidezno nacionalno pripadnost. Med drugim je opozoril na nepravilnosti na Dunaju in v drugih nemških mestih na Češkem, Moravskem in v Šleziji, ko so Nemci s parolami agitirali za vpisovanje nemškega jezika v popisne pole. Še več, kot primer je navedel pripetljaj v Litoměřicah na Češkem, ko je celo župan črtal češčino v popisnih polah in namesto tega pripisal nemščino. Menil je, da nemščina nikakor ne sme biti favoriziran občevalni jezik. Vladni zastopnik je menil drugače, češ da je vladni namen vpeljave občevalnega jezika zgolj v izdelavi statistike in da to nikakor ni sredstvo za favoriziranje nemštva. Ko je dunajski poslanec Karl Hoffer trdil, da je bil na Dunaju popis izveden brez vsakršnih nepravilnosti in malverzacij, mu je Čelakovský dokazoval povsem nasprotno z navedbo, da je po občevalnem jeziku na Dunaju okrog 23.000 Čehov, Moravanov in Šlezijcev, medtem ko naj bi jih v mestu živelo dejansko skoraj desetkrat toliko.⁹

Čeprav Nemci v novi vladi niso bili ogroženi (obdržali so »staro« posestno stanje,¹⁰ močne pozicije v mestih, v okrajni politiki, v sodstvu in sploh v javnem življenju), so po koncesijah Čehom in Slovencem na Kranjskem pričeli ustanavljati svoje obrambne organizacije.¹¹ Slovenci, ki so se v spremenjenih političnih razmerah v Avstriji sicer otresli vladnega pritiska in protislovensko naravnane uradništva pod vladno direktivo, so se začeli politično organizirati. Nemštvo so potisnili v defenzivo, zaustavili njihov prodor na podeželje in omejili nemško politiko na mesta in nekatere trge.¹² Svoje sile so skoncentrirali zlasti pred Celjem, kjer se je po prihodu Josipa Serneca slovenska stran počasi, toda vztrajno, krepila. Radikalizacija

⁹ *Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates*. 145. Sitzung der IX. Session am 3. Mai 1880, str. 5175–5184.

¹⁰ Spodnještajersko nemško časopisje je od začetka 80-tih let poudarjalo, da so spodnještajerska mesta starodavna nemška mesta. Celjska *Deutsche Wacht* je denimo še najbolj ognjevitost zagovarjala navedeno stališče (*Cilli ist eine urdeutsche Stadt*), ki so ga utemeljili nemški kolonisti na ruševinah nemške Celeie in ki je vse do konca sedemdesetih let, ko se ob podpori vlade začne načrtna slovenizacija, obvarovalo svoj nemški karakter. Zato je list menil, da je potrebno braniti starodavno nemško posestno stanje (*Besitzstand*), saj ne gre brez boja izgubljati pozicij (*Grund und Boden*), ki so jih priborili predniki. Toda spodnještajersko nemštvo se ni zavedalo gospodarskih in socialnih sprememb, ki so prebudile »nezgodovinske narode«, in videlo v krepitvi slovenske narodne zavesti slovenizacijo nemškega prebivalstva, vse skupaj pa postavljalo ob bok razmeram na Češkem, ki da so jim Slovenci sledili. CVIRN, Janez, *Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1988, str. 5.

¹¹ Nemški Schulverein je predstavljal kontinuiteto že poprej ustanovljenih nemških obrambnih organizacij. Prim. BRUCKMÜLLER, Ernst, *Sozialgeschichte Österreich*. Wien, München: Herold Verlag, 1985, str. 419; VOVKO, Andrej, Nemška šolska organizacija Deutscher Schulverein. V: *Slovenska kronika XIX. stoletja, 1861–1883*, str. 340–341.

¹² CVIRN, Janez, Politične razmere na Štajerskem v času vlade grofa Taaffeja (1879–1893). V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 73 (n. v. 38), 2002, str. 9.

Vera	Stan	Umgangssprache Občevalni jezik	amtliche Stellung, Nahrungsweig, Gewerbe u. adna služba, s čim se živi, obrt
VII.	VIII.	IX.	X.
erisch	Handl.	deutsch	h. b. Grünst.
tolisch	Handl.	italianisch	u. d. s.
to	Handl.	italianisch	Grünst.
to	Handl.	italianisch	Guth.
to	Handl.	italianisch	h. b. Grünst.
to	Handl.	italianisch	u. d. s.
to	Handl.	italianisch	Maryd
to	Handl.	italianisch	h. b. Grünst.
to	Handl.	italianisch	Loysten

Rubrika
občevalni jezik -
Umgangssprache
(ZAL, Popis
prebivalstva,
Gospodsk. ulica 15).

nemške politike, ki jo je prinesla Taaffejeva vlada, je pospešila tudi nastanek slovenskih obrambnih društev.¹³ Zaostrene razmere pa so se še posebej čutile pri popisih prebivalstva. Že naslednje štetje leta 1890 je bilo mnogo bolj politično »obreme-

¹³ Prim. VOVKO, Andrej, *Mal' položi dar... Portret slovenske narodnoobrambne organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1994, str. 21–24, 27–28, 35–39; isti, Podružnice »Družbe sv. Cirila in Metoda« na Štajerskem, ustanovljene do leta 1907. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 51 (n. v. 16), 1980, str. 352; isti, Družba sv. Cirila in Metoda. V: CVIRN, Janez, *Slovenska kronika XIX. stoletja, 1884–1899*. Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 37–39.

njeno« kot prvo, ko so se mnogi še »lovili« okrog kategorije »občevalni jezik«. Spodnještajerski Slovenci so se predobro zavedali dejstva, da morajo pokazati svojo »prisotnost«. Zato so se še posebej pripravili na novi popis, pred katerim je slovensko časopisje vestno pozivalo rojake k trezni presoji.¹⁴ »Ne poizvemo torej najprvle, koliko Nemcev ali Slovencev na primer v deželi Štajarski prebiva, ampak koliko ljudi tukaj navadno govori nemški ali slovenski (*Umgangssprache*). To pa je velik razloček in sedaj slabo za nas Slovence, kajti naši slovenski odpadniki, tudi nemškutarji imenovani, gorijo za nemški 'Umgangssprache' ali 'občevalni jezik'. Zato so pri zadnjem štetju trumoma lomastili med Nemce in tako hipoma število Nemcev, vsaj na papirji, znatno pomnožili, Slovencev pa skrčili.« Štetje je navidezno kazalo, da se število Slovencev na Spodnjem Štajerskem manjša in bilo odličen pripomoček tistih, ki so želeli Spodnjo Štajersko »videti« nemško. Zato ni bilo nič čudnega, če je slovenska politika poskušala na vsak način preprečiti ob že »napačno« postavljeni rubriki dodatne malverzacije, še posebej pa je opozarjala na vestno izpolnitev dotične rubrike. »Vsak priden Slovenec naj torej zapiše ali sam v naglasnico (*Anzeigezettel*) ali izpove pred štetnim komisarjem v zapisnik (*Aufnahmsbogen*) kot svoj 'občevalni jezik' ljubo slovensko materinščino. [...] Na dalje naj pazi vsak v svojem obližji strogo, kako se bode vršilo kje ljudsko štetje. Vsako pomoto, slehernega človeka, ki bi prave Slovence nagovarjal, zapeljeval, podmitaval, strahoval in silil, izneveriti se slovenstvu in vpisati se med one, kojim je nemščina 'občevalni jezik', treba takoj naznaniti dotičnemu okrajnemu glavarstvu.«¹⁵ Nemško časopisje je slovenske pozive seveda tolmačilo po svoje in prikazovalo slednje kot prepričevanje oziroma pritisk slovenske strani, češ da bodo »slovenski« vpisi pod rubriko »občevalni jezik« vnašali zgolj nepravilnosti v že tako načeto nemško posestno stanje na Spodnjem Štajerskem.¹⁶ Dejanski rezultati štetja so slovensko časopisje seveda razočarali, ko je kritiziralo in ocenjevalo stanje, češ da je rubrika »*Umgangssprache*« ponovno »poskrbela« za napačni prikaz prebivalstvenega razmerja¹⁷ in da »števeni rezultati nima jo ne v znanstvenem ne v praktičnem oziru one vrednosti, katero naj bi imeli po namenu postave.«¹⁸

Nacionalno naravnana politika je v desetletju pripeljala do tega, da so nemške obrambne organizacije vplivale na končne rezultate. Po občevalnem jeziku se je delež Slovencev zmanjšal za en odstotek (z 89 % na 88 %). Največji padec sloven-

¹⁴ *Slovenski gospodar*, 12. 12. 1890; *Südsteirische Post*, 3. 12., 13. 12. 1890.

¹⁵ *Slovenski gospodar*, 25. 12. 1890; prim. *Slovenski narod*, 27. 12. 1890.

¹⁶ *Deutsche Wacht*, 25. 12. 1890.

¹⁷ *Slovenski narod*, 10. 1. 1891.

¹⁸ *Slovenec*, 17. 1. 1891.

skega občevalnega jezika je bil seveda najbolj viden tam, kjer je bila organizacija nemške strani pred popisom najizrazitejša. V Celju je delež prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom padel za 10 %, kar je bila glavna zasluga celjskega Nemškega društva, ki je pred štetjem od vseh Celjanov zahtevalo, da v rubriko »občevalni jezik« vpišejo »deutsch«, pa tudi *Deutsche Wacht*, ki je opozarjala prebivalce, češ da je občevalni jezik le jezik, ki se ga vsak poslužuje v navadnem občevanju, in ne materinski jezik.¹⁹

Pritiski nemške strani so se vse bolj kopičili. Slovenska stran je pred naslednjim popisom prebivalstva leta 1900 vestno pozivala prebivalstvo pred pastmi občevalnega jezika in ga spodbujala k vpisovanju slovenščine v rubriko »občevalni jezik«. »Ako ste v službi, vedite, da gospodar ne sme vpisati brez vašega dovoljenja in znanja občevalnega jezika, kakor bi se njemu zdelo. Zahtevajte odločno, da vpiše Vaš slovenski materin jezik kot Vaš glavni in prvi občevalni jezik.«²⁰ Na drugi strani je nemško časopisje opozarjalo in svarilo pred »umetno« krepitvijo Slovencev in na vse kriplje pozivalo spodnještajerske Nemce (in tudi Slovence), naj se ne ozirajo na agitacijo slovenske strani, pač pa naj brez sramu vpišejo nemški občevalni jezik.²¹ Celjska »vahterca« je celo »trobila«, češ da je od rezultatov popisa odvisna nadaljnja »usoda« spodnještajerskih Nemcev, in pisala, da je vendar logično, da Slovenci, ki na delovnem mestu uporabljajo nemščino, vpišejo nemški občevalni jezik (čeprav so povsod drugod uporabljali slovenščino).²² Na podlagi tega je nemška stran postopala na izredno zvijačen način. Komisarji nekaterih sploh niso vprašali po občevalnem jeziku, ampak sami vpisali nemščino. Organiziran nemški nastop se ni kazal zgolj skozi propagando, pač pa tudi s pritiskom na hišne poglavarje pri razdeljevanju naznanilnic, pa tudi ponarejanje podatkov²³ (predstojnik celjskega mestnega urada Thomas Fürstbauer je tik pred odhodom v pokoj konec leta 1905 prosil za enkratno denarno nadomestilo kot nagrado, ker je pri ljudskem štetju leta 1900 pazil na to, da se je vpisovala kot občevalni jezik le nemščina).²⁴ Glede na to, da se je v Celju

¹⁹ CVIRN, Janez, STUDEN, Andrej, Etnična (nacionalna) struktura mest na Spodnjem Štajerskem (1880-1910). V: RITTIG BELJAK, Nives (ur.), *Prvi i drugi međunarodni seminar Zajednice Nijemaca u Hrvatskoj 2001/2002*. Varaždin: Varteks, Zagreb: Zajednica Nijemaca u Hrvatskoj, 2002, str. 119; BRIX, *Die Umgangssprachen*, str. 155; prim. *Special-Orts-Repertorium von Steiermark*. Wien: K. k. Statistische Central-Commission, 1893, str. 1.

²⁰ *Slovenski gospodar*, 27. 12. 1900.

²¹ *Marburger Zeitung*, 15. 12. 1900.

²² *Deutsche Wacht*, 30. 12. 1900.

²³ *Slovenski gospodar*, 17. 1. 1901.

²⁴ CVIRN, Janez, Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907. V: *Zgodovinski časopis*, 42, 1988, str. 29.

Materni jezik (ZAL, Popis prebivalstva, Gosposka ulica 15).

oblikovalo središče slovenske in nemške politike na Spodnjem Štajerskem, je bilo v mestu ob Savinji, kjer so imeli Slovenci (zaradi premetene politike in dobrega strateškega položaja) največ možnosti za uspeh, vprašanje občevalnega jezika še posebej na udaru. Nemci nikakor niso stali križem rok, ampak so postopali precej preudarno. Ko je mestni magistrat (ta je celo izjavil, »da nikdo ne more dvomiti, da je v mestu Celje samo eden občevalni jezik, in ta je nemški jezik«)²⁵ objavil podatke o prebivalstveni strukturi, slovenske strani ni pustil ravnodušne, prav tako pa je tudi ni presenetil, ko je ugotavljala, da »je moralo na stotine slovenskih uslužbencev in uslužbenk kot 'občevalni jezik' upisati nemščino, dasi se vrši v Celju promet prav za prav v slovenščini in bi najzagrizenejši celjski Nemec z nemščino delal presneto slabo kupčijo«,²⁶ ob tem pa menila, da je pravih Nemcev v mestu pravzaprav bore malo.²⁷ Nemška stran je menila, da so pritožbe slovenske strani povsem neumestne in da je občevalni jezik povsem na mestu (rubriko je seveda povezovala z občevalnim jezikom na delovnem mestu in na ta način ponovno »zmagala«, nasprotovala

²⁵ Slovenski narod, 29. 3. 1901.

²⁶ Slovenski gospodar, 11. 4. 1901; Domovina, 12. 4. 1901.

²⁷ Slovenski gospodar, 2. 5. 1901.

pa slovenskim zahtevam po izenačitvi občevalnega in maternega jezika, češ da sta to dve povsem različni stvari).²⁸

Slovensko časopisje je opozarjalo na kršitve in pozivalo Slovence, naj vložijo ovadbo na okrajno glavarstvo ali na namestništvo in zahtevajo ponovni popis. Čeprav je namestništvo že januarja leta 1901 predpisalo, da je treba biti izredno pozoren v jezikovno mešanih okrajih, notranje ministrstvo pa izrecno navedlo, da je vsakršno spreminjanje podatkov s strani števnih komisij nedopustno, je imel števni komisar kljub temu velik vpliv pri navajanju rubrike »občevalni jezik«. Štajerski državnozborski poslanec Hugo Berks je na Dunaju marca leta 1901 načel temo o občevalnem jeziku. V interpelaciji je spregovoril predvsem o manipulacijah, ki jih je uporabljala nemška stran, in izpostavil dejstvo, da je cilj pristranskega postopanja spodnještajerskih Nemcev zgolj v umetnem nižanju dejanskega števila slovenskega prebivalstva.²⁹

Zaradi slabih izkušenj je slovenska stran pred popisom prebivalstva leta 1910 z vso vnemo opozarjala na mahinacije nemške strani (in na pazljivo izpolnjevanje rubrike »občevalni jezik«). Slovensko časopisje je poudarjalo, da naj ljudje pri popisu vpišejo slovenski jezik (torej jezik, ki ga uporabljajo pri občevanju v družini)³⁰ in da naj ne nasedejo števnim komisarjem na deželi,³¹ podnajemnike v mestih pa, da naj se nikakor ne dajo premotiti od hišnih (nemških) posestnikov (ti so v naznanilnice vpisovali nemško, kljub temu da bi jih morali razdeliti med svoje stranke), ter da naj sami vpišejo izključno svoj (slovenski) občevalni jezik.³² Nemško časopisje je – nasprotno – obtoževalo slovensko stran, da si prizadeva za statistično pomnožitev slovenskega prebivalstva in da je k temu naperjena vsa njena politična aktivnost.³³

Slovensko časopisje je še posebej pozorno bdelo nad aktivnostjo nemške strani, precej prostora pa namenjalo Šentilju, kjer so živeli »po zadnjem ljudstvenem štetju l. 1900 [...] 503 Slovenci in 201 Nemec, torej že skoro 30 %«. Slovenska politika je opozarjala na načrtno akcije nemške strani, ki si je prizadevala priključiti kraje med Mariborom in Šentiljem ter ustvariti neke vrste »nemški most« do Maribora.³⁴ Zmaga nemške strani na občinskih volitvah v začetku leta 1910 je prav zaradi tega

²⁸ *Deutsche Wacht*, 14. 4. 1901.

²⁹ BRIX, *Die Umgangssprachen*, str. 155–158.

³⁰ *Slovenski gospodar*, 22. 12. 1910.

³¹ *Straža*, 19. 12. 1910.

³² *Slovenski narod*, 27. 12. 1910.

³³ *Marburger Zeitung*, 29. 12. 1910, 3. 1. 1911; *Deutsche Wacht*, 31. 12. 1910.

³⁴ *Slovenski Branik*, 1. 4. 1908.

povzročala med Slovenci nemalo skrbi.³⁵ Kljub temu da so v Šentilju našeli skoraj 900 oseb s slovenskim občevalnim jezikom (in dobrih 200 z nemškim),³⁶ je bojazen pred izgubo strateškega kraja ostala tudi po popisu. V Celju pa je društvo Naprej (po pisanju in agitaciji *Slovenskega Branika* ter po češkem vzoru)³⁷ že konec leta 1910 izvedlo nekakšno »privatno« štetje, kjer je upoštevalo slovenski občevalni jezik podnajemnikov in služinčadi pri nemških družinah ter ugotovilo drugačno strukturo prebivalstva, kot so jo predstavljale uradne statistike.³⁸ Kljub mahinacijam mu je ob vztrajnem delu, ko je poudarjalo, da je občevalni jezik identičen z materinščino, uspelo, da se je delež prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom v Celju povzpел za 8 %.³⁹ Statistike so prikazovale tudi manjše število Slovencev v Mariboru, slovenska stran pa kljub temu optimistično menila, da »naj nas je na papirju kolikor hoče, mi vemo, da nas je od leta do leta več, da napredujemo, Nemci pa gredo nazaj«.⁴⁰

1880		1890		1900		1910	
nemški	slovenski	nemški	slovenski	nemški	slovenski	nemški	slovenski
118	615	410	421	179	908	874	368

Nemški in slovenski občevalni jezik v Šoštanjju.

Tik pred popisom je štajerski državnozborski poslanec Franc Roblek protestiral na Dunaju, ko je navedel, da je poštna direkcija v Gradcu naročila tajno štetje, nekakšno »generalko«, da bi z njo prestrašila slovenske uradnike, da ne bi pri uradnem štetju navedli v rubriko »občevalni jezik« slovenščine. V Mariboru naj bi to izpeljal predstavnik društva nemških poštних uradnikov.⁴¹ Toda to ni kaj dosti zaleglo. Štetje je ponovno postreglo s številnimi nepravilnostmi in mahinacijami. »Nemci po svojih političnih in napadalnih družtvih ter po svojih 'Volksratih' niti posebno tajno niso delali priprav. Povsod so vrinili svoje pristaše za števrne komisarje. Taki agitaciji se osrednja vlada ni prav nič upirala, a deželne vlade, ki so v službi raznih

³⁵ *Slovenski Branik*, 1. 3. 1910.

³⁶ *Spezialortsrepertorium von Steiermark*. Wien: K. und k. Hof und Staatsdruckerei, 1917, str. 105.

³⁷ *Slovenski Branik*, 1. 6. 1909.

³⁸ CVIRN, STUDEN, *Etnična (nacionalna) struktura mest*, str. 121; BRIX, *Die Umgangssprachen*, str. 160; prim. *Slovenski Branik*, 1. 11. 1910; *Marburger Zeitung*, 15., 18. 3. 1911.

³⁹ CVIRN, *Nemci na Slovenskem*, str. 107.

⁴⁰ *Slovenski gospodar*, 16. 2. 1911.

⁴¹ BRIX, *Die Umgangssprache*, str 159.

'Volksratov', so te priprave natihoma še podpirale.«⁴² Proti nemško prijaznemu postopanju števnih organov in revizorjev je slovenska stran hitro po štetju odgovorila s številnimi pritožbami. Štajerski državnozborski poslanec Karel Verstovšek je mesec dni kasneje vložil interpelacijo v poslanski zbornici, kjer je obtoževal nemško stran načrtno agitacije v jezikovno mešanih okrajih, nemške hišne gospodarje pa načrtnega vpisovanja nemškega občevalnega jezika za svoje stranke. Rezultate popisa je na koncu svojega izvajanja označil kot »null und nichtig«, še sploh potem, ko je navedel, da so na Ptujju nemškonacionalni visokošolci nadzorovali potek štetja. Med pritožbami se je znašla tudi bolnica v Slovenj Gradcu, namestništvo v Gradcu pa je moralo revidirati rubriko »občevalni jezik« in triintridesetim osebam popraviti občevalni jezik iz nemščine v slovenščino.⁴³ Tudi v Westnovi tovarni emajlirane posode v Celju so slovenski delavci pri popisu prebivalstva leta 1910 občutili pritisk delodajalca, ki jim je zagrozil z odpustitvijo, če bodo v popisne pole navedli slovenščino kot občevalni jezik.⁴⁴ Še najbolj pa se je nemška premoč odrazila v Šoštanju, ki je do leta 1890 nosil slovensko lice, po spremembi občinskih oblasti pa hitro spremenil svoje barve. Pri štetju leta 1900 je slovenska stran po zmagi na občinskih volitvah ponovno pokazala slovenski značaj trga. Toda že naslednje štetje je jasno pokazalo, da je statistična slika v jezikovno mešanih območjih marsikje pogojena s trenutnimi gospodarskimi in političnimi razmerami. Če je bilo Nemcev v Šoštanju leta 1900 dobrih 15 %, pa so števeni komisarji našteji pri štetju leta 1910, ko je po propadu slovenske usnjarne Ivana Vošnjaka nemško občinsko politiko vodil Hans Woschnagg, kar 70 % Nemcev.⁴⁵

⁴² *Slovenski Branik*, 1. 1. 1911; prim. BRIX, *Die Umgangssprache*, str. 159–160.

⁴³ CVIRN, STUDEN, *Etnična (nacionalna) struktura mest*, str. 121; BRIX, *Die Umgangssprachen*, str. 161–164.

⁴⁴ Za nacionalno strukturo delavcev v Westnovi tovarni prim. CVIRN, *Urbanizacija*, str. 300–302.

⁴⁵ Hansu Woschnaggu je nemška Südmarka spisala nekrolog ob smrti leta 1911, v katerem se mu je zahvalila za ponemčenje Šoštanja. Več o tem glej CVIRN, STUDEN, *Etnična (nacionalna) struktura mest*, str. 116.

THE PROBLEMS OF CENSUSING THE LANGUAGE OF COMMUNICATION IN LOWER STYRIA (1880–1910)

SUMMARY

Whereas not even the Auersperg-Lasser government managed to curb the spreading nationalism in the monarchy during the 1870s, the demands of non-German peoples for the equality of nations led the new (Taaffe's) government to undertake preparations for a national statistical database at the end of the decade; in August 1880 the ministry of the interior decided to name the new column »Umgangssprache« or the language of communication in survey sheets. But the introduction of the latter was already placed on the parliamentary agenda the following April. Jaromir Čelakovský, the Young Czech politician, argued that the new column was concerned only with the language of communication and not the actual nationality of a person. Therefore he called for the introduction of a column on the language of communication with family members, which would give a clear indication of the person's national affiliation. His ideas, however, met with the opposition from German deputies.

After the census the discussion on the language of communication returned on the agenda of the Vienna Parliament. In early May 1881 the deputy Čelakovský presented his views once again. Since non-German peoples would by no means endorse the column on the language of communication which was leaving plenty of room for various machinations, he first alerted to this particular point stating that the conduct of the census showed many irregularities and cases of abuse precisely due to the column's ambiguity (and a major pressure to use it). But German deputies defended the existing system, insisting that the census was carried out without faults and machinations. Despite the polemics in the state assembly the practice of manipulating population censuses continued.

The Taaffe government introduced a distinct set of dynamics into relations between the nations of Austria-Hungary. That the majority urban population in Lower Styria was German and the majority rural population was Slovenian was already demonstrated by the first population census according to the language of communication in 1880. However, censuses were not a reflection of the current situation, as many would bow to the local German pressure and identify themselves as Germans to census takers. The next counting in 1890 was already much more politically motivated than the first one. In a matter of a decade nationally-oriented

politics opened the window to German defence organisations to manipulate the final results. The share of the Slovenian population declined in nearly every district. At the turn of the century (1900) the (German) pressure already found its visible expression in the daily life. The most burning issue was the question of the language of communication in Lower Styrian cities with the German majority population. Celje as the German and Slovenian political centre was in the middle of the firing line. The distinct predominance of the German population, however, was most strongly felt in Šoštanj during the population census of 1910. If Šoštanj had some 15% of Germans in 1900, census commissars counted no less than 70% Germans in 1910, when the municipal politics were taken over by Hans Woschnagg (the nephew of Slovenian politicians Vošnjak) after the collapse of the Slovenian tannery.

STAVBARSTVO IN STANOVANJSKA KULTURA V VIPAVSKI DOLINI V ČASU ZADNJEGA DRŽAVNEGA LJUDSKEGA ŠTETJA V AVSTRIJSKEM PRIMORJU

ŠPELA LEDINEK LOZEJ¹

Vipavska dolina se razteza od povirja potoka Močilnika pod Razdrtim na vzhodu do Goriške ravnine ob državni meji z Italijo na zahodu. Zajedena je med visoki planoti Trnovski gozd in Nanos na severu ter nizko planoto Kras na jugu. Prehodna in prometna lega med vzhodom in zahodom, med Sredozemljem in alpskim svetom je v Vipavski dolini pustila usedline in vplive različnih kultur. V politično upravnem vidiku je bila v času zadnjega državnega ljudskega štetja v okviru Avstrijskega Primorja, dežele Goriško-Gradiške, goriškega okrajnega glavarstva ter sodnih okrajev Gorica in Ajdovščina le Spodnja in Srednja Vipavska dolina zahodno od potoka Hublja, medtem ko je bila Zgornja Vipavska dolina v deželi Kranjski, v postojnskem okrajnem glavarstvu in v sodnem okraju Vipava. Kljub temu da zgornji del Vipavske doline v upravnem vidiku ni bil sestavni del Primorja, je bil vendarle vključen v pričujočo obravnavo, še več, mestoma so bili razločki med Zgornjo in Spodnjo Vipavsko dolino, ki so jih poleg geografskih in družbenogospodarskih dejavnikov v določeni meri narekovali tudi politično-upravni razlogi, celo izpostavljeni. Razločki in istovetnosti v stanovanjski kulturi med Zgornjo in Spodnjo Vipavsko dolino na začetku 20. stoletja so razberljivi tudi iz statističnih obde-

¹ dr. Špela Ledinek Lozej, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, Raziskovalna postaja ZRC SAZU v Novi Gorici, Delpinova 12, 5000 Nova Gorica.

lav podatkov o stanovanjskih stavbah in stanovanjih na podlagi zadnjega državnega ljudskega štetja v Avstriji leta 1910.

V popisu leta 1910 je bilo poizvedovanje o stavbah, in sicer o številu in namembnosti hišni številki pripadajočih stavb, nadstropnosti, vrsti kritine, požarnem zavarovanju, vodovodni napeljavi in številu stanovanjskih enot, ter o stanovanjskih razmerah, na primer o legi stanovanja, o številu in vrsti stanovanjskih prostorov, o morebitni pridobitni dejavnosti, o lastništvu oziroma o višini najemnine, ter v razširjeni različici popisnice tudi o času izgradnje, o načinu pridobitve stavbe, o morebitnih davčnih olajšavah, o eventualnih kletnih, podstrešnih stanovanjih in dvigalu, o načinu odstranjevanja fekalij in številu stranišč, o številu in nameščenosti okenskih odprtin ter o morebitnem vrtu, izvedeno zgolj v večjih urbanih središčih.² Omejen popis stanovanjskih razmer je bil leta 1910 v Avstriji izveden v 71 mestih, razširjen pa v 62 krajih avstrijskih dežel. V neposredni bližini preiskovanega območja je bil razširjen popis izpeljan v Ljubljani s Spodnjo Šiško in v Trstu z okolico, omejena različica pa še v Zgornji Šiški in v Idriji.³ V siceršnjem popisu so bile najnižje lokalizirane enote popisa stanovanjske stavbe, tako kot so bile le-te opredeljene v prvem odstavku predpisa o ljudskem štetju, po katerem so morale biti oštevilčene tiste zgradbe, ki so bile določene za bivališče ljudi. Namembnost in ne dejansko prebivanje je poslopje opredelilo za stanovanjsko stavbo. Kot formalni znak je zgradba dobila hišno številko. V nadaljnjih določilih so bile kot stanovanjske stavbe obravnavane tudi občasno naseljena bivališča, na primer gozdarske in planinske koč, kot tudi tiste zgradbe, pri katerih je bilo prebivanje drugotnega pomena, kot so bile na primer tovarniške zgradbe in čuvajnice. Z odredbo notranjega ministrstva⁴ je bila priporočena revizija in morebitno novo oziroma vnovično oštevilčenje. V okviru posamezne konskripcijske številke so bila popisana tudi stranska poslopja, na primer hlevi in shrambe. Prebivanju namenjena stranska poslopja, ki so bila gospodarsko odvisna od oštevilčenega stanovanjskega poslopja, niso dobila posebne številke.⁵

Statistično obdelani podatki so bili objavljeni v serijski publikaciji *Neue Folge*

² Prim. vprašalnik na naznanilnici in ovojni poli naznanilnice objavljen v *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern 1: Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung* (Neue Folge österreichische Statistik 1/1). Wien: K. k. statistischen Zentralkommission, 1912, str. 8–10, 16–19.

³ *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern: 1 Heft des vierten Band: Häuseraufnahme* (Neue Folge österreichische Statistik 4/1). Wien: K. k. statistischen Zentralkommission, 1914, str. 8.

⁴ Z dne 7. junija 1909. Prim. *Die Ergebnisse der Volkszählung* 1/1, str. 45.

⁵ *Die Ergebnisse der Volkszählung* 1/1, str. 45.

*österreichische Statistik*⁶ ter v drugih periodičnih in monografskih objavah statističnih virov in razprav Statistične centralne komisije na Dunaju, izmed katerih so okvir pričujoče obravnave najbolj pričevalni podatki, objavljeni v krajevnih repertorijih za Goriško in za Kranjsko.⁷ Statistične obdelave podatkov o zadnjem štetju prinašajo informacije o gostoti naselitve, ki je bila v zahodnem delu Vipavske doline oziroma v goriškem sodnem okraju (brez mesta Gorica) 118 prebivalcev na km², v osrednjem delu oziroma v ajdovskem sodnem okraju 88 in v vzhodnem delu oziroma v vipavskem sodnem okraju 54 prebivalcev na km², v primerjavi z avstrijskim (95 prebivalcev na km²) oziroma goriškim (89 prebivalcev na km²) in kranjskim povprečjem (53 prebivalcev na km²).⁸ Statistika izpričuje podatke o rasti števila stanovanjskih stavb, ki je bila med letoma 1890 in 1910 v goriškem sodnem okraju kar 20 %, v ajdovskem le 10 %, v vipavskem pa je število stanovanjskih stavb celo upadlo za slabo polovico odstotka, prav tako v razmerju z avstrijskim (16 %), kranjskim (8 %) in goriškim povprečjem (14 %).⁹ Na podlagi navedenega lahko izračunamo razmerje med prirastkom stanovanjskih stavb in prirastkom prebivalstva. Iz popisa leta 1910 je razberljiv tudi delež nenaseljenih stanovanjskih zgradb in porast števila gospodinjestev. Izračunamo lahko število stanovanjskih enot in stanovalcev na stanovanjsko stavbo. Slednje je bilo v primerjavi z goriškim (6,2 prebivalca na stanovanjsko stavbo), kranjskim (5,8 prebivalca) in avstrijskim povprečjem (7,4 prebivalca) na celotnem območju Vipavske doline podpovprečno, in sicer v goriškem sodnem okraju 5,6 prebivalcev na stanovanjsko stavbo, v ajdovskem in vipavskem pa po 5,2 stanovalca.¹⁰

Statistični viri so pomembni za kvantitativne demografske, zgodovinske in

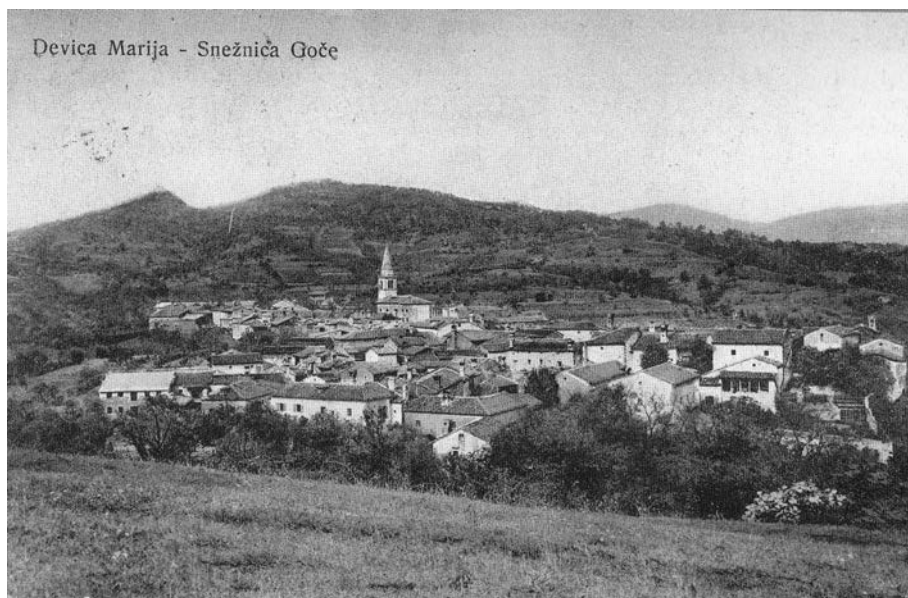
⁶ *Neue Folge österreichische Statistik* (1910–1918) je bilo nadaljevanje serijske publikacije *Österreichische Statistik* (1880–1910).

⁷ *Spezialortsrepertorium der österreichische Länder: Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkzählung vom 31. Dezember 1910: VI. Krain.* Wien: Statistischen Zentralkommission, 1919; *Spezialortsrepertorium der österreichische Länder: Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkzählung vom 31. Dezember 1910: VII. Österreichisch-illyrisches Küstenland.* Wien: Statistischen Zentralkommission, 1918.

⁸ Prim. *Neue Folge*, str. 36; *Spezialortsrepertorium VI*, str. 8; *Spezialortsrepertorium VII*, str. 29.

⁹ *Neue Folge*, str. 45*; *Spezialortsrepertorium VI* (1910), str. 7; *Spezialortsrepertorium VII* (1910), str. 29; *Spezialortsrepertorium der im österreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder: Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkzählung vom 31. Dezember 1890: VI. Krain.* Wien: K. k. Statistischen Central-Commission, 1894, str. 9; *Spezialortsrepertorium der im österreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder: Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkzählung vom 31. Dezember 1890: VII. Österreichisch-illyrisches Küstenland.* Wien: K. k. Statistischen Central-Commission, 1894, str. 40.

¹⁰ *Neue Folge*, str. 47*; *Spezialortsrepertorium VI* (1910), str. 7; *Spezialortsrepertorium VII* (1910), str. 29.

Razglednica Goč, odposlana leta 1924, založnik Ivan Stein Cadel iz Trsta (iz knjige Maver, Kristjan in Magda Maver, Nekoč je bilo..., Nova Gorica: samozaložba, 2007).

sociološke raziskave, pričujoča predstavitev stavbarstva in stanovanjske kulture v začetku 20. stoletja pa je osnovana na kvalitativni etnološki raziskavi na podlagi stvarnih, arhivskih, ustnih in pisnih virov, muzejske in spomeniškovarstvene dokumentacije ter primerljive strokovne literature. Pozornost je namenjena stavbarstvu in stanovanjski kulturi v prvi vrsti kmetijskih in deloma obrtniških in delavskih vasi v Vipavski dolini, ob strani smo pustili urbano Gorico in Ajdovščino z meščanskimi, delavskimi, v veliki meri pa tudi še kmetijskimi bivališči, ter v njihovih predmestjih in ob prometnih vpadnicah rastoče vile, kot tudi prežitke grajske arhitekture.

V Zgornji Vipavski dolini so bila naselja razporejena na obrobju doline (npr. Podraga, Slap), v Srednji Vipavski dolini pa so bile razvojno mlajše vasice in zaselki tudi na prisojnih obronkih Trnovske planote (npr. Kamnje). V Spodnji Vipavski dolini so bile v južnem delu velike stare gručaste vasi (npr. Renče, Bilje) ter mlajši zaselki na obronkih Krasa in Vipavskih Brd (npr. Žigoni, Mohorini). V severnem delu Spodnje Vipavske doline so bila posamezna razložena naselja (npr. Kromberk, Loke). Večina naselij je ležala ob potokih ali izvirih, ob cerkvah ali gradovih

Podraga, fotografija Fanči Šarf, 1958 (Slovenski etnografski muzej, 15. terenska ekipa Etnografskega muzeja v Vipavski dolini).

(npr. Slap, Velike Žablje, Lože, Šempas, Renče) ter ob glavnih cestah (npr. Cesta, Dobravlje).¹¹

Najočitnejša značilnost vipavskih naselij je bila strnjenost, in sicer tako v primeru obsežnih in razvojno starejših vasi kot tudi v primeru mlajših in manj obsežnih zaselkov, ki so bili pogosto poimenovani z lastnimi imeni (npr. Arčoni, Lukežiči, Merljaki, Mohorini, Pavlini, Vidmarišče).¹² Strnjeno gradnjo so narekovali strateški, klimatski in gospodarski razlogi. Predvsem zgradbe v jedrih izvirno še srednjeveških naselij (npr. na Gočah, v Vipavskem Križu in v Šmarjah) so bile zgrajene v vzdolžnih enoosnih stavbnih nizih, kar je skupaj z ozkimi ulicami ali *gasami* in z morebitnimi mostovži, nadstropnimi povezavami dveh vzporednih nizov, ustvarjalo navidezno urbani značaj naselja. Ob cerkvi ali ob drugi arhitekturni naselbinski dominantni, kot je bil na primer grad, znamenje (*pil*), napajališče za živino ali sku-

¹¹ ILEŠIČ, Svetozar, Kmečka naselja na Primorskem. V: *Geografski vestnik*, 20–21, 1949, str. 232–235.

¹² MELIK, Anton, Kmetjska naselja na Slovenskem. V: *Geografski vestnik*, 9, 1933, str. 160.

pen vodnjak, se je ulica lahko razširila v trg ali *plac*. Naselbinska središča iz vzdolžno nanizanih stavb so obdajale mlajše domačije, ki so imele poslopja razvrščena okoli zaprtega dvorišča.¹³

Stavbno podobo in stanovanjsko kulturo v Vipavski dolini je poleg naravnogeografskih in tehničnorazvojnih danosti v začetku 20. stoletja odločujoče zaznamovala kmetijska dejavnost, saj so imela tudi obrtniška in delavska bivališča posamezne kmetijske stavbne pritikline za potrebe vsaj delne samooskrbe s kmetijskimi pridelki. Razumevanje bivališča in vsakdanje prakse stanovalcev niso bile vezane zgolj na stanovanjsko stavbo, marveč na celotni stanovanjsko-gospodarski stavbni kompleks domačije in na pripadajoče dvorišče. Prebivanje je bilo neločljivo prepleteno s pridobitnim delom, tako s kmetijsko kot z obrtno dejavnostjo, prelivalo se je preko štirih zidov stanovanjskega dela stavbe v spremljajoče gospodarske poslopja, na dvorišče in na komunikacijske vozle v naselju, kot so bili skupni vodnjaki, napajališča živine in perišča perila ob potokih ter družbenotvorni prostori na vaških trgih.

Kmečka domačija (*subota*) je zaobsegala stanovanjski in gospodarski del. Starejše in skromnejše vrhkletne (redkeje tudi vrhhlevne) domačije so imele stanovanjski del v nadstropju nad gospodarskim delom. Kuhinja in v primeru večceličnih bivališč tudi sobe v nadstropju so bile dostopne preko zunanjšega kamnitega ali lesenega stopnišča in hodnika. Premožnejša starejša bivališča so imela vhodni podest nad obokanimi nišami, na zidani ograji pa so bili stebrički, ki so nosili napušč nad *gankom*. Gospodarska poslopja so bila bodisi samostojna, na primer nasproti stoječa, bodisi vzdolžno ali pravokotno vezana na stanovanjski del. V primeru razvojno mlajših domačij okoli zaprtega dvorišča (*borjača*) pa so bila stanovanjska in gospodarska poslopja postavljena okoli dvorišča in so skupaj z zadnjimi zunanjimi stenami sosednjih domačij in po potrebi z visokim kamnitim zidom tvorila zaprto celoto, dostopno preko reprezentativnega kamnitega portala (*kalone*). Portal se je lahko odpiral naravnost na notranje dvorišče ali pa je vodil na dvorišče preko nadzidanega polodprtega podhoda.¹⁴

Med gospodarskimi pritiklinami je bila v vinorodni Vipavski dolini najpo-

¹³ V nekaterih naseljih (npr. v Podragi) je tovrstna zazidava celo prevladovala. Prim. Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Terenski zapiski Špele Ledinek Lozej; ŠTUPAR-ŠUMI, Nataša, Vipavska dolina. V: *Varstvo spomenikov*, 29, 1985, str. 217–219.

¹⁴ Slovenski etnografski muzej, Dokumentacija terenskih ekip, Terenski zapiski, teren 15 – Vipava: Ljudsko stavbarstvo in notranja oprema, Fanči Šarf, Vipava 1958, t. š. 5–6; ISN, Terenski zapiski; KLEMENČIČ, Bojan, Naselbinska in stavbna dediščina Goč. V: *Primorska srečanja*, 30/295–296, 2006, str. 25; NICE, Bruno, *La casa rurale nella Venezia Giulia*. Bologna: Nicola Zanichelli Editore, 1940, str. 31–34.

membnejša in arhitekturno najbolj dovršena klet za shranjevanje vina (*bram*), ki je bila, če so le omogočale prostorske razsežnosti in ekonomske zmožnosti domačije, ločena od kleti za shranjevanje poljščin. *Hrami* so bili pri starejših vrhkletnih bivališčih pod stanovanjskim delom, kasneje pa so bili vpeti v gospodarski niz vezane domačije. Vinske kleti so bile navadno banjasto obokane z obočnimi kapami nad okenskimi odprtini oziroma nad zračniki. Tovrstno obokanje so imenovali *velb na avbel*. Nad kletjo je bil lahko *falador*, prostor za stiskanje grozdja, ki je bil s kletjo povezan prek okrogle odprtine, v katere so po potrebi namestili cevi za pretakanje mošta v sode. Večje kmetije so imele nad *faladorjem* še skedenj za mlatenje žita. Kašča za shranjevanje različnih vrst žita in koruze, moke, fižola, orehov, suhega sadja in drugih suhih živil je bila lahko nad kletjo ali pa na podstrešju.¹⁵

Hlev za govejo živino oziroma *štala* je bila prosto stoječa ali pa vezana na stanovanjsko-gospodarski niz stavb. Nad hlevom je bil navadno senik, lahko pa je bil senik tudi nad *klanico*. *Klanica* je bila s tremi obodnimi stenami zaprt prostor, ki je bil namenjen shranjevanju kmečkega orodja in vozov ter kmetijskim opravilom na prostem v primeru dežja ali burje. Svinjak oziroma *hlev* je bil ponekod v *štali*,¹⁶ drugod samostojen ali pa nanizan ob stanovanjsko ali gospodarsko poslopje.¹⁷

Dvorišče je bilo v primeru, da je bilo zaprto, imenovano *borjač* oziroma *guno*, sicer pa *tnalo* oziroma *knalo*. Nad delom dvorišča v bližini glavnega vhoda v stanovanjski del se je navadno razpenjal latnik, ki je v poletnem času nudil prijetno senco za odvijanje dela vsakdanjega življenja na prostem, jeseni grozdje, pozno jeseni in pozimi, ko je listje odpadlo, pa je blagodejna toplota in svetloba nizkih sončnih žarkov lahko prehajala skozi proti zavetrnemu jugu ali jugozahodu orientirane okenske odprtine v notranjost stanovanja. Nekatere domačije so imele na dvoriščih, posamezne celo v kletnih prostorih, lasten vodnjak oziroma *štirno*, iz katere so zajemali ali *kalali* arteško vodo bodisi na poteg bodisi preko vretena ali vzvoda z leseno posodo ali kovinskim vedrom. V začetku 20. stoletja so imeli ročne črpalke le redki vodnjaki. V gospodinjstvih, ki niso premogla lastnih vodnjakov, so hodili po vodo k skupnim vodnjakom in zajetjem izvirske vode (*studencem*). V vodnjakih so zbirali podtalnico, na nevodnatih območjih, na primer v višje ležečih vaseh in zaselkih na severnem obrobju Vipavske doline ter na pobočjih Trnovskega gozda in Gore, pa

¹⁵ Suha živila so lahko shranjevali v visokih skrinjah tudi v sobah, *kambrab*, ali na *musovžu*, hodniku na vrhu notranjega stopnišča. Prim. ISN, Terenski zapiski; SEM, Teren 15; Klemenčič, Naselbinska, str. 24.

¹⁶ Na Vipavskem so izraz *hlev* rabili za poimenovanje svinjaka, hlevu za govejo živino so pravili *štala*. Prim. ISN, Terenski zapiski; SEM, Teren 15.

¹⁷ ISN, Terenski zapiski; SEM, Teren 15; KLEMENČIČ, Naselbinska, str. 24.

*Vodnjak z vretenom (vinto),
Podraga, fotografija Špela Ledinek
Lozej, 2007 (Inštitut za slovensko
narodopisje ZRC SAZU).*

so zbirali tudi kapnico. Na dvorišču je bilo navadno še bolj ali manj poglobljeno in ograjeno gnojišče. Na ali ob gnojišču oziroma ob hlevu ali svinjaku je bilo stranišče *na štrbunk*, zbito *iz par desk nad skopano jamo*.¹⁸ Nekatera skromnejša bivališča v začetku stoletja še niso imela straniščnih latrin.¹⁹

Stavbe so bile zidane, v Zgornji Vipavski dolini povečini iz kamna, v Spodnji Vipavski dolini pa so bile spričo razvitega opekarstva tudi že iz opeke. Gospodarska in pomožna poslopja so bila lahko neometana, stanovanjske stavbe pa so bile, če so le dopuščale gospodarske razmere, zaradi zaščite pred vetrom vsaj na severni strani ometene z apnenim beležem. Sčasoma je izpod tankega beleža pričela prosevati kamnita struktura zidu, na večjih kamnitih površinah, na primer na vogalnih kamnih, je omet tudi odpadel, kar daje dandanes vtis, da so bile kamnite stavbe neometane. Za kamnito gradnjo so rabili peščenjak, ki so ga lomili v vaških kamnolomih, za boljše stavbne člene pa beli apnenec iz kamnolomov pod Nanosom, v Mančah in v Vrhpolju. Najboljši kamen in reprezentativne stavbne člene, na primer reliefno oblikovane arhitrave portalov, pa so dobili s Krasa, v Zgornji Vipavski dolini iz kamnoloma v Koprivi, v Spodnji Vipavski dolini pa iz Nabrežine.²⁰

Strehe so bile dvokapne, le redke so imele manjše čope ali pa so bile štirikapne. Opečna kritina je do konca 19. stoletja izpodrinila slamnato in kamnito strešno kritino.²¹ Uvajanje korčne kritine s položnejšo streho je vzpostavilo tudi mezaninsko

¹⁸ BEDNARIK, Rado, *Goriška in tržaška pokrajina v besedi in podobi*. Gorica: Sigma, 1932, str. 233.

¹⁹ Archivio di Stato, Gorizia, Guidizio Distrettuale di Gorizia (1898–1922): Danni di guerra del Circondario di Gorizia; ISN, Terenski zapiski; SEM, Teren 15; BEDNARIK, *Goriška*, str. 233; CUMIN, Gustavo. *Guida della Carsia Giulia*. Trieste: Stabilimento tipografico nazionale, 1929, str. 128; KLEMENČIČ, Naselbinska, str. 24; LOŽAR, Rajko, *Narodopisje Slovencev*. Ljubljana: Klas, 1944, str. 81.

²⁰ ASGO 104; SEM, Teren 15.

²¹ SEM, Teren 15; Cumin, *Guida*, str. 128; GALLUZZO, Lorenzo. Analiza in razvoj naselitvenih in stanovanjskih tipov tržaškega Krasa. V: HAREJ, Zorko (ur.), *Kamnita hiša: Tipi in oblike*. Trento: Luigi Reverdito, 1984, str. 39.

nadstropje na podstrešju z značilnimi vzdolžno podolgovatimi nižjimi okni pravokotne, ponekod tudi ovalne oblike. V primeru premožnejše domačije so bili korci položeni na podložne opečne plošče, imenovane *planete*, ki so bile lahko v napušču v okrasne namene deloma poslikane z apnenim beležem. Zaradi burje so bili korci na robu strehe obteženi s kamni ali *golobicami*.²²

Stavbe so zidali domači pa tudi furlanski zidarji. Največ zidarjev v Zgornji Vipavski dolini je bilo iz Budanj in iz Dolge Poljane, v Spodnji Vipavski dolini pa iz Renč, kjer je od leta 1897 delovala obrtna zidarska šola. Če so izučeni renški zidarji glavnino leta delali kot delovodje, mojstri ter specializirani delavci po različnih gradbiščih avstro-ogrske monarhije, na primer v Bosni, na Tirolskem, Kranjskem in v Kvarnerju, pa tudi v Švici,²³ so priučeni zgornjevipavski vaški zidarji obvladovali širši razpon gradbenih veščin – poleg zidarstva so opravljali tudi kamnarsko, kamnoseško, apnarsko, tesarsko in krovsko obrt.

Razen v primeru starejših vrhkletnih bivališč je bil stanovanjski del stavbnega kompleksa razdeljen na pritličje in na nadstropje s sobami, ki so bile namenjene spanju in shranjevanju. Z uvajanjem opečne strešne kritine in položnejšega naklona strešine se je pritličju in nadstropju pridružilo še mezaninsko podstrešje, ki je bilo spričo shranjevalne vloge imenovano *kašča*. V pritličju je bil glavni bivalni prostor *biša* ali kuhinja. Poleg kuhinje sta bili še morebitna shramba in veža, v Spodnji Vipavski dolini lahko tudi *vidrnik*, poseben prostor za shranjevanje vode in pomivanja posode. Premožnejša bivališča so imela tudi še boljšo sobo, imenovano v Spodnji Vipavski dolini *mezat*, v Zgornji Vipavski dolini pa *izba*.

Nadstropni prostori so bili v primeru starejših bivališč dostopni preko zunanje- ga kamnitega ali lesenega stopnišča, pogosta je bila tudi kombinacija v spodnjem delu zaradi stika z vlago kamnitih in v zgornjem delu lažjih in cenejših lesenih stopnic. Posamezni prostori v nadstropju so bili prehodni ali pa ločeni in dostopni preko zunanjega hodnika ali *ganka*. Leseni zunanji hodniki so se raztezali preko dela ali preko celotne južne ali jugozahodne fasade poslopja in so sloneli na lesenih ali kamnitih konzolah. Poleg povezovanju prostorov so bili namenjeni tudi sušenju pridelkov, še posebej koruze, in perila.²⁴ Na prelomu stoletja so v imenitnejši vaški arhitekturi povezovanju prostorov služila tudi notranja stopnišča (*štenge*) in notranji hodniki (*musovži*) z leseno ograjo (*parapetom*). Sočasno se je namesto ne-

²² ŠČUKOVT, Andrejka, Poselitev in tipologija ljudskega stavbarstva v mestu Vipava. V: KOLOINI, Borut in Andrej Malnič (ur.), *Vipavski izbor*. Vipava: Agroind Vipava, 1994, str. 232.

²³ ZUPANC, Ciril, *Kamen na kamen ...: Ob odkritju spomenika primorskim gradbincem v Renčah*. Renče: KS Renče, 1978, str. 36–37.

²⁴ GALUZZO, Analiza, str. 71; KLEMENČIČ, Naselbinska, str. 23.

posrednega vhoda v glavni bivalni prostor v pritličju, v *hišo*, pojavila vmesna cezura v obliki veže.²⁵

Osrednji in glavni stanovanjski prostor v začetku 20. stoletja je bila *hiša* z odprtim ognjiščem in s kaminskim odvajanjem dima preko nape in zidanega dimnika. Poleg pripravi in uživanju jedi je bila – kot edini razsvetljeni in ogrevani prostor – vsaj v dolgih jesenskih in zimskih večerih, namenjena tudi številnim drugim gospodinjstvom in gospodarskim opravilom, medsebojni komunikaciji in druženju članov gospodinjstva. Starejša in skromnejša nizka in prostrana ognjišča so bila sezidana iz kamna, v Spodnji Vipavski dolini tudi iz opeke, in zamejena z lesenimi tramovi ali kamnitimi robniki. Zavzemala so več kot polovico kuhinjskega prostora. Mlajša in imenitnejša ognjišča pa so bila manjšega obsega, višja ter sestavljena iz klesanih, lahko tudi reliefno okrašenih kamnitih kosov. Nad ognjiščem je bila prostrana lesena napa, ki je bila namenjena lovljenju in odvajanju dima v dimnik ali *kamin*.

Nekatere spodnjevipavske *hiše* so imele odvajanje dima urejeno preko spahnjenice, kuhinjskega izzidka z ognjiščem in dimnikom. Spahnjenica je bila v ruralni arhitekturi izvorno namenjena ognjevarnemu odvajanju dima prek dimnika primerno oddaljenega od slamnate strehe, nameščenega na izzidku, kriterijem s kamnom ali korci, obenem pa tudi omejevanju širjenja dražečega dima po preostalem delu kuhinje. Po arhivski dokumentaciji in po posameznih ohranjenih primerkih so bile spahnjenice v Spodnji Vipavski dolini v drugi polovici 19. stoletja in v začetku 20. stoletja razmeroma pogoste,²⁶ kar lahko pripišemo neposrednemu vplivu furlanskega stavbarstva in furlanskih zidarjev, ki so stavbno prvino prevzeli iz beneške in gradeške mestne arhitekture. Na drugi strani pa spahnjenice v Zgornji Vipavski dolini niso bile dokumentirane in ohranjene, razen spahnjenice na samostanski pristavi oziroma Zajčjem gradu v Podnanosu (Št. Vidu), ki naj bi bila – po besedah nekdanje lastnice Ane Tavčar – namerni dodatek gostilničarja Zajca ob preureditvi vile za gostilniške potrebe. Da je spahnjenica tujek v zgornjevipavskem stavbnem fondu, potrjuje tudi domačinsko poimenovanje spahnjenice kot *kraška kuhinja*.²⁷

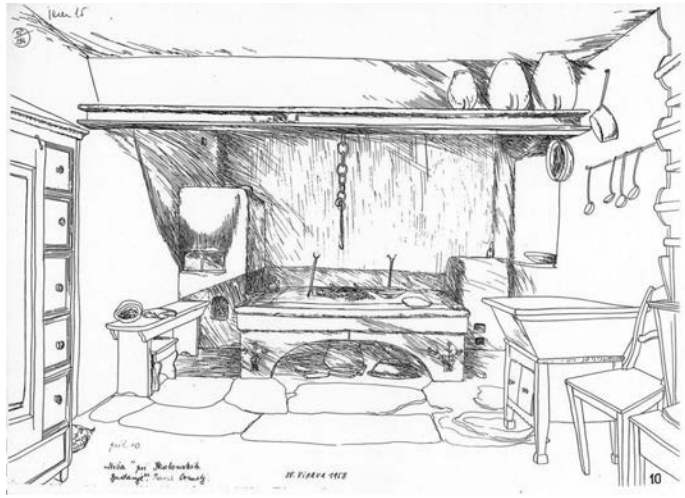
V kuhinjah posameznih premožnejših bivališč in gostiln so v začetku 20. stole-

²⁵ ISN, Terenski zapiski; SEM, Teren 15.

²⁶ ASGO 104.

²⁷ SAPAČ, Igor, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 1. Zgornja Vipavska dolina*. Ljubljana: Viharnik, 2008, str. 49–51; SERAŽIN, Helena, *Vile na Goriškem in Vipavskem od 16. do 18. stoletja. Uporaba funkcionalne tipologije za definiranje posvetne plemiške arhitekture v novem veku na Primorskem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 36, 71; ISN, Terenski zapiski; Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Nova Gorica, Dokumentacija.

Hiša pri Skalonskih, Budanje, avtor risbe Tine Bizjak, 1958 (Slovenski etnografski muzej, 15. terenska ekipa Etnografskega muzeja v Vipavski dolini).

tja ognjišča že nadomeščali zidani ali prosto stoječi štedilniki, pri katerih se je dim odvajal neposredno od kurišča prek dimne tuljave v dimnik. V Gorici so štedilniki izpričani od druge polovice 19. stoletja,²⁸ na podlagi vlog za povrnitev vojne škode pa lahko domnevamo štedilniške kuhinje v zadnjih desetletjih 19. stoletja tudi v premožnejših bivališčih in gostilnah Spodnje Vipavske doline, okoli 1900 pa v Zgornji Vipavski dolini.²⁹ Odvajanje dima neposredno od kurišča je vplivalo na kvalitetnejše higienske in bivalne pogoje ter na gospodarnejši izkoristek kuriva in prostora. Umeščanje štedilnikov je spremenilo tudi bivalne prakse, v prvi vrsti je vplivalo na način priprave in uživanja jedi. Štedilniki so omogočali sočasno pripravo kuhanih in pečenih jedi. Ker so štedilniki zavzeli manj prostora kot prostrana ognjišča je bilo v štedilniški kuhinji dovolj prostora za namestitev kuhinjske mize s pripadajočimi stoli, ki je postala delovno, komunikacijsko in simbolno središče gospodinjstva.

Modernizacije stavbarstva in stanovanjskih razmer je v večjem obsegu zajela Vipavsko dolino šele po prvi svetovni vojni, in sicer predvsem v Spodnji Vipavski dolini, kjer so bila zaradi bližine soške fronte uničena številna bivališča. V dvajsetih in tridesetih letih so tako posamezniki postavili novogradnje izven do tedaj strnjjenih zazidalnih jeder. Takšne stanovanjske stavbe niso bile več vezane na sosednje zgrad-

²⁸ Prim. npr. spomine Avguste Šantel ml. na goriško stanovanje in kuhinjo s prosto stoječim štedilnikom iz konca sedemdesetih in začetka osemdesetih let 19. stoletja; ŠANTEL, Avgusta ml., *Življenje v lepi sobi*. Ljubljana: Nova revija, 2006, str. 52.

²⁹ ASGO 104; SEM, teren 15.

be, marveč so stale na sredini stavbne parcele, vzdolžno in enoosno tlorisno zasnovo stanovanjsko-gospodarskega kompleksa je nadomestila kubična zasnova, v katero so bile pritegnjene gospodarske pritikline, ali pa ločena zasnova stanovanjskega in gospodarskega dela. Uveljavljali so se novi gradbeni materiali in elementi. Zunanje stopnice in hodnike so dokončno nadomestile notranje stopnice in hodniki, poleg komunikacijskih so bili v notranjost bivališča umeščeni tudi sanitarni prostori. V posameznih primerih je bila spričo elektrifikacije in urejanja oskrbe z vodo v bivališča speljana tudi električna in vodovodna napeljava. Ključna sprememba stanovanjskih razmer po prvi svetovni vojni, ki je zajela glavnino prenovljenih bivališč, pa je bilo nadomeščanje odprtih ognjišč s štedilniki. Obnova bivališč po prvi svetovni vojni je do mere, ki so jo določale širše družbenogospodarske razmere in stopnja tehnološkega razvoja pa tudi gospodarske zmožnosti posameznega gospodinjstva, pospešila modernizacijo stanovanjske kulture; celovitejše priličenje bivališč moderniziranemu, deagrariziranemu in (sub)urbaniziranemu načinu življenja pa je sledilo šele čez nekaj desetletij, v času drugega vala modernizacije v desetletjih po drugi svetovni vojni.

ARCHITECTURE AND HOUSING CULTURE IN THE VIPAVA VALLEY AT THE TIME OF THE LAST NATIONAL POPULATION CENSUS IN THE AUSTRIAN LITTORAL

SUMMARY

The contribution at hand provides statistical processing of data on architecture and housing culture in the Vipava Valley on the basis of the population census of 1910 – i.e. information on population density, increase in the number of residential buildings, ratio between the growth in population and buildings, share of vacant residential buildings, and average number of residences and residents per residential building, set against qualitative ethnological research of architecture and housing culture on the basis of material, archival, oral and written sources and comparable scholarly literature.

The contribution presents the architecture and housing culture of rural as well as partly craftsmen's and workers' settlements in the Vipava Valley. Compact settlements and hamlets were situated in the vicinity of streams, springs, churches, castles or major roads at the margin of the valley, on the sunny slopes of the Trnovo

Plateau and Mount Gora, and on the edge of the Karst and the Vipavska Brda hills. In addition to natural and geographic features and the level of technical development, architecture and housing culture was crucially marked by the agricultural activity, as even craftsmen's and workers' dwellings were accompanied by agricultural structures and fixtures for the purposes of at least partial self-supply. An agricultural homestead was comprised of a residential and a farm building. Older and more modest homesteads built over a cellar or a barn had a residential unit in the floor above the farm unit accessible only through the external stone or wooden staircase and an external wooden corridor or through an entrance landing above the arched niches. Farm buildings were either free-standing structures or extensions lying either in parallel or perpendicular to the residential building. In the case of homesteads with an enclosed courtyard, the residential and farm building were lined up around the *borjač* (courtyard typical of the Karst), forming, together with the back walls of neighbouring homesteads and, if necessary, a high stone wall, an enclosed whole accessible through a representative stone portal. The architecturally most accomplished among the farm buildings was *hram* (wine cellar). Several homesteads had a well in their courtyard, some even in their cellar. They got the water from the well either by drawing or using a spindle or lever. In the courtyard they would usually keep their manure heap, pit toilet and trellis. Buildings were constructed of stone or brick, by domestic as well as Friulian masons. Farm and auxiliary buildings would often be unplastered, and the residential buildings were usually whitewashed. Roofs were pitched; some were half-hipped or four-pitched. By the end of the 19th century *korec* tile roofing (typical of the cultural landscape between the mountains and the sea; transl. note) had replaced the former thatching and the preserved stone roofing. The architectural image of the western part of the Vipava Valley underwent a drastic change after the First World War, when a large part of the dwelling stock was destroyed due to the vicinity of the Isonzo Front. The greatest change, however, came with stoves supplanting fireplaces. In the first decades of the 20th century the housing architecture and culture of the Vipava Valley was hit by the first modernisation wave, which transformed the former image of village architecture and housing conditions; a more comprehensive adaptation of dwellings to deagrarianised (sub)urbanised and industrialised way of life only followed a few decades later, during the second modernisation wave after the Second World War.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Archivio Generale del Comune di Trieste

Archivio Magistratuale

Capitanato circolare

Censimento 1900

Censimento 1910

Archivio di Stato Gorizia

Archivio storico del comune di Gorizia

Fascicoli separati (1802–1926), Censimento 1910

Guidizio Distrettuale di Gorizia (1898–1922): Danni di guerra del Circondario di Gorizia (104)

Archivio di Stato di Trieste

Capitanato distrettuale di Capodistria

C. R. Superiore Intendenza Commerciale per il Litorale (1748–1776)

C. R. Governo del Litorale (1776–1809)

Biblioteca civica di Trieste, Archivio diplomatico

Atti di Polizia

Coscrizione Generale della Città e Porto Franco di Trieste fatta nell'anno 1775 da me G. Antonio Tognana de Tonnefeld

Due Anagrafi 1735–1765, 30 gennaio 1765. Coscrizione fatta del popolo ch'abita nella città di Trieste principiando a' Riborgo al num 1

Due Anagrafi 1735–1765, Notta di tutte le famiglie con la distinta di tutte le

persone che le compongono tanto Paesane, che forestiere, che si ritrovano permanentemente nella città di Trieste

Nota delle case e rispettivi capi di famiglia esistenti nella villa ... data da ... suppono per ordine del magistrato. 30 marzo 1773

Registro Generale risguardante gli affari li più rimarcabili di Pulizia. Principiando dall'anno 1753 fino al 1785

Državni arhiv Pazin

CK kotarsko poglavarstvo u Poreču; Spisi

Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU

Terenski zapiski Špele Ledinek Lozej

Pokrajinski arhiv Koper

SI PAK PI 758, Občina Piran, ll. avstrijsko obdobje

Slovenski etnografski muzej

Dokumentacija terenskih ekip, Terenski zapiski, teren 15 – Vipava: Ljudsko stavbarstvo in notranja oprema, Fanči Šarf, Vipava 1958

Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Nova Gorica

Dokumentacija

Zgodovinski arhiv Ljubljana

Popis prebivalstva 1830 in sledi

Popis prebivalstva 1910

Objavljeni viri

Bollettino delle Leggi dell'Impero, Legge 1910 sul censimento, 148. ordinanza del Ministero dell'Interno del 23. 8. 1910.

Censimento della popolazione del Regno d'Italia al 1° dicembre 1921. III. Venezia Giulia. Roma: Ministero dell'economia nazionale, 1926.

Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern 1: Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung (Neue Folge österreichische Statistik 1/1). Wien: K. k. statistische Zentralkommission, 1912.

Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern: 1 Heft des vierten Band: Häuseraufnahme (Neue Folge österreichische Statistik 4/1). Wien: K. k. statistische Zentralkommission, 1914.

Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern: 2 Heft des vierten Band: Wohnungsaufnahme (Neue Folge österreichische Statistik 4/2). Wien: K. k. statistische Zentralkommission, 1914.

- Données statistiques sur la structure ethnique de la Marche Julienne*, 1946.
- Il confine mobile. Atlante storico dell'Alto Adriatico 1866–1992. Austria, Croazia, Italia, Slovenia*. Monfalcone: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli – Venezia Giulia, Edizioni della Laguna, ²1996.
- K. k. Statistische Zentralkommission, *Spezialortsrepertorium für das österreichisch-illyrische Küstenland. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, VII. Österreichisch-Illyrisches Küstenland*. Wien: Druck und Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1918.
- Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich*. Wien, Jahrgang 1857 in 1869.
- Special-Orts-Repertorium von Steiermark*. Wien: K. k. statistische Central-Commission, 1893.
- Spezialortsrepertorium der im österreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder: Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1890: VI. Krain*. Wien: K. k. Statistische Central-Commission, 1894.
- Spezialortsrepertorium der österreichische Länder: Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910: VI. Krain*. Wien: Statistische Zentralkommission, 1919.
- Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder. Österreichisch-Illyrisches Küstenland. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910*. Wien: K. K. Statistische Zentralkommission, 1918.
- Spezialortsrepertorium von Steiermark*. Wien: K. und k. Hof und Staatsdruckerei, 1917.
- Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates*. 145. Sitzung der IX. Session am 3. Mai 1880.

Časopisi

- Deutsche Wacht*, 1890.
- Domovina*, 1901.
- Edinost*, 1880, 1881, 1891, 1906.
- Marburger Zeitung*, 1900.
- Slovenec*, 1891.
- Slovenski branik*, 1908.
- Slovenski gospodar*, 1890.
- Slovenski narod*, 1880.
- Straža*, 1910.
- Südsteirische Post*, 1890

Literatura

- BEDNAŘIK, Rado. *Goriška in tržaška pokrajina v besedi in podobi*. Gorica: Sigma, 1932.
- BLAZNIK, Pavle, GRAFENAUER, Bogo, VILFAN, Sergij (ur.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, I. Ljubljana: DZS, 1970.
- BRESCHI Marco, KALC, Aleksej, NAVARRA, Elisabetta, *La nascita di una città. Storia minima della popolazione di Trieste, secc. XVIII–XIX*. V: FINZI Roberto, PANJEK

- Giovanni (ur.), *Storia economica e sociale di Trieste. I: La città dei gruppi*. Trieste: Lint, 2001, str. 69–237.
- BRIX, Emil, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*, Wien – Köln – Graz: Böhlau Verlag, 1982.
- BRIX, Emil, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, Band 72). Wien – Köln – Graz: Hermann Böhlau Nachf., 1982.
- BRIX, Emil, Številčna navzočnost nemštva v južnoslovenskih kronovinah Cislitvanje med leti 1848 do 1918. Problemi narodnostne statistike. V: *Zgodovinski časopis*, 41, 1987, str. 297–308.
- BRUCKMÜLLER, Ernst, *Sozialgeschichte Österreich*. Wien, München: Herold Verlag, 1985.
- BURKE, Edmund, *Razmišljanja o revoluciji v Franciji in o ravnanju nekaterih londonskih združb v zvezi s tem dogodkom*. Ljubljana: Krtina, 1989.
- CABANEL, Patric, *La question nationale au XIX siècle*. Paris: Édition La Découverte, 1997.
- CUMIN, Gustavo, *Guida della Carsia Giulia*. Trieste: Stabilimento tipografico nazionale, 1929.
- CVIRN, Janez, *Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1988.
- CVIRN, Janez, Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907. V: *Zgodovinski časopis*, 42, 1988, str. 27–42, str. 189–228, str. 413–432.
- CVIRN, Janez, *Kri v luft! Čreve na plot! Oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja*. Celje: Novi tednik, 1990.
- CVIRN, Janez, Urbanizacija ter njeni vplivi na socialno in nacionalno strukturo Celja (1867–1914). V: ROZMAN, Franc (ur.), *Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci, Rogaška Slatina 1992*. Maribor: Univerza v Mariboru, 1993.
- CVIRN, Janez, *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Založba Obzorja, 1997.
- CVIRN, Janez, Nemci na Slovenskem (1848–1941). V: NEČAK, Dušan (ur.), »Nemci« na Slovenskem 1941–1955. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002, str. 99–144.
- CVIRN, Janez, Politične razmere na Štajerskem v času vlade grofa Taaffeja (1879–1893). V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 73 (n. v. 38), 2002, str. 7–12.
- CVIRN, Janez, STUDEN, Andrej, Etnična (nacionalna) struktura mest na Spodnjem Štajerskem (1880–1910). V: RITTIG BELJAK, Nives (ur.), *Prvi i drugi medunarodni seminar Zajednice Nijemaca u Hrvatskoj 2001/2002*. Varaždin: Varteks, Zagreb: Zajednica Nijemaca u Hrvatskoj, 2002, str. 115–123.
- CZOERNIG, Karl von, *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie mit einer ethnographischen Karte in vier Blaettern. I. Band. Erste Abtheilung*. Wien: Staatsdruckerei, 1857.

- CZOERNIG, Carl, *Die ethnologische Verhältnisse des Österreichischen Küstenlandes: Nach dem richtiggestellten Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember*. Triest: F. H. Schimpff, 1880.
- CZOERNIG, Carl von, *Die Ethnologischen Verhältnisse des österreichischen Küstenlandes, nach dem richtiggestellten Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1880*. Triest: F. H. Schimpff, 1885.
- ČEČ, Dragica, KALC, Aleksej, Vzpostavitev modernega policijskega sistema v oristopristaniškem Trstu sredi 18. stoletja. V: *Acta Histriae*, 3, 2010, str. 515–538.
- ČERMELJ, Lavo, *Julijska krajina, Beneška Slovenija in Zadrška pokrajina. Imenoslovje in politično-upravna razdelitev*. Beograd: Slovensko kulturno-prosvetno društvo »France Rozman«, 1945.
- ČERMELJ, Lavo, O ljudskem štetju v Trstu leta 1910. V: *Anali Jadranskega inštituta*, II, 1958, str. 10.
- ČRNJA, Zvane, Simbioza narodnosti. V: PERUŠKO, Tone, *Knjiga o Istri*. Zagreb: Školska knjiga, 1968, str. 65–66.
- DAROVEC, Darko, Slovensko-hrvatska etnička granica u Istri. V: *Tabula. Časopis Filozofskog fakulteta u Puli*, 5, 2002, str. 121–142.
- DENKSCHRIFT der k.k. Statistischen Zentralkommission zur Feier ihres fünfzigjährigen Bestandes. Wien: K. k. Statistische Zentralkommission, 1913.
- DE CASTRO, Diego, La rivisione luogotenenziale del censimento austriaco del 1910 a Trieste. V: *Rivista Italiana di economia demografia e statistica*, XXXI, pos. št. Torino, 1977, 137–180.
- DIECKHOFF, Alain in Christophe Jaffrelot (ur.), *Repenser le nationalisme / Théories et pratiques*. Paris: Presses de Sciences Po, 2006, str. 117–118.
- DURDIK Christel, Bevölkerungs- und Sozialstatistik in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert. V: HELCZMANOVŠKI, Heimold (ur.), *Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs. Nebst einem Überblick über die Entwicklung der Bevölkerungs- und Sozialstatistik*. München, 1973, str. 225–266.
- Enciklopedija Slovenije*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988.
- FICKER, Adolph, *Die Völkerstämme der oesterreichisch-ungarischen Monarchie, ihre Gebiete, Gränzen und Inseln. Historisch, geographisch und statistisch dargestellt*. (Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik, 15). Wien, 1869.
- FICKER, Adolf, Vorträge über die Vornahme der Volkszählung in Österreich. V: *Mitteilungen aus dem Gebiet der Statistik*, 17, 1870.
- GALLUZZO, Lorenzo. Analiza in razvoj naselitvenih in stanovanjskih tipov tržaškega Krasa. V: HAREJ, Zorko (ur.), *Kamnita hiša: Tipi in oblike*, Trento: Luigi Reverdito, 1984, str. 23–104.
- GRAFENAUER, Bogo, Czörnigova etnografska statistika in njena metoda. V: *Razprave SAZU I/I*. Ljubljana, 1950, str. 117–164.
- GRAFENAUER, Bogo, Teorija in praksa ljudskih štetij na Koroškem od srede 19. stoletja do konca 1970. V: *Historijski zbornik*, št. 29–30, 1976/77, str. 549–565.

- GRAFENAUER, Bogo, Miti o »Istri« in resnica istrskega polotoka. V: *Acta Histriae*, I, 1993, str. 9–52.
- HAIN, Joseph, *Handbuch der Statistik der österreichischen Kaiserstaates*. Wien: Tendler & Compagnie, 1852–1853.
- HOCHEDLINGER, Michael, TANTNER, Anton (Hgg.): »... der größte Teil der Untertanen lebt elend und mühselig«: Die Berichte des Hofkriegsrates zur sozialen und wirtschaftlichen Lage der Habsburgermonarchie 1770–1771. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Sonderband 8), Wien, 2005.
- ILEŠIČ, Svetozar, Kmečka naselja na Primorskem. V: *Geografski vestnik*, 20–21, 1949, str. 217–251.
- LOŽAR, Rajko, *Narodopisje Slovencev*. Ljubljana: Klas, 1944.
- KALC, Aleksej, Žensko prebivalstvo v Trstu leta 1775: nekaj socialno-demografskih in gospodarskih vidikov ter metodoloških vprašanj. V: *Zgodovinski časopis*, 58, 2004, str. 337–376.
- KALC, Aleksej, Konskripcija tržaškega Teritorija iz let 1777/78. V: *Zgodovinski časopis*, 62, 2008, str. 29–44.
- KALC, Aleksej, Tržaški teritorij v luči konskripcije iz let 1777/1778 : prvi izsledki. V: *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia*, 19, 2009, str. 59–88.
- KLEMENČIČ, Bojan, Naselbinska in stavbna dediščina Goč. V: *Primorska srečanja*, 30/295–296, 2006, str. 16–28.
- KRMAC, Dean, L'Istria nel primo censimento moderno. Analisi statistico-demografica. V: *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije. Series historia et sociologia*, 11, 2001, str. 343–370.
- KROPATSCHEK, Joseph, *Sammlung der Gesetze, welche unter der glorreichen Regierung des Kaisers Franz des Zweyten in den sämtlichen k. k. Erblanden erschienen sind, in einer chronologischen Ordnung*, 19. Linz: J. G. Edlen von Mößle, 1791.
- LADSTÄTTER, Johannes, Wandel der Erhebungs- und Aufarbeitungsziele der Volkszählungen seit 1869. V: HELCZMANOVŠKI, Heimold (hrsg.), *Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs*. Wien: Oldenbourg Verlag, 1973, str. 267–294.
- MAVER, Kristjan, MAVER, Magda, *Nekoč je bilo: Stare razglednice goriške dežele in zgornje Vipavske doline*. Nova Gorica: samozaložba, 2007.
- MEDICA, Karmen, »Kategorizacija istrijanstva« – između »centra« i »periferije«. V: *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije. Series historia et sociologia*, 8, 1998, str. 31–38.
- MELIK, Anton, Kmetska naselja na Slovenskem. V: *Geografski vestnik*, 9, 1933, str. 129–165.
- MIHELIČ, Darja, *Ribič, kje zdaj tvoja barka plava? Piransko ribolovno območje skozi čas*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Založba Annales, 2007 (Knjižnica Annales 47).
- MONTANELLI, Pietro, *Il movimento storico della popolazione di Trieste*. Trieste, 1905.

- NICE, Bruno, *La casa rurale nella Venezia Giulia*. Bologna: Nicola Zanichelli Editore, 1940.
- ORBANIĆ, Srda, MARUŠIĆ, Dario, Antropolingvistički opis hrvatsko-slovenskih doticaja na primjeru Kozlerove granice u Istri. V: Vera KRŽIŠNIK-BUKIĆ (ur.), *Slovensko-hrvaški obmejni prostor, Življenje ob meji, Predstavitev rezultatov terenske raziskave*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 1999, str. 227–255.
- PELIKAN, Egon, *Tajno štetje prebivalstva v Julijski krajini leta 1933*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, 2002 (Knjižnica Annales).
- PERSELLI, Guerrino, *I censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850 e il 1936*. Trieste: Università popolare di Trieste, Rovigno: Centro di ricerche storiche – Rovigno, Fiume: Unione italiana – Fiume, 1993.
- PIPP, Lojze, O zgodovini statistike, ljudskih štetij in popisov prebivalstva. V: *Kronika slovenskih mest*, 1, 1934, str. 195–201, 306–310.
- PLETIKOSIĆ, Ivica, Revizije popisa prebivalstva Trsta iz leta 1910. V: *Annales. Analiza istrske in mediteranske študije. Series Historia et Sociologia*, 16, 2006, str. 477–482.
- ROGLIĆ, Josip, *Le recensement de 1910. Ses methodes et son application dans la Marche Julienne*. Sušak: L'Institut Adriatique, 1946.
- SAPAČ, Igor, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 1: Zgornja Vipavska dolina*. Ljubljana: Vi-harnik, 2008.
- SCHIFFRER, Carlo, *Autour de Trieste. Point névralgique de l'Europe*. Paris: Fasquelle éditeurs, 1946.
- SCHIFFRER, Carlo, *Historic Glance at the Relations between Italians and Slavs in Venezia Giulia*. Trieste: Istituto di storia moderna dell'Università di Trieste, 1946.
- SCHIFFRER, Carlo, *La Venezia Giulia. Saggio di una carta dei limiti nazionali italo-jugoslavi (con una carta annessa)*. Roma: Carlo Colombo, 1946.
- SCHIFFRER, Carlo, *Sguardo storico sui rapporti italiani e slavi nella Venezia Giulia*. Trieste: Istituto di storia moderna dell'Università di Trieste, 1946.
- SCHIFFRER, Carlo, *Venezia Giulia. Study of a map of the Italo-Yugoslav national borders*. Roma: Carlo Colombo, 1946.
- SCHIMMER, G. A., Die einheimische Bevölkerung nach der Umgangssprache. V: *Wiener statistische Monatschrift*, Wien: Hölder, 1882.
- SERAŽIN, Helena, *Vile na Goriškem in Vipavskem od 16. do 18. stoletja: Uporaba funkcionalne tipologije za definiranje posvetne plemiške arhitekture v novem veku na Primorskem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.
- STRAKA, Manfred, Die Seelenzählung des Jahres 1754 in der Steiermark. V: *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark*, 51, 1960, str. 95–117.
- STRAKA, Manfred, Die Ortschaften- und Seelenzählung von 1761 in der Steiermark. Aus den Anfängen der österreichischen Statistik. V: *Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Steiermark und Kärntens* (Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, Sonderband 14). Graz, 1967, str. 82–106.

- STRAKA, Manfred, *Verwaltungsgrenzen und Bevölkerungsentwicklung in der Steiermark 1770–1850. Erläuterungen zur ersten Lieferung des Historischen Atlases der Steiermark* (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, XXXI. Band). Graz, 1978.
- STRAKA, Manfred, Die soziale und wirtschaftliche Lage der steirischen Bevölkerung im Spiegel der Seelenzählung von 1770. V: *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark*, 70, 1979, str. 5–19.
- STRUTZ Johann, Istrska polifonija – večjezičnost in literatura. V: *Annales. Analiza za istrske in mediteranske študije. Series historia et sociologia*, 6, 1996, str. 187–196.
- STUDEN, Andrej, *Stanovati v Ljubljani. Socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno*. Ljubljana: Studia Humanitatis. Apes 4, 1995.
- STUDEN, Andrej, Zapleti okrog občevalnega jezika. V: CVIRN, Janez (ur.), *Slovenska kronika XIX. stoletja, 1861–1883*. Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 351–352.
- ŠANTEL, Avgusta ml., *Življenje v lepi sobi*. Ljubljana: Nova revija, 2006.
- ŠČUKOVT, Andrejka, Poselitev in tipologija ljudskega stavbarstva v mestu Vipava. V: KOLOINI, Borut, MALNIČ, Andrej (ur.), *Vipavski izbor*. Vipava: Agroind Vipava, 1994, str. 229–234.
- ŠTIH, Peter (ur.), *Zwittrrov zbornik. Ob stoletnici rojstva zgodovinarja dr. Frana Zwittra (1905–1988)*, Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije: Oddelek za zgodovino FF Ljubljana, 2006, Zbirka Zgodovinskega časopisa 31, str. 7–18.
- ŠTIH, Peter, Kmečko prebivalstvo v grofijah Goriška in Gradiščanska je sicer delavno, vendar zelo revno...«. Poročilo dvornega vojnega sveta o socialnem in gospodarskem stanju na Goriškem in Gradiščanskem iz leta 1770. V: *Marušičev zbornik. Zbornik prispevkov v počastitev 70-letnice prof. dr. Branka Marušiča, Zv. I, Goriški letnik*, 33–34, 2009–2010, str. 319–334.
- ŠTUPAR-ŠUMI, Nataša, Vipavska dolina. V: *Varstvo spomenikov*, 29, 1985, str. 209–228.
- TAMARO, Marco, Il diritto sta per loro! V: *L'Istria*, 19 gennaio 1889, a. VIII., n. 371.
- TAMARO, Marco, L'Unità della lingua ufficiale scritta. V: *L'Istria*, 17 dicembre 1892, a. XI., n. 575.
- TAMARO, Marco, Il censimento decennale ed il controllo del Governo. V: *L'Istria*, 15 dicembre 1900, a. XIX., n. 966.
- TAMARO, Marco, Come si fece l'anagrafe in qualche parte della provincia. V: *L'Istria*, 9 gennaio 1901, a. XX., n. 973.
- TAMARO, Attilio, Fine del Settecento a Trieste. Lettere del barone P. A. Pittoni (1782–1801). V: *Archeografo Triestino*, 54/55, 1942–43, str. 3–430.
- TANTNER, Anton, *Ordnung der Häuser, Beschreibung der Seelen. Hausnummerierung und Seelenkonstruktion in der Habsburgermonarchie* (Wiener Schriften zur Geschichte der Neuzeit, Band 4). Wien, 2007.
- VALENČIČ, Vlado, Štetje prebivalstva leta 1754 v predjožefinski ljubljanski škofiji in njegovi rezultati. V: *Zgodovinski časopis*, 16, 1962, str. 27–54.
- VALENČIČ, Vlado, Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880. V: *Zgodovinski časopis*, 28, 1974, str. 287–319.

- VALENČIČ, Vlado, Prebivalstvo po župnijah na Kranjskem v letih 1778 in okrog 1780. V: *Zgodovinski časopis*, 50, 1996, str. 53–63.
- VODOPIVEC, Peter, O življenju in delu profesorja dr. Frana Zwittera (1905–1988). V: ŠTIH, Peter (ur.), *Zwitterov zbornik: ob stoletnici rojstva zgodovinarja dr. Frana Zwittera (1905–1988)*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, 2006, str. 7–18.
- VOVKO, Andrej, Podružnice »Družbe sv. Cirila in Metoda« na Štajerskem, ustanovljene do leta 1907. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 51 (n. v. 16), 1980, str. 351–402.
- VOVKO, Andrej, *Mal položi dar.... Portret slovenske narodnoobrambne organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1994.
- VOVKO, Andrej, Družba sv. Cirila in Metoda. V: CVIRN, Janez (ur.), *Slovenska kronika XIX. stoletja, 1884–1899*. Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 37–39.
- VOVKO, Andrej, Nemška šolska organizacija Deutscher Schulverein. V: CVIRN, Janez (ur.), *Slovenska kronika XIX. stoletja, 1861–1883*. Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 340–341.
- ZUPANC, Ciril, *Kamen na kamen...: Ob odkritju spomenika primorskim gradbincem v Renčah*. Renče: KS Renče, 1978.
- ZWITTER, Fran, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*, Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1936.
- ZWITTER, Fran, *Nemci na Slovenskem*. Ljubljana: Sodobnost, 1938.

Habsburška monarhija je prvo moderno uradno štetje prebivalstva izvedla leta 1857. Od leta 1869 dalje so se popisi izvajali vsakih deset let s kritičnim datumom 31. december. Štetja so popisovala prisotno prebivalstvo. Od leta 1880 dalje so popisi vsebovali tudi rubriko o občevalnem/ pogovornem jeziku. Tako je bilo mogoče potlej ugotavljati narodnostno sestavo prebivalstva v državi, čeprav tako vprašanje ni dajalo natančnih rezultatov. Slovenci in drugi slovanski narodi v monarhiji so zlasti pred štetjem leta 1910, zahtevali ukinitvev rubrike občevalni jezik (*lingua d'uso*, *Umgangssprache*) in uvedbo nove rubrike o narodnosti ali o maternem jeziku.

Zadnje avstrijsko ljudsko štetje iz leta 1910 je zelo značilen in pomemben dogodek iz politične zgodovine Slovencev v Avstrijskem Primorju. Značilen je zaradi ravnanja mestnih oblasti, ki so štetje izvajale. Pomemben pa zato, ker prestavlja politično zmago slovanskega prebivalstva, saj je oblast zaradi ugotovljenih nepravilnosti odredila revizijo štetja. Štetje leta 1910 je služilo tako jugoslovanski kot italijanski strani za dokazno gradivo ob postavljanju ozemeljskih zahtev pri mirovnih pogajanjih tako po prvi kot po drugi svetovni vojni.

<http://zalozba.zrc-sazu.si>

